

5.120
—
9.497. i

БРОЈ ЗАДРУГА 210

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1912. ГОДИНЕ

Написао

Милутин Д. Лазаревић

or ..

Презиме и име лица,

5.120

А. Назарчук

g. 497. 1

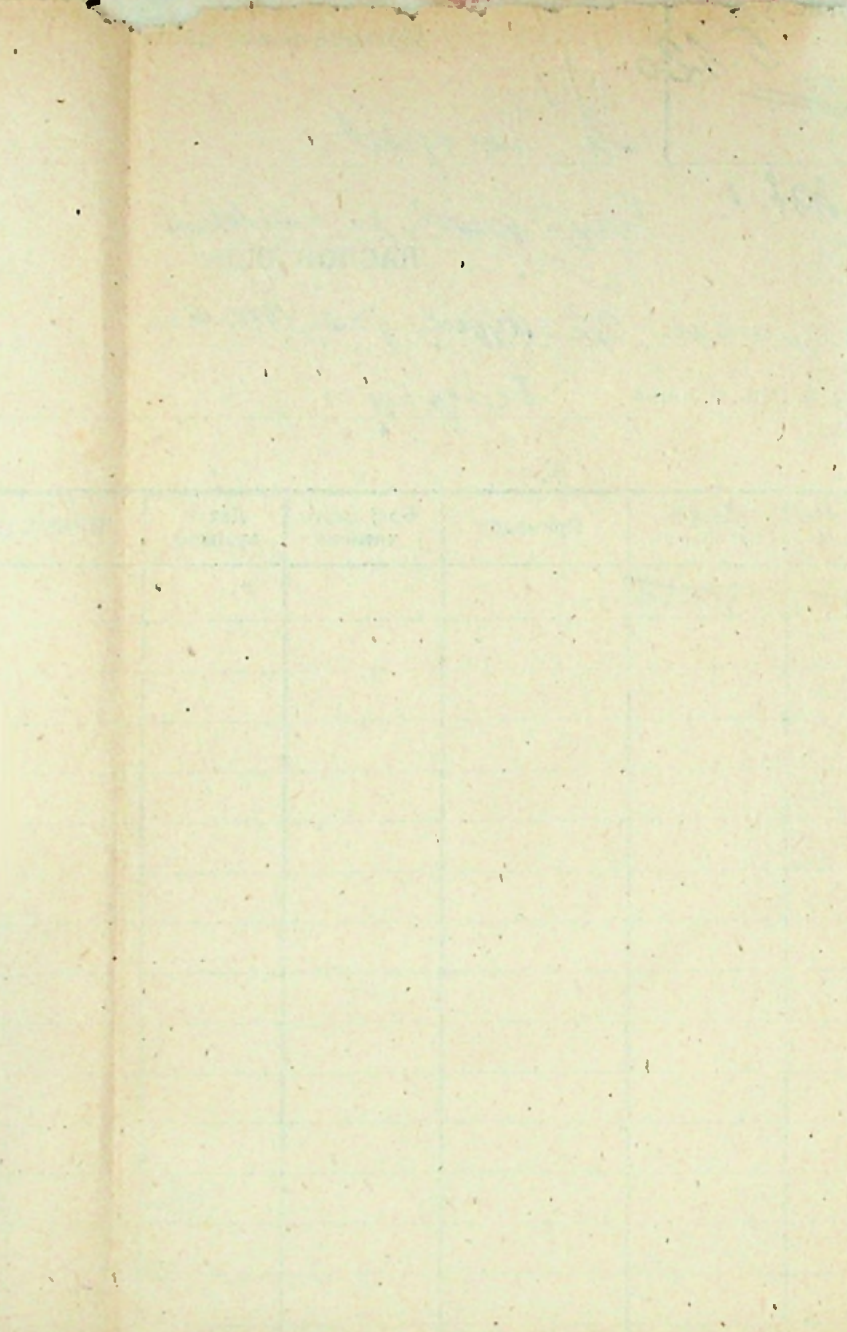
Наше дело за освобождение
НАСЛОВ ДЕЛА

государств Сп-бурских уагн 1912 го

Место и год. издања

Беззак

[illegible]

3 1 3

2

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXXI. Бр. 210.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 2531

Одељење С Струка VIII

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1912. ГОДИНЕ

Написао
Милутин Д. Лазаревић

КЊИГА ПРВА
СА 5 КАРАТА У ПРИЛОГУ И 18 СКИЦА У ТЕКСТУ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

5.120

9.497.1

Струка

Узроци и значај рата 1912. године.

Најзад се догодило оно, чега су се Турци одувек највише бојали: Бог је сјединио Ђауре. Балканске хришћанске државе — Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора — пређоше за моменат преко многих сметњи, интрига и несугласица, које их, за све време од ослобођења па на овамо држаху удаљене једне од других, а извесним делом, шта више, и у ставу некаквог узајамног непријатељства. Удружише се, да заједничким напорима и жртвама остваре своје заветне идеале, протеривањем некадашњих својих угњетача из Европе, где им према ниском ступњу њихове културе није ни било места; и да ослободе милионе својих саплеменика, који још увек пропадаху у једном свирепом, крвавом и незаслуженом ропству.

Никад прилике за ову њихову колективну акцију нису биле повољније но 1912. године, када, у брзо по склопљеном савезу, са свију страна нападоше и формално растргоше Европску Турску. То им је успело добрим делом с тога, што је у тај мах јавно мњење у Европи било прилично разочарано у добру вољу и моћ младотурског режима да у својој земљи спроведе обећане реформе и побољша дотадашњу злу судбину потлачених хришћанских народности. „Видело се да Младотурци не могу да изврше оно што се од њих очекивало. Место једнакости и слободе, владао је и даље у Турској насилни режим муслиманских елемената, а место реда, овлађивала је све већа анархија, коју је још више повећао арнаутски устанак у лето ове исте судбоносне го-

дине, кад су Арнаути чак успели да заузму и Скопље“ (Ст. Станојевић). С друге стране успело је све и због тога, што је Турска тада била у војничком погледу најслабија, те није могла да за одбрану својих територија у Европи да отпор сразмеран укупној количини својих разбацаних ратних средстава. У многосте је била парализована разривеним унутрашњим политичким приликама, а при том је била једним делом своје снаге прикована у Триполису, где још не беше окончан рат са Италијом.

Да је овај моменат био пропуштен, ко зна на какве би се тешкоће после наишло. Младотурци би вероватно успели најзад да колико-толико појачају своју моћ и да изведу реформе, али саобразно својим империалистичким тежњама. По свој прилици би у неколико довршили и реорганизацију своје оружане снаге, започету израније удешавањем великог броја магацина сваковрсне ратне спреме, која у огромним количинама, онако неупотребљена, паде у руке наше и наших савезника као ратни плен. И према томе, закашњење од само неколико година имало би може бити за последицу то, да би савезничким армијама предстојало да се понесу са великом, по инструкцијама немачких официра врло добро организованом и у сваком погледу модерно опремљеном војском. Рат је, дакле, био објављен Турској баш онда, кад је највише било изгледа на успех. И ту је наишло своју потврду оно опште веровање, да по некаквим вишим законима правда мора кад-тад бити крунисана дефинитивном победом.

Специјално за нас Србе, рат 1912. године чини свршетак оне вишестолетне исполитичке борбе са једним истим непријатељем, у којој смо се, моћу свима балканским хришћанским народима, одликовали неком особитом отпорношћу, жилавошћу и истрајношћу. Али је он у исто време био и почетак друго једне, много краће, али ипак исто тако

исполинске борбе, само не више на једном, већ на сва три фронта, противу свију надмоћнијих и непријатељски расположених суседа, који дотле окружаваху и до угушења стезаху малену Краљевину Србију, а то ће рећи противу Турске, Бугарске и Аустро-Угарске. И према томе, то није била само коначна одмазда српскога народа мрачној азијатској култури за толика претрпљена понижења, угињетавања и страдања, већ и прва провала његове дуго времена пригњечене и у последње доба јако набујале животне енергије, која га је, рушећи узастопце једну за другом огромне бране којима са свију страна бејаше укљештен, најзад довела до Ђевђелије, Суботице и Марибора. Или, другим речима, то није била само освета Косова, већ у исто време и увод у низ оних његових многобројних сјајних подвига јунаштва, верности и непоколебљиве истрајности, који су тек имали да наступе и који су га на завршетку свега, уз стварање данашње велике и моћне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, са чашћу извели на светску позорницу славе, на којој дотле бејаше савршено непознат.

То је што смо ми имали рећи о узроцима и значају овога рата. А остало остављамо писцима политичке историје.

II

Мобилизација, концентрација и стратегиски развој на граници.

1. У Србији.

I

„Њ. В. Краљ наредио је мобилизацију I, II и III позива народне војске и последње одбране. Први дан мобилизације је 20. септембар. Наређујем извршење“. Са ово неколико речи тадашњи Министар Војни, генерал Радомир Путник, који ће за који дан ступити у функцију Начелника Штаба Врховне Команде Српске Војске, наредио је 17. септембра у 12.30 сах. у подне, по повратку из Двора где је био потписан указ о мобилизацији, да се приступи овој значајној радњи. Ово лаконско наређење, које ће за неколико само сати запаљити целу Србију, одмах је било послато командантима дивизијских области и Министарству непосредно потчињеним командама и надлештвима ван дивизијског састава, и то : онима у Београду актом, а у унутрашњости денешом. Из дивизијских штабова за тили час разлетеше се слична наређења, из раније припремљена и сада само допуњена датумом и потписима, на адресу команданата пуковских окружних команди, пукова и других јединица у њиховом подручју, а тако исто и одговарајућих окружних и среских власти у захвату њихових дивизијских територија. Среске пак власти, обавештене и од команданата дивизијских области и од команданата пуковских окружних команди, од своје стране од-

мах известише подручне им општинске власти, шаљући им такође унапред припремљена наређења по жандармима коњаницима и специјално за ову сврху покупљеним грађанима на добрим коњима. А што се тиче општинских власти, када на њих бејаше дошао ред, оне својим грађанима односно сељанима, помоћу добоша, запаљене гужве сена и других уговорених знакова истакнутих на видним местима, обзнанише да настаје мобилизација. И то све ишло је са таквом брзином, да су и становници најзабаченијих села тадашње Краљевине Србије још следеће ноћи знали да Отаџбина апелује на оданост, патриотизам и пожртвовање свију својих синова. Сва се Србија за невероватно кратко време усталаса и ускомеша.

Послови намах стадоше. Поља сасвим опустеше. Све што је имало ма какве обавезе према војсци, остављајући плуг, мотику, радње, канцеларије и т. д., похита да се одазове војничком позиву. Маса обвезника поврвеше на општинска зборишта, и то они у Београду и другим местима, где се одмах бејаше чуло за мобилизацију, истог дана, а у удаљенијим местима, где је она била обзнана преко ноћ, сутра-дан рано изјутра. Па се одатле одмах кренуше на пут, сувим и железницом, у специјалним војним возовима који већ програднеше, сви они обвезници који се тада беху затекли далеко од својих општина, код којих су били вођени по списковима и које су према томе биле дужне упутити их у команде.

Раздраганост је била неописана. Нико не би рекао да се стајало пред догађајима, који ће много породице завити у црно. И у тој општој раздраганости свуда се, и то сасвим спонтано, као да је све био обузео један исти хук, бејаше тада одиграла једна чудна ствар, која је превазишла свако очекивање и која сама собом најбоље илуструје, колико је овај рат у нашим народним масама био популаран.

На име, наређењем Министра Војног за мобилизацију наше војске, као што смо напред видели, за први дан ове гломазне радње био је назначен 20. септембар. То је требало да значи, а тако је и општинским властима у упутима за мобилизацију било објашњено, да се време до тога датума оставља обвезницима за спремање, претходно путовање до својих општина, ако су од њих били удаљени, и сређивање домаћих и привредних послова, од којих ће за дуже време а многи међу њима и занавек бити одстрањени. Према томе, по објави мобилизације требало је код општинске суднице извршити прозив обвезника, груписати их по командама и свакој групи одредити сироводника односно вођу, који ће је, када томе буде дошло време, одвести у мобилизацијско место са списком, овереним од стране овлашћеног представника дотичне општинске власти; па их после отпустити кућама, с тим да се 20. септембра рано изјутра, потпуно спремни за пут, прикупе на истом месту ради прегледа, поновног прозива и упућивања по „маршрути“, која је на сваком списку била од стране пуковске окружне команде до најмањих ситница назначена. С друге стране, то је време било остављено јединицама, које су се имале мобилисати, за извођење свију припремних радњи које је до доласка обвезника и коморе, за њихов пријем, прозив, смештај, исхрану и комплетирање ратном сиромом, требало претходно посвршавати. Особито се осећало потреба за овим размаком времена између дана наређене мобилизације и дана пристизања првих партија обвезника и коморе код многих јединица I и свију јединица II и III позива, које за време мира нису постојале, односно нису имале свог мирнодопског кадра, и код којих је као језгро за њихово формирање имао послужити ограничени број активних официра и под-официра, одређених по наређеној мобилизацији из одговарајућих кадровских јединица, окружних команди и других надлежстава и установа. Код њих

је дакле све требало стварати из почетка, и са овако оскудним старешинским кадром, тако рећи на голој ледини, за одређени број дана створити од гомила придомазећих обвезника и коморе уређене војничке масе. А то је, разуме се по себи, био један огроман и сложен посао, за чије је припремање било потребно неколико дана, нарочито код јединица, чије кадровско особље, одређено за њихово формирање, требаше да дође из удаљенијих гарнизона.

Међутим, у нестриљењу да што пре ступе под заставу ради једнога рата који је у најширим народним масама, васпитавањем читавих нараштаја у духу славних традиција, толико био у моралном погледу припремљен, да је само требало дати знак па да све листом као један човек полети у свети бој за ослобођење своје подјармљене браће, обвезници са свију страна гурнуше одмах, неки 18. а неки 19. септембра. И, путујући без одмора, много брже но што је добивеним маршрутама било предвиђено, нагнуше сувим и у препуним железничким возовима, качећи се и на кровове вагона, ка својим мобилизационим местима пре но што су овамо и било завршене напред поменуте припреме за њихово мобилисање. Зато су многи од њих морали неко време лутати по мобилизационим местима док су нашли своје јединице, спавати на голој земљи, под ведрим небом, и трпети глад, док њихове изненађене старешине не стигоше да се о њима као што треба побрину. Али и то све прође без каквих типичних знакова нереда, у веселом расположењу, као да су те гомиле живих бића долазило са једним унапред већ укорењеним убеђењем, да се у рату много што-шта за љубав опште ствари мора претурити преко главе. И према томе, мобилизација, започета овако у гунгузи, одмах је ушла у нормални ток и, благодарећи високој свести и дисциплинованости тих стотина хиљада нашег способног мушког света, продужила је

да се врши брзином, која је упутима за мобилизацију била предвиђена.

У варошима и селима остадоше старци, жене, деца и неспособни људи са слабом стоком, која није могла бити употребљена за војне сврхе. А с њима остадоше и представници цивилних власти, које, да нису морале по наређењима војних власти збирати храну и друге потребе, не би имале никаква посла, јер нису имале кога да гоне због неодазивања овом историском позиву Отаџбине. Ако когод није одмах дошао у своју команду, то је било зато што је од ње био много удаљен или што је из необавештења отишао био у које друго мобилизациско место, а не у оно куда је требао да оде.

Но убрзо затим опустеше и друмови. Све што је припадало I и II позиву бејаше се тада слегло у многобројне логоре, да се тамо за неколико дана — код јединица које се попуњаваху са територије једног пуковског округа за четири, код јединица које се попуњаваху из целе дивизијске области за шест и код јединица које се попуњаваху из целе земље за дванаест дана, рачунајући од дана означеног за први дан мобилизације — преобрази у једну модерно уређену војску, већу но што је икад српско племе имало под оружјем. И док ова два позива, који садржаваху у себи целокупно наше способно мушко насељење од 21—38. године, образоваху пукове и друге јединице као саставне делове оперативне војске, намењене за предстојеће ратне операције, дотле III позив, коме припадаху људи од 39—45 година, и последња одбрана старца, којој припадаху људи од 46—50 година, већ беху на својим местима, вршећи подељене им војничке дужности. Већи број пукова III позива, наоружани старим берданкама, заједно са такозваним позициским батеријама Дебанског система, већ бејашу посели важније граничне тачке околу целе наше земље, с тим да их на српско-турској граници предаду пуковима I и II позива,

када они буду довршили концентрацију. А мањи број њихов већ је својим стражама обезбеђивао железничке пруге и све објекте на њима, да би овим важним артеријама за извођење концентрације оперативне војске ка граници и за њено снабдевање свима потребама које се буду морале дотурати из позадине, уштедсли могуће атентате од стране злонамерних агената непријатељевих. Обвезници последње одбране већ су били распоређени делом по стражама за осигуравање мостова на сувоземним путевима, телеграфских и телефонских линија, магацина, разних државних надлештава и т. д., а делом као радно особље по етапним станицама, слагалиштима и другим војним установама, које у целој земљи наједанпут никоме.

Једном речју, Србија се одједном претворила у велики војнички логор, заштићен са свију страна предстражама III позива. Целокупан српски народ стао је под оружје и по раније утврђеном плану, а за одређени број дана, формирао је једну импозантну војничку силу, која ће се за десетак дана после тога сручити сва на границу и при прелазу преко ове предухитрити непријатеља. У погледу брзине, са којом је извео мобилизацију, изазвао је право запрепашћење код држава наклоњених Турској. По њиховом предвиђању, како наш II позив није имао за време мира својих кадрова, мобилисање његово требало је да траје најмање месец дана. А ту њихову велику заблуду, као што ћемо доцније видети, скупо је платила турска Вардарска Армија, налетевши код Куманова на без мало два пута јачу нашу Прву Армију.

II

Међутим, они многобројни логори, који примивши у себе све што је представљало језгро наше народне снаге, изненадно притиснуше околину великог броја мобилизацијских места, почели су 24.

септембра, петог дана мобилизације, у масама нестајати. Јер тога дана отпоче одлазити мобилисано јединице ка својој концентрациској просторији, опет по једном унапред утврђеном плану и са тачно прописаним маршрутама, тако да за неколико дана опустеше и мобилизацијска места, у којима и око којих је дотле од велике множине људи и стоке такорећи врло као у кошници. Неке јединице одлажаху сувим у виду танких вијугавих колона, а неке у претовареним жељезничким возовима, који дан и ноћ у кратким размацама просецаху питому моравску долину. Жељезнички саобраћај био је тада до крајњих граница материјалне и физичке могућности напрегнут. Огромне композиције пуних и празних возова, циркулишући у два супротна правца по једној жељезничкој прузи, размимолажалиху се, и по времену и по месту, тачно онако како је у редовима возике, израђеним још за време мира, било прописано од стране нашег Главног Генералштаба. Ни један судар није се десио. Чак ни закашњења готово није било. Све је дакле ишло са математичком тачношћу, благодарећи дивљења достојном пожртвовању свеколиког жељезничког особља, које је ову своју тешку дужност толико дана и ноћи отправљало без смене.

Једном речју, „цела Србија коракнула је ратним маршом“, писао је у своје време један наш новинар. „Стотине хиљада људи, као јаке бујнице, поврвеле су са севера на југ. Одлазили су пукови за пуковима. Њихов ратни марш имао је сву свечаност великих идеја, које скупе у једну душу народ, расу. Без много речи, и без праске, с мало шуме на шајкачи, и где где са по којим цветом, оде сав народ. Никад у нашој земљи није било толико тишине и толико свести. Нешто колосално прошло је кроз наше душе. Ако је истина да претци остављају један део своје душе у нашим душама, онда је ових дана проговорило у нама стотине по-

кољења, од Косова до Бирчанин Илије и до последњих јаворских јунака из 1878. год. Њихов је живот био борба са Турцима и хришћанско страдање без краја. И то велико, и то колосално што прође кроз наше душе, чини историју нашу. И она је проговорила у нама језиком велике живе традиције“.

Крећући се тако које сувим које железницом, сав се наоружани народ, разбацан пре тога по целој земљи у виду великог броја пукова и других одговарајућих јединица, поступно сливаше ка Сјеници, Рашкој, Куршумлији, Медвеђи и Вранју на нашој и преко Пирота и Цариброда ка Ћустендилу на бугарској територији. По мери како све те многобројне јединице тамо пристизаху, заузимале су одређена им места у укупном поретку, са којим ће, спојене у друге веће јединице, као што су: дивизије, самосталне бригаде и армије, прећи границу, чим то од стране Врховне Команде буде наређено. Док на послетку, негде 5., негде 6., а негде 7. октобра, што ће рећи шеснаестог, седамнаестог и осамнаестог дана, рачунајући од оног који је био узет као први дан мобилизације, не бејаше све на граничним положајима, спремно за заједнички покрет преко границе. Али не у виду неуређених гомила, као што би се то могло очекивати од једно праве народне војске, у којој се дотадашњи мирнодопски стални кадар, чинећи само један њен десети део, бејаше готово сасвим утопио, већ у виду једне правилно сprovedене и унутрашњим организацијским везама, у колико је то било могуће, добро повезане војне организације, којој, с обзиром на структуру војништа на коме ће оперисати као и на квалитет и опремљеност непријатељске војске са којом ће се хватати у коштац, ни у материјалном погледу није много недостајало. Врзаметних пушака и топова било је довољно. То је и било главно. Истина, било је јединица, које нису имале одела и логорских потреба. Али је зато било оду-

шевлєња за овај свети рат, па се тај материјални недостатак тако рећи није ни осетио. Малена Србија, подносећи огромне материјалне жртве у току више деценија на рачун свога благодатања и својих културних потреба, учинила је све што је могла да јој војска у једном оваквом одсудном моменту буде снабдевена бар оним што ће је чинити способном за модерно ратовање. Преко онога што није била у стању створити, имало се прећи. И то је, благодарећи високој свести свију народних слојева, било и учињено на начин, који је одиста достојан поштовања и дивљења.

У погледу брзине, са којом је била извршена концентрација наше војске, несумњиво је постигнут један велики рекорд. А тај рекорд, у вези са оним који се односи и на брзину мобилизације, остварену преко сваког очекивања наших пријатеља и непријатеља, већ је носно у себи клицу победе. Јер је тадашњој нашој овако несразмерно увећаној војсци, за чије дефинитивно органско спајање беху неопходно потребни први успеси, створило могућност, да у самом почетку рата узме иницијативу у своје руке и покаже надмоћност над непријатељем, који је, због хаотичног стања и несређених саобраћајних прилика у својој земљи, са поменутим двома у модерном ратовању особито важним радијама био далеко иза ње изостао. А за илустрацију прилика, које су тада владале код овог, насупрот ономе што смо навели о Србији, довољно ће бити и ово упоређење, које је, по свом доласку из Солуна, био дао један руски новинар:

„У Турској врн. Али као на вашару. Гомиле без реда на све стране. На многим станицама чекају заустављени возови с пуно војника. Ту су од пре једног или два дана. Не зна нико на коју ће страну. Није један непријатељ, четири су. Очита забуна види се у свему. Пуно, пуно људи, а мало војске! Ни трага од команде“.

„Пругу чувају војници. Подале од станице и

путем кроз бугарска и српска села нигде живе душе. Ни говечета, ни коња, само пусто поље. Ни дим са оцака не види се. Локомотива зазвнжди: опет станица, опет гомила без реда, и иста вика и пометња“.

„Сасвим је друкчије кад се уђе у Србију. Стиже се ноћу. Станица слабо осветљена, и све притајено. Нешто конспираторско обузима човека. Чиновници на станици тихо говоре, и кратко. Један или два жандарма пред станицом. Мрак свуда. По брдима је војска, ћути. Густе су редови свуд на граници, а жива душа се не чује. Чекају топови, чека шума од пушака, чека сав народ. Више од два сата остао сам на прозору. Воз је јурио кроз ноћ и кроз дубоку тишину. Нама у сусрет стизали су и пролазили возови пуни војника. Не прође ни сат, а други воз пројури. Кад је свануло исто то. На станицама нигде никога, а возови пуни војске јуре један за другим“.

Слободно се дакле може узети, да је једна половина изгледа за задобијање победе у предстојећим биткама била, још пре првих судара, осигурана одушевљеним одзивом свију синова наше отаџбине, напрегнутим радом кадровских старешина и железничког особља, који се тада просто саломпше, и благовремено изведеним мирнодопским припремама код трупних и територијалних команди, које су у низу година зналачки, савесно и недантно, а у духу инструкција добивених из Главног Генералштаба, до ситница израдиле све што треба да се постигне постављени циљ. А тај беше да се, са оним оскудним средствима која су се имала на расположењу, стотине хиљада дотадашњих мирних грађана могу за најкраће време и у најбољем реду ставити на ратну ногу и, успособљене за уређено ратовање по свима захтевима модерног ратоводства, сручити на границу. Што се пак тиче друге половине изгледа на победу, она је после дошла као резултат ванредно

високог моралног васпитања целокупног нашег народа и довољне извекбаности у руковању оружјем и извођењу механизма борбе, коју сва та маса обвезника бејаше раније стекла повременим вежбањем по касарнама. А извојевана је била, благодарећи на првом месту самопрегоревању старешина, активних и резервних, који се у већини показаше достојне вође овако лепо у моралном и знанственом погледу приправљене, али у тешким борбеним искушењима дотле још неопробане и непрекаљене војске.

III

На завршетку концентрације имали смо дуж границе прикупљених 250.000 људи оперативне војске, која је овако била распоређена:¹

1. У долини Јужне Мораве, код Врања, под командом Престолонаследника Александра, *Прва Армија*, која је у своме саставу имала:

Коњичку дивизију — I, II, III и IV коњички пук и коњички артил. дивизијон — јачине 16 ескадрона, 4 митраљеска одељења и 2 коњичке батерије;

Моравску дивизију I позива — I, II, III и XVI пешад. пук, Моравски пољски артилер. пук, без девете батерије, придате Моравској бригади, 1. брдска батерија и Моравски дивизијски коњички пук — јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 8 пољских и 1 брдска батерија и 3 ескадрона;

Дринску дивизију I позива — IV, V, VI и XVII пешад. пук, Дрински пољски артилер. пук и Дрински дивизијски коњички пук — јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 9 пољских батерија и 3 ескадрона;

Дунавску дивизију I позива — VII, VIII, IX и XVIII пешад. пук, Дунавски пољски артилер. пук и

¹ Прилог: Прегледна карта стратешког развоја и првих операција наших трију армија.

Дунавски дивизијски коњички пук — јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 9 пољских батерија и 3 ескадрона;

Дунавску дивизију II позива — VII, VIII и IX пешад. пук II и IV прекобројни пешад. пук I позива, Дунавски пољски артилер. дивизијон и Дунавски дивизијски коњички дивизијон — јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 3 пољске батерије и 2 ескадрона;

Тимочку дивизију II позива — XIII, XIV и XV пешад. пук, Тимочки пољски артилер. дивизијон и Тимочки дивизијски коњички дивизијон — јачине 12 батаљона, 4 митраљеска одељења, 3 пољске батерије и 2 ескадрона;

Армиску артилерију, коју образоваху: 1. хаубичка, 6. мерзерска и 1., 2. и 3. тешка батерија 12 см, што чини свега 5 градских батерија.

Укупна јачина ове армије износила је: 76 батаљона, 29 митраљеских одељења, 32 пољске, 2 коњичке, 1 брдску и 5 градских батерија и 32 ескадрона, што чини укупно око 120.000 људи, од кога броја око 90.000 бораца, и 184 тона разних калибара.

2) Код Ђустандила и испред Дупнице на бугарској територији под командом генерала Степана Степановића, *Друга Армија*, која је у своме саставу имала:

Тимочку дивизију I позива — XIII, XIV, XV и XX пешад. пук, Тимочки пољски артилер. пук и Тимочки дивизијски коњички пук — јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 9 пољских батерија и 3 ескадрона;

Бугарску VII (Рилску) дивизију од 24 батаљона, 7 митраљеских одељења, 9 пољских батерија и 2 ескадрона; и

Армиску артилерију, коју образоваху: 1. дивизијон брдског артилер. пука без 1. батерије, која је била придата Моравској дивизији I позива,

и 2. хаубичка батерија, што чини свега 2 брдске и 1 хаубичку батерију.

Укупна јачина ове армије износила је: 40 батаљона, 12 митраљеских одељења, 18 пољских, 2 брдске и 1 хаубичку батерију и 5 ескадрона, што чини око 60.000 људи, од којих око 45.000 бораца, и 84 топа разних калибра.

3) Код Куршумлије и у долини Медвеђе, под командом генерала Божицара Јанковића, *Трећа Армија*, која је имала у своме саставу:

Шумадиску дивизију I позива — X, XI, XII и XIX пешад. пук, Шумадиски пољски артилер. пук и Шумадиски дивизиски коњички дивизијон — јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 9 пољских батерија и 2 ескадрона;

Моравску дивизију II позива — I, II и III пешад. пук, Моравски пољски артилер. дивизијон и Моравски дивизиски коњички дивизијон — јачине 12 батаљона, 4 митраљеска одељења, 3 пољске батерије и 2 ескадрона;

Дринску дивизију II позива — V и VI пешад. пук, Дрински пољски артилер. дивизијон, без 3. батерије која је била придата Јаворској бригади, и Дрински дивизиски коњички дивизијон — јачине 8 батаљона, 3 митраљеска одељења, 2 пољске батерије и 2 ескадрона;

Моравску бригаду — I и II прекобројни пеш. пук, 9. батерија Моравског пољског артилер. пука I позива и I дивизијон из Дринске дивизиске коњице I позива — јачине 8 батаљона, 2 митраљеска одељења, 1 пољска батерија и 2 ескадрона;

Армиску коњицу — из Дринске дивизиске коњице II позива — 2 ескадрона, намењена првобитно за појачање Шумадиског дивизиског коњичког дивизијона; и

Армиску артилерију, коју образоваху: 2. и 3. брдски артилер. дивизијон, 3. и 4. хаубичка батерија и 4. тешка 12 см. батерија, што чини свега 6 брдских и 3 градске батерије.

Укупна јачина ове армије износила је: 34 батаљона, 14 митраљеских одељења, 14 пољских, 6 брдских и 3 градске батерије, 10 ескадрона, што чини око 70.000 људи, од којих 50.000 бораца, и 94 топа разних калибара.

4) На Рашкој, под командом генерала Михаила Живковића, *Ибарска Војска*, коју образоваху:

Јединице Шумадиске дивизије II позива — X, XI и XII пешад. пук, Шумадиски пољски артилер. дивизијон и Шумадиски дивизијски коњички дивизијон — у укупној јачини 12 батаљона, 3 пољске батерије, 2 ескадрона и 4 митраљеска одељења;

V прекобр. пешад. пук I позива од 4 батаљона и 1 митраљеског одељења; Брдски артилер. дивизијон II позива (са Дебанжовим топовима) од 3 батерије; и 5. хаубичка и 5. тешка 12. см. батерија, што чини свега 2 градске батерије.

Укупна јачина ове војске износила је: 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 3 пољске, 3 Дебанжове брдске и 2 градске батерије, 2 ескадрона, што чини око 22.000 хиљаде људи, од којих 17.500 бораца, и 36 топова разних система и калибара.

5) На Јавору, под командом пуковника Миливоја Анђелковића, *Јаворска бригада*, коју образоваху:

III прекобр. пешад. пук I позива од 4 батаљона и 1 митраљеског одељења; IV пешад. пук II позива од 4 батаљона и 1 митраљеског одељења; 3. батерија Дринског пољског артилер. дивизијона II позива; 4. брдска (Дебанжова) батерија II позива; 1. Ужичка (Дебанжова) позициска батерија; 6. тешка батерија 12 см; и 1 ескадрон Дринске дивизијске коњице II позива.

Укупна јачина ове бригаде износила је: 8 батаљона, 2 митраљеска одељења, 1 пољску брзометну, 1 пољску Дебанжову (позициску), 1 брдску Дебанжову и 1 градску батерију, 1 ескадрон, што чини око 12.000 људи, од којих 8.500 бораца и 18 топова разних система и калибара.

IV

Од напред побројаних пет оделитих група праву ударну снагу представљаху Прва, Друга и Трећа Армија, јер су оне биле те које, подешавајући своју акцију у духу једне опште идеје, имаћу да изборе одсудну победу над непријатељем. Оне су, истина, биле знатно удаљене једна од друге, и при том раздвојене високим планинама, због чега до сједињења њиховог, које је могло бити обављено само у напред, на непријатељској територији, оне су морале дејствовати свака за себе, изводећи скупа једну сложену операцију са којом, код онако оскудних техничких средстава за одржавање везе, одиста беше тешко и приметно управљати из Врховне Команде. Али ипак зато оне нису биле изложене ризику да их непријатељ делимично туче, као што би се на први поглед могло помислити, јер им је, благодарећи спорости мобилизације и концентрације на страни непријатељевој, офанзива, а уз њу и иницијатива рада, која је у модерном ратовању од особито велике важности, још унапред била обезбеђена. Оне су дакле имале довољно времена да се у току наступања, пре но што непријатељ буде у стању предузети противу њих какву било опаснију акцију, једна другој приближе за толико да се могу узајамно потпомагати. Другим речима, када се у току операција буде нашло на тако велику непријатељеву снагу, да са њом ни једна од њих сама за себе не би могла изаћи на крај, ако буду паметно вођене, оне су имале могућности да је сместа заједнички нападну и на тај начин све три узму активног учешћа у решавајућој бици. Само што до овога, као што ће се из даљег излагања видети, није било дошло, јер је наша Прва Армија и сама била јача од свега што су Турци били успели укупно да избаце и против ње и против наших крилних армија, па следствено томе и у стању да без директне по-

моћи ових двеју, као што се стварно беше и десило, потуче све оно што буде упућено специјално њој у сусрет.

Шта више, а то су и догађаји потврдили, сви су изгледи били, да ће наше три армије, узете као целина, за извешан дужи период времена бити надмоћније од турске војске, која се буде груписала према њима. Према томе, ако не буду много оклевале, односно ако овој не буду дале времена да доврши мобилизацију и концентрацију, оне су са сигурношћу могле рачунати да ће и онда када буду приметиле генералну битку бројна надмоћност увелико бити на њиховој страни. И баш зато, да би се од те њихове надмоћности могле извући што је могуће веће користи, било је потребно обезбедити им потребан замах ради једновременог доласка на бојиште таквим скупним поретком, којим би једно или оба непријатељска крила била обухваћена још пре него што се буде отпочела да бије одсудна битка. Другим речима, требало их је у самом почетку ратних операција, као што је стварно и урађено, упутити тако да једна, и то она која је била најјача, наступа на фронт, а друге две простим фронталним кретањем да хватају крила и бокове свега што се од стране непријатељевог буде испред ње испречило.

С друге стране, главни оперативни план, који полази од Враћа, односно од реона груписања Прве Армије, био је између Карадага и Козјака у толикој мери стешњен, да је туда нормалним поретком могла проћи и у брзо по дебушеовању из тога теснаца развити се за битку највише снага од пет до шест дивизија, колико је отприлике и износила та наша највећа армија. Иначе, сав остатак снаге, у пркос науци која највише симпатизира случају када су поједине оперативне групе раме уз раме поређане једна поред друге, на сваки начин морао је потражити и изаћи подале са стране, а то је баш онде где су и биле постављене

наше крилне армије. Те и са тог гледишта било је упутно што су армије биле распоређене на овако великом операцијском фронту, са кога су се једновременно могле отиснути у напред и даље се кретати и развијати слободно, не сметајући једна другој, па ипак да у њиховом раду, с погледом на потребу узајамног потпомагања и пре и за време самог извођења решавајуће битке, буде извесне сагласности, оличене у једном концентричном али довољно еластичном и гипком марш-маневру.

У осталом, такав стратегиски развој по оделитим групама био је условљен и самим обликом српско-турске и бугарско-турске границе на дужини од Преполца до Царевог Села, која је сва, као што ћемо мало ниже видети, морала бити узета у комбинацију као полазна основица напред поменутог концентричног марш-маневра наших снага, одређених да у сливу Вардара потраже и разбију главну турску војску. Јер у самој ствари то је била једна осетно испреламана линија, која је у исто време и нудила и изискивала пројектовање једне сложене операције по трима конвергентним операцијским правцима, међу којима је онај централни, који, полазећи од Враћа, најкраћим путем везивање Јужну Мораву са сливом Вардара, самом природом био предодређен да јој послужи за директрису.

Тако, дакле, део граничне линије западни од овог главног операцијског правца, у односу према положајима око Враћа на којима се са својих пет пешадиских и једном коњичком дивизијом иступљаше Прва Армија, беше доста незгодно повијен у назад. Зато су и правци, који га управно пресецаху, водећи са Косова — од Приштине преко Куршумлије и Прокупља и од Приштине и Гиљана преко Медвеђе и Лебана — за долину Јужне Мораве, што ће рећи у позадину ове, овако истакнуте у напред, наше главне армије, били за нас веома осетљиви. И то у толикој мери да се ова армија, чак и за време свога бављења код Враћа, нимало не

би осећала спокојном, ако ти правци не би били затворени довољно јаким снагама, јер је за сваки случај требало рачунати и на разне неповољне евентуалности, које су више мање могуће у сваком рату, па ма са каквим изгледима на успех он био поведен. Али, још мање би се могла осећати спокојном за време продирања ка Куманову и даље преко овог за долину Вардара, ако јој трупе, концентрисане на граничним положајима испред Куршумлије и у изворишту Медвеђе ради затварања горе наведених праваца, не буду, и то само успешном офанзивом преко Косова, директно осигурале и други један, много ближи и услед тога специјално за њу још тугаљивији правац. А то је онај који, налазећи се изван домаћаја напред поменутих граничних положаја испред Куршумлије и у изворишту Медвеђе, тек се почињаше откривати у њеном десном боку Кончуљским теснацем и преко Карадага и то све више и све опасније у колико она буде даље одмицала унапред.

Истина, гурајући ка Скопљу и Овчем Пољу, она је претила да одсече Косово. И према томе, ако Турци не буду стигли организовати испред ових важних објеката мало дужи отпор, тешко да би се њихове регуларне трупе на Косову могле скрасити и са њега напред означеним правцем нападнати је у десни бок. Али је све то још било под питањем, јер се унапред није с наше стране могло савршено тачно предвидети, са коликом ће снагом они у даном моменту према нама располагати и на који су је начин мислили употребити, те се на једну за нас тако повољну евентуалност, и поред свег хаоса, који је владао у Турској, није смело потпуно и без резерве рачунати. А, што је још најважније, не треба заборавити да је Косовска област била прекривљена арнаутским живљем, од кога се, без обзира на скорашња уверавања појединих његових племена да ће се у овоме рату држати неутрално, могао лако очекивати, особито

ако му се одмах, у првим данима рата, не покаже песница, да у масама скочи на оружје и на своју руку, чак и независно од турске регуларне војске, приметне са нама огорчену борбу. Без неке снажне кооперације с оне стране Карадага, Прва Армија би сигурно морала за осигуравање свог десног бока према овом опасном гнезду превртљивих и на сваку превару склоних Арнаута израсходовати знатан део своје снаге, па би се на крају крајева, али само након дужег времена, опет морало доћи на оно што би се постигло, ако би се са одговарајућом снагом предузела офанзива и из реона Куршумлије и Медвеђе. Оно, истина, она је, због задоцњења Треће Армије, опет била деташовала у Кончуљски теснац и на Карадаг у ту сврху два пешадиска пука и једну пољску батерију, те је за оперисање додељеним јој правцем у толико умањила своју замајну снагу и ударну моћ. Али да ова Трећа Армија т.ј., није заузела Приштину и да уопште није било изгледа да ће се у скоро моћи поравњати са њом и на тај начин јој у потпуности осигурати десни бок, морала би несумњиво на ту страну одаслати још више трупа. Па и поред свега тога, непрекидно би била под притиском неке, за њен нападни елан убитачне стрепње, да јој у одсудном моменту отуда не искрене каква већа непријатност. И по свој прилици не би са онаквом одређитишћу и одлучношћу 11. октобра, т.ј. другог дана Кумановске Битке, прешла у настунање и непријатељу према себи нанела самртни удар.

Тако се дакле стеклоше два врло важна разлога који императивно захтеваху да се предвиди офанзива и преко Косова, ради чега је на граничним положајима према њему требало груписати читаву једну армију, која ће, по заузећу Приштине и Гилана, заокренути свој фронт ка југоистоку и продужити настунање делом преко Феризовића и Качаника ка Скопљу, а делом преко Карадага ка Куманову, с тим да ипак нешто од ње остане у

Приштини ради држања у шаху тамошњег арнаутског живља. Један се, као што смо овде показали, састојаше у томе да се Првој Армији осигура десни бок који би иначе, због повијености граничне линије на тој страни, остао широм откривен од момента кад се буде кренула са својих полазних положаја око Врања. А други опет у томе да се, као што смо мало раније објаснили, наткриљавањем са те стране добије што већи замах, који би олакшао наступање овој нашој главној армији, ако буде наишла на јачи отпор непријатељев пре но што буде избила до пред Скопље и на Пчињу, и допустио да се наметне непријатељу обухватна битка за случај да нас овај на тој висини или негде ближе граници буде хтео дочекати.

Оба наведена разлога поврх тога налагаху да та деснокрилна армија буде у стању што пре и што сигурније прегазити Косово и, гурајући даље ка Скопљу и Куманову, пошто се буде постарала и за безбедност своје позадине и свог десног бока према Ђаковици и Призрену, на време се поравњати са Првом, која је напред означеним својим објектима била много ближа. Ако буде могла поћи за нешто раније од Прве, тако да Приштина и Гилане буду у њеној власти пре но што се ова у опште буде кренула преко границе, у толико ће бити боље. У том случају Прва би Армија била много слободнија и не би се нигде морала задржавати ради тога да би сачекала долазак заостале поменуте крилне армије на њену висину. А ако не, онда ова последња у толико више мора журити са освајањем напред именованих вароши и даљим извођењем пројектованог заобилазног маневра у правцу Куманова и Скопља, те да не остави Прву да је дуго сачекује, нити да је пусти да сама, без њоне директне помоћи, налети на главну снагу турске војске онде где се ова буде груписала за пријем решавајуће битке. Но у сваком случају, особито ако, што је било много вероватније, не

буде могла упасти на непријатељску територију неколико дана пре Прве, она је требала да буде што је могуће јача, те да се нимало не замајава око савлађивања непријатељевог отпора код Приштине, па ма како солидно тај отпор био организован, и да, ако буде принуђена остављати у околини ове вароши и према свом десном боку веће посаде, ипак има са чим приступити извођењу другог дела повереног јој задатка у правцу Скопља и Куманова.

На том рачуну поглавито се и осниваше јачина Треће Армије, прикупљене према овом делу непријатељске територије, односно према Приштини и Гиљану : са Шумадиском I и Моравском дивизијом II позива у сливу Топлице испред Куршумлије, а са Дринском дивизијом II и Моравском бригадом I позива у Медвеђи. Она је дакле номинално имала у своме саставу три и по дивизије, подељене у две групе : Топличка од две и Медвеђска од једне и по дивизије, док у самој ствари, услед тога што јој Дринска дивизија II позива из Медвеђске групе износаше колико и једна обична здружена бригада, она једно на друго није бројала више од три дивизије, и то : две у сливу Топлице односно испред Куршумлије и једну, која би се комотно могла комбиновати од Дринске дивизије II и Моравске бригаде I позива, у Медвеђи. А то није било много, с обзиром на ону природну и логичну неизвесност у којој се наш Главни Генералштаб при пројектовању свог ратног и оператиског плана налазаше са коликом ће снагом располагати непријатељ и како ће се владати Арнаути.

Истина, отпор ових последњих у збиљи се беојаше показао толико слаб, да је и снага, одређена с наше стране да оперише овим крилним оператиским правцем, могла бити и мања, па да ипак одговори своме задатку. Јест, али ко је на тако што унапред смео рачунати ? А могло је испасти и друкчије. Арнаути су могли поврвети да

бране Приштину у много већем броју, у ком случају би се обелоданило да, с обзиром на све могуће евентуалности, Трећа Армија, која имађаше с једне стране да заштити нашу територију и за Прву Армију веома осетљиве правце од њихових насртљивих руља, а с друге стране да брзо и у великим етапама гура ка Куманову и Скопљу, није била претерано велика, као што би се на први поглед могло помислити и као што нарочито истичу неки наши критичари, који стратешки рад наше војске у томе времену сада цене једино и искључиво по завршним резултатима. Па и ова овако слаба снага Арнаута, с погледом на њихове за нашу војску необичне а донекле, бар за прве дане рата, и страшне ратничке особине, није била за потцењивање. Она је, уз припомоћ само нешто мало регуларних турских трупа пред објавом рата жестоко била притеснила надмоћнију од себе Моравску дивизију II позива. А и команданта Треће Армије толико је била својим енергичним држањем импресионирала, да није смео уложити довољно енергије и предузети офанзиву ни онда кад му је од стране Врховне Команде било наређено, него тек после једног дана, када је могао рачунати на ефикасно учешће свију својих трупа. А шта би тек било да није располагао са овако, да рекнемо, претерано великом снагом!

Па онда, десило се и то да је Прва Армија врло брзо прогурала уском просторијом између Карадага и Козјака, да је пред Куманово стигла у исто време када Трећа бејаше заузела Приштину и да је, тако истакнута и усамљена, преко сваког очекивања примила на себе удар главне снаге турске војске. То и тај факат, ако се буде узео у површну оцену, говори у прилог горе поменутих критичарима, који доказују да је војвода Путник, на уштрб операција на најважнијем операцијском правцу, и сувише велику бригу био тада посветио Трећој Армији и заузећу Косова. Међутим, ни он

ни ма ко други није могао нити смео претпоставити, да ће велика турска царевина, која кроз векове своју државну моћ оспиваше једино и искључиво на мачу, пасти на тако ниске гране, те да приступ у Македонију од Врања, Ћустендила и Дуинице брани, као што ћемо доцније видети, са цигло 60—65.000 бораца и да у судару са нашом Првом Армијом од неких 90.000 неће имати више од 45—50.000 бораца. Зато је, као што се у таквим приликама обично ради, када се о брзини мобилизације и концентрације непријатељске војске никакви математички закључци не могу донети, и био пошао са претпоставке која би за нас била најгора и која, ако би подбацила, у сваком случају би за нас значила велику олакшицу. А на име, да ће Турци имати чиме да запрече уску просторију између Карадага и Козјака, у ком би случају пројектовани крилни маневар Треће Армије био добро дошао, и да ће позади тих запречних трупа покушати да ископе барем снагу, са којим наша Прва Армија, без обухватне акције крилних армија, не би тако лако могла изаћи на крај. А то би свакако и било, да Турци не беху пред нашу мобилизацију отпустили кућама све послужене војнике и од њих са европске територије пребацили у Малу Азију више од 120.000, од којих би по свој прилици противу нас било употребљено 40—50.000.

На супротном крилу целокупног нашег стратеског развоја, односно на истоку од правца наступања наше Прве Армије, ствар са граничном линијом стајала је сасвим другачије. Бугарско-турска граница, обратно ономе што смо видели на месту груписања Треће Армије, повијаше се унапред, тако да, на делу од Патарице, где је била тремеђа, до иза Царевог Села, према сливу Брегалнице, иђаше тако рећи паралелно са правцем наступања Прве Армије, ако би се ова директно упутила Овчем Пољу и преко овог Штипу и Велесу. И због тога се са ње, простим фронталним

наступањем од Ђустендила преко Криве Паланке ка Куманову, Скопљу или Велесу и из реона Дупнице преко Царевог Села, Кочана и Штипа такође на Велес, могаše постићи плићи или дубљи обухват непријатељског десног крила, што ће зависити од тога, где ће се непријатељ груписати за пријем одсудне битке : да ли код Куманова, на Овчем Пољу или на линији Штип—Велес, односно на положају на левој обали реке Брегалнице. Штогод се дакле непријатељ буде више унапред истакао, идући у сусрет нашој Првој Армији, све му је већа опасност грозила од стране савезничких колона, упућених напред наведеним правцима са овог, за њега несретно постављеног, савезничког граничног фронта. Особито је за њега био опасан правац, који води преко Царевог Села, Кочана и Штипа за Велес, јер ако би се којим случајем ангажовао у бици негде испред Брегалнице, на пример код Куманова или на Овчем Пољу, тим му је правцем, ако туда буде оперисала каква јача савезничка колона, врло лако могла бити угрожена па чак и пресечена одступница. И у толико је био опаснији, што су гранични положаји на томе месту били највише примакнути троуглу Скопље—Штип—Велес, који је благодарећи свом централном положају, могао послужити Турцима за ослонац свију њихових офанзивних предузећа противу раздвојених савезничких армија.

Истина, као што нам је већ познато, врло је мало било изгледа да ће Турци успети да на томе месту пре почетка операција нагомилају снагу, која би била довољна да маневрујући по унутрашњим оперативским правцима у овој и иначе доста скученој маневарској зони, оделито туче једну по једну савезничку армију. На против, више је било вероватноће да ће их ове, ако се буду везали за тај троугао, једновременно са две или три стране притегнути и на крају крајева их, ако дотле не буду концентрисали довољно

јаку снагу или не буду благовремено измакли њиховом смртоносном загрљају, формално пригушити. Али ипак Турцима ништа није стајало на путу да се са надмоћнијом снагом преко Кочана и Царевог Села баце на напред поменуто, њима најближу, крајњу левокрилну савезничку колону, те да са њом сврше пре но што им се буду примакле удаљена Прва од Брања и још удаљенија Трећа Армија из Топлице и Медвеђе, како би у предстојећем судару са овим двома имали бар на тој страни одрешене руке и осигуран десни бок. Изгледа да би им то било понајбоље решење, кад је већ било код њих још у првим данима рата одлучено да напусте став ишчекивања, па да, са оним што су тада имали на расположењу, прибегну офанзивним радњама. И то тим више што је већ била са њихове стране пројектована офанзива друге једне оперативне јединице, самосталног Струмичког корпуса, од Демир Хисара и Џумаје у реону Струме, па би и офанзива од Штипа, односно из троугла Скопље—Штип—Велес, преко Кочана и Царевог Села са њом била у веома тесној вези и имала више изгледа на успех него ли ма која друга операција, мада би и она била краткога века. Уосталом, тако је и било наређено команданту турске Вардарске Армије, концентрисане у напред поменутом троуглу. Само што то није било извршено, због чега се слободно може рећи да је слаба бугарска колона, упућена овим опасним правцем, т. ј. преко Царевог Села и Кочана, била веома олако прошла.

Из тога се опет само по себи јасно истиче то, да је савезничка група, намењена да се концентрише на бугарско-турској граници према Кривој Паланци и Кочанима, требала да буде што је могуће јача, особито на свом левом крилу, које је имало да води рачуна и о отвору Струме у свом левом боку. Чак је по снази требала да буде и претежнија од Треће Армије, која је, по својој великој удаљености од троугла Скопље—Штип—Ве-

лес, много мање била изложена ударцима регуларне турске војске. Јер, ако ни због чега другог а оно бар ради заштите бугарске територије на овој опасној ватрометини, од ње се захтеваше да буде у стању, док се сасвим не примакну Прва и Трећа Армија, издржати евентуални напад знатног дела турске Вардарске Армије из напред означеног троугла и самосталног Струмичког корпуса из Струме. Или, ако тај напад буде изостао, да се, без икаквог ризика да ће бити оделито тучена, може сјурити у десни бок оне прве, ако би иста покушала ухватити се у коштац са усамљеном Првом Армијом, и то: десним крилом у правцу Куманова, Скопља или Велеса, што ће зависити од брзине напредовања ове, а левим, пошто се буде у довољној мери осигурало према отвору Струме, низ Брегалницу на Велес.

Према војној конвенцији, која првобитно базирамо на претпоставци „да ће главна турска армија бити концентрисана у реону: Скопље, Куманово, Кратово, Кочане, Велес“, Бугари су „ради дејствовања на вардарском операционом пољу“ имали да упуते на овај део граничног фронта своје три дивизије. А ако се буде показало да се на правцу Ћустендил—Крива Паланка—Скопље могу употребити веће масе, што су претходно требали испитати наш и бугарски Главни Генералштаб, и ми смо тамо требали пребацити две дивизије. На тај начин, на левом крилу целокупног оператиског фронта у захвату надлежности српске Врховне Команде, којој је било остављено да управља заједничким операцијама на овој страни, евентуално се могло стећи пет дивизија, што би, и на случај да се у сливу Вардара, по горњој претпоставци, одиста буде нашло на главну снагу целокупне турске војске, за извођење једног озбиљнијег бочног удара било потпуно довољно. Но у најгорем случају, ту би се имале бугарске три дивизије, од којих би једна или две посигурно биле састављене

од по три пешадиске бригаде, што би, укупно узев, опет представљало јачу снагу но што је износила наша Трећа Армија.

Али на два дана пред мобилизацију, т. ј. 15. септембра, израђен је био нови споразум између Начелника Главног Генералштаба српске и Начелника Главног Генералштаба бугарске војске, у коме се више не спомиње претпоставка о концентрацији главне снаге турске војске за целокупно европско турско ратиште на Вардарском војништу. Како изгледа, сад накнадно, бар за први мах, дата је била готово подједнака важност и овом војништу и оном у сливу Марице, јер је било одређено да српска војска, уз припомоћ само једне бугарске дивизије која јој је у прво време требала бити придата, осваја Македонију, док међутим сав остатак бугарске војске, коме ће се доцније, после првих успеха у овој покрајини, придружити и та деташована дивизија, имао је бити употребљен на Маричком војништу.

По том, дакле, коначном споразуму, једна наша дивизија, и то Тимочка I позива, одређена иначе да се концентрише код Враћа, у реону Прве Армије, била је из својих мобилизацијских места упућена на Цариброд, а одатле сувим и жељезницом на Ћустендил. Лево од овога места пак, испред Дупнице, прикупила се беше бугарска VII (Рилска) дивизија, која је заједно са оном првом имала да образује Другу српску Армију, намењену за операције у правцу Куманова, Скопља и Велеса широком зоном између српско-турске границе и Козјака с једне и планине Пљачкавице с друге стране. На тај начин, на овом крилу стратемског развоја српске војске, уместо пет или у најмању руку три, у збиљи се нађоше свега две савезничке дивизије. Но и од тога, само су Тимочка дивизија I позива и једна бригада VII (Рилске) дивизије стварно биле употребљене за ову сврху, и то она прва преко Криве Паланке а ова друга преко Царовог Села, дакле

онуда где, као што смо напред видели, умало што није било дошло до озбиљних компликација. Јер су друге две бригаде, противно наређењима наше Врховне Команде и команданта Друге Армије који допуштаху да то може бити учињено само са једном, поступно биле рокиране у лево ка Џумаји, одакле их је после самостални Струмички корпус, својим повлачењем ка Серезу и Солуну због Грка, био одвукао низ Струму.

По мишљењу неких наших критичара, војвода Путник је погрешно, што није пребацио овамо и једну дивизију из састава Треће Армије, па 'да на тај начин Другој позајми више ударне снаге но што је стварно имаће са својом једном и по дивизијом, колико је, према напред наведеном, од ње било упућено правцима, који с обе стране главног била Осоговске Планине изводе за долину Вардара. На први поглед одиста и изгледа тако, у толико пре што се после, због невероватно слабог одзива Арнаута у одбрани Приштине, бојаше показало да је Трећа Армија са својом претерано великом снагом извршила на овоме месту тако рећи удар у ветар. Али опет, с друге стране, чак и да је неко могао тако штогод, у погледу држања Арнаута, благовремено са сигурношћу предвидети, питање је, да ли би било могуће за овако кратко време, а ради напред наведеног регруписавања, измислити у тако опсежној мори постојеће маршевне планове, марш-руте, редове вожње и многе друго послове, припремљене у низу година за време мира, а да се у целокупној концентрацији наше војске и њеном снабдевању на концентрациској просторији не изазове какав већи поремећај. Па на послетку, ако би се и покушало да још једна наша дивизија буде пребачена у Ћустендил за Тимочком I позива, сигурно је да би она, и кад не би било тога поремећаја, са својом концентрацијом код овог од њене мобилизациске просторије удаљеног

места задоцнила, те од ње у првим данима ратних операција не би било никакве користи.

У осталом, ово је био савезнички рат, у коме, што је сасвим логично, сваки прво гледа себе и своје интересе. Тоба су се гледишта, на пример, држали Бугари, упућујући готово сву своју војску у Тракију. Па не само то, него су оставили војводу Путника у уверењу да ће му за операције преко Царевог Села и Кочана стојати на расположењу две бригаде из VII дивизије, што би ипак представљало снагу са којом би се туда могли постићи неки значајнији резултати. А овамо, упућивањем само једне бригаде, толико су били уназадили савезничку акцију на овом врло важном и за Турке веома тугаљивом правцу, да је од тога патило и полет Тимочке дивизије I позива, која, напавши се готово сасвим усамљена у једној за њену снагу и сувише широкој зони, наравно није знала куда ће пре. И, кад је то тако, зашто бисмо ми рескирали своје сопствене интересе за љубав једне заједничке ствари, коју су Бугари, да би имали што више освојења у Тракији и на другој страни стигли у Солун пре Грка, на показани начин били пренебрегли? Истина је, да смо у овај рат били ушли са убеђењем да ће победа сигурно бити на нашој страни. Али се ипак морало помислити и на непредвиђене тешкоће, па и на евентуални неуспех, јер се у питањима рата никад сасвим позитивно не зна шта носи дан а шта ноћ. Ако би, дакле, Трећа Армија на свом правцу наступања била задржана, укочио би се полет и Првој Армији, на коју је била полагања толика нада, што већ не би морало да буде и на случај да се то буде случило Другој Армији. А ако би којом несрећом дошло до повлачења целе наше војске, све наше трупе, које би се кренуле са бугарске територије, неминуно би се морале вратити на њу као своју основицу, услед чега би за одбрану своје рођене отаџбине биле за извесно дуже време савршено изгубљене.

Те и због тога неправедно би било замерати војводи Путнику што у овој ствари није поступио онако, како би сада, после свију свршених догађаја, када се ситуација има тако рећи на тањиру, желели његови критичари, него је у пројектовању својих операција, не знајући још са каквом ће непријатељском снагом имати посла и како ће се у првим сударима владати његове дотле још неопробане трупе, био доста опрезан и за сваку сигурност прилично резервисан.

Што се пак тиче Ибарске Војске и Јаворске бригаде, њима бејаше припала споредна улога. Оне су имале да оперишу кроз Ново-Пазарски Санџак: прва преко Новог Пазара, а друга преко Сјенице. А задатак им је био: заузимање северозападног кула Европске Турске заједно са Црногорцима, који ће га напасти са супротне стране и који за ту сврху беху формирали такозвани Источни Одред, подељен у три групе: код Андријевице, у Колашину и код Жабљака (испод Дурмитора).

Строго узев, ми нисмо морали предузимати офанзиву и на овим правцима, пошто се они и иначе налажаху у страну од зоне, којом ће оперисати наше три армије и у којој ће се према томе одиграти главни и решавајући судари. Од пресуднога је значаја било савладати непријатељски отпор према фронту ових, па кад то буде готово, ова забачена турска покрајина сама собом, може бити и без борбе, пала би нам на крају крајева у руке. Из тог разлога, овде би се у самој ствари могло проћи и са много слабијом снагом, како по броју тако и по квалитету, но што су износиле Ибарска Војска и Јаворска бригада, чије издвајање несумњиво бејаше на уштрб ударне снаге на правцима, где је, према предњем, требала бити решена судбина целе Старе Србије и Македоније. Изгледа, дакле, да би било довољно да је граница на овоме месту, уз асистенцију једног или двају пукова из састава поменутих двеју самосталних јединица, била

обезбеђена са неколико пукова III позива. Истина, они би се за први мах морали држати дефанзиве, јер би то била цена по којој би офанзива на оним другим, много важнијим правцима могла бити изведена са целокупном оперативном војском. Па би тек доцније, када непријатељ, због неуспеха претрпљеног на правцима наступања ове последње, буде изгубио сваку вољу да се и у Санџаку одупире, приступили извршењу окупације и остварењу давно жељеног сједињења са Црном Гором.

Па ипак, постојала су три мотива, због којих је било потребно да се и овде, ако је могуће што раније, предузме офанзива. Један је војнички, други морални, а трећи чисто политички. Војнички се састојаше у томе што је Трећа Армија, због опасне закошености граничне линије у захвату реке Ибра, могла бити спокојна за свој десни бок тек у том случају, ако би знала да десно од ње наступају друге наше трупе и да ће оне кад било избити преко планине Рогозне у врх Косова код Митровице. Морални пак у томе што је, у духу осећаја нашег народа, било потребно, да се једним снажним потезом пружи рука браћи Црногорцима, који ће, вучени својим нагоном за герилским ратовањем и освојењима краткога замаха, гурнути у офанзиву свима отворима на својој брдовитој граници, па и у Ново-Пазарски Санџак, где им се указиваху изгледи на много већу добит него ли код утврђеног Скадра, противу кога су по нужди морали упутити нешто више од две трећине целокупне своје снаге. А политички у томе, што и Аустро-Угарска полагаше некакво право на ову колевку некадашње наше царевине, па је постојала бојазан да се она, ако јој се буде оставило времена за размисљање, не успротиви да наше трупе, по задобивеној победи на правцу наступања наших трију армија, и овамо умаршују. Требало је, дакле, што пре извести са њом једну пробу, те да се види, како ће се она по том питању понашати, па ако ничим не буде реа-

говала, одмах је ставити пред свршени чин и овај крајичак Турске Царевине притиснути тако, да га можемо и одбранили, ако би та наша опака сусетка, предомисливши се, покушала да нам га оружаном снагом преотме.

Та су, дакле, три мотива сигурно и руководила војводу Путника, те је за операције у Санџаку, који из ранијих ратова бејаше у успомени нашег народа остао зарезан као некакав тврд орах, предвидео овако велику снагу, способну да га за релативно кратко време, не чекајући резултате на главној позорници, може отети од Турака и Арнаута. Поврх тога, онај трећи, т. ј. чисто политички мотив који се тицаше само Аустро-Угарске, бејаше га нагнао и на то, да Ибарску Војску и Јаворску бригаду за први мах помера опрезно, на парче, обазирјући се да види шта ће она на то рећи, и да их после, са малим прекидом код оне прве, за све време док је трајао рат са Турском, у главном држи привезане на овој страни, стављајући им у дужност и онда, када никакве опасности више од турске војске није било, да утврде Нови Пазар, Митровицу, Сјеницу и т. д.

Једном речју, стратeгиски развој српске војске тако је био подељен, да је био у стању изаћи у сусрет свима могућим, па и најнеповољнијим за нас, војничким и политичким евентуалностима.

2. У Турској.

I

Као поуздано се зна, да су и сами Турци далеко пре овог рата увиђали да ће балканске хришћанске државе у једном оваквом сукобу, ако уопште икад буде до њега дошло, бити у стању да их са мобилизацијом и концентрацијом својих војска предухитро. Изузев Назим паше и малог броја његових једномишљеника, који проповедаху безусловну

офанзиву одмах у почетку рата, они су се већ били саживели са идејом да Турска, кад наступи случај да се оне све дигну против ње, моментално мора жртвовати извесне веће пограничне просторије и остати у дефанзиви до тренутка, када поменуте две радње и сама буде завршила, односно када буде у могућности да са надмоћнијом снагом пређе у офанзиву и, користећи се својим централним положајем, раздвојене савезничке армије једну по једну одолито туче. А такво је гледиште, уосталом, заступао и некадашњи инструктор турске војске, немачки генерал фон дер Голц, који им је 1910. године, после одржаних великих маневара код Једрена и по обиласку српско-турске границе, на молбу њиховог војног министра, био у том смислу поднео нацрт ратног плана за одбрану Турске у рату против Бугарске и Србије, које представљаху најозбиљније противнике њене на Балкану. Па је најзад и кроз цео ратни план, који после тога бејаше дефинитивно израђен у њиховом Главном Генералштабу, оно било дословно спроведено, тако да је, кад је овај рат избио, све било на њиховој страни упућено на то да се пријем одсудних битака и на Трачком и на Македонском војништу што је могуће више одложи, и то тим више што сад улажаху у акцију још и Црна Гора и Грчка, које фон дер Голц у поменутом свом нацрту није ни узимао у комбинацију.

Ступањем и ових двеју држава у рат ствар се још више компликовала, јер је требало бранити се и према њима, што је само могло бити на рачун снага, које су се имале борити према Бугарској и Србији. Тако, дакле, требало је одмах снабдети довољно јаком посадом Скадар, који ће обема обалама Скадарског Језера бити нападнут главном снагом црногорске војске (Зетски и Приморски Одред) од 23.000; и Јањину, према којој се код Арте у Епиру груписао један грчки одред у јачини од 15—18 хиљада људи-бораца. А те две тачке, утврђене још

за време мира и удешене да могу издржати дужу опсаду, штитиле су бокове Албанији и турском делу Епира, где би турска војска, одређена да брани западну половину своје европске територије, на случај пораза још једино могла потражити уточиште. Затим је требало у Сандаку и Метохији, према црногорском Источном Одреду, груписауом код Андријевике, у Колашину и код Жабљака, у јачини од 10.000 људи-бораца, осигурати залеђе турским трупима, које се буду код Сјенице, Новог Пазара и Приштине бориле са нашом Јаворском бригадом, Ибарском Војском и Трећом Армијом. И на послетку, требало је у турском делу Тесалије запречити главној снази грчке војске од 60.000 људи-бораца приступ ка Солуну и Битољу, а с тим самим осигурати леђа армији, која се у сливу горњег Вардара буде хватала у коштац са удруженом снагом српске и бугарске војске, и одреду, који у долини Струме буде затварао приступ Солуну и Халкидичком Полуострву из Бугарске.

Укупно узев, за заштиту Албаније, Епира Тесалије, Македоније и Старе Србије била је одређена такозвана Западна Војска под командом Али Риза паше, чије је седиште било у Солуну. Задатак Јој је био да се према Црногорцима и Грцима држи дефанзивно, а према Србима и Бугарима такође да буде у дефанзиви, али само дотле, док не буде постала довољно јака да би могла, онако исто као што је било предвиђено и за Источну Војску у сливу Марице према главној снази бугарске војске, са изгледима на успех прећи и у контра-напад. Па је због тога и било подешено њено груписање са рачуном, да се овим последњима противстави релативно најјача снага, која ће временом бити кадра и да их нападне, ако по сили околности не буде принуђена, ради заштите Битоља и Солуна, вршити каква већа одвајања за појачање фронта према Грцима.

Била је, дакле, подељена у неколико само-

сталних група. За задржавање Црногораца у северној Албанији био је предвиђен један одред код Скадра. За задржавање Грка у Епир у успоравање њиховог наступања у Тесалији и јужној Македонији имађаху се образовати по један одред у Јањини и код Селфице. За заштиту источне Македоније, односно за запречавање правца, који је водио из Бугарске долином Струме за Серез и даље за Солун, предвиђен је био такозвани самостални Струмички Корпус, за чију концентрацију бејаше назначен Демир Хисар према кланцу Кресни. И најзад за одбрану Старе Србије и северне Македоније од Црногораца, Срба и Бугара, а евентуално и за притицање једним својим делом у помоћ одреду формираном код Демир Хисара према Бугарима, била је одређена, као најважнија од свију напред побројаних трупа, Вардарска Армија, којој је у крајњој линији, кад се буде у довољној мери ојачала, ако је догађаји у Тесалији и јужној Македонији не омету, према напред наведеном била резервисана офанзивна улога. Она је, дакле, без својих деташованих одреда код Приштине, Новог Пазара и Сјенице према Србији и код Бијелог Поља, Берана и Пећи према Црној Гори, имала да се прикупи већим делом у троуглу Скопље—Штип—Велес ради затварања праваца од Враћа, Ћустендила и Дупнице за долину Вардара, а мањим у реону Прилеп—Битољ ради образовања једне привремене стратегиске резерве, док се према држању Грка не буде оценило, да ли се сва или делимично може употребити за свој главни задатак фронтом према удруженој снази Срба и Бугара. Од ње се пак по ратном плану очекивало, да до преласка у офанзиву овима понуди дефинитиван отпор на линији, чија се крила наслањаху на Скопље, за које Турци, ваљда зато, што су за његово утврђивање били у време мира потрошили силан новац, држаху да је било утврђено, и Штип, око кога је, по томе плану, а специјално према савету фон дер Голца, тек сада,

за време рата, требало подићи пољски утврђени логор. А и ако би се којим случајем ангажовала и негде испред ове линије, било је пројектовано, да се под притиском надмоћнијих непријатељских снага, не упуштајући се у одсудну битку, на њу повуче и на њој се до бољих прилика закопити.

Све је то било срачунато са претпоставком да ће мобилизација и концентрација турске војске, иако знатно спорије него ли код нас и наших савезника, ипак ићи својим нормалним током и да ће турска војска једнога дана, у савишењу са савезничким оделитим групама, достићи, ако не апсолутну а оно бар релативну надмоћност, колико само да се са најважнијима од њих, бугарском у долини Марице и српско-бугарском војском у долини Вардара, без икаквог ризика може и одлучије понети. Али је то, што се код нас каже, био рачун без крчмара. Управо, са тим двома радњама испало је много горе но што се у почетку код Турака замисљало. Више није било изгледа, ни да ће Источна Војска, одређена да брани источну половину Европске Турске, моћи негде северозападно од Чаталце зауставити навалу бугарске војске, груписане у Источној Румелији према њој, ни да ће се Вардарска Армија, која сачињавање главну снагу Западне Војске, одређене да брани западну половину Европске Турске, па макар себи привукла и онај свој део задржан за прво време у реону Прилеп—Битољ, моћи одржати на линији Скопље—Штип, на којој се, према продњем, требаше припремити за пријем одсудне битке. Јер, на кратко време про но што ће Србија и њени савезници наредити мобилизацију својих војска, Турска бејаше са своје европске територије отпустила кућама све послужбене војнике и од њих преко 120.000 превезла у Анадолију, тако да је за њихов повратак, да би узели учешћа у биткама на Трачком и Македонском војништу, требало више од месец дана, чак и у случају кад би све морско комуникације од грчке

флоте биле слободне. Па се онда бејаше на то на-
довезло и веровање у врховима политичке и војне
управе, да је мобилизација балканских хришћан-
ских држава само један обичан блеф, коме ће се
доскочити мирним путем, без употребе оружане
силе. Те је у почетку, колико да би се овом њи-
ховом блефу одговорило такође блефом, била на-
ређена само делимична, и тек се на десетак дана
пред објаву рата, када на послетку сви у Цари-
граду почеше увиђати да је ситуација не може
бити озбиљнија, прибегло општој мобилизацији.
Али је тада већ било доцкан.

И зато, уместо 600.000 бораца, колико Турци,
да је код њих било све као што треба и да су
имали времена, могаху извести против својих не-
пријатеља, бејаше се у првим данима месеца октобра
показало да на целом европском ратишту нису
имали више од 285.000. Па још, кад се од тога
броја одузму трупе, намењене за посаду утвр-
ђених логора (40.000 у Једрену, 24.000 у Скадру и
13.000 у Јањини) у укупном износу од 77.000, остаје
за операције у пољу свега 208.000 бораца, поде-
љених овако: у Трапџи и Цариграду према Буга-
рима 80.000; у реону Струме према Бугарима 28.000;
у Санџаку, Метохији, на Косову и у сливу горњег Вар-
дара према Србима, Црногорцима и Бугарима 86.000;
и у Тесалији према Грцима 14.000. А то је, по себи
се разуме, било и сувише мало да може одолевати
нападима надмоћнијих савезника са свију страна
за један дуги период времена, колико је требала
да траје мобилизација и концентрација снаге, која
би била у стању против ових прећи у офанзиву.

Што се тиче Западне Војске, која нас овде
поглавито и интересује, од свију њених самостал-
них јединица, разбацаних готово на све четири
стране света, према српској, бугарској, црногорској
и грчкој граници, само су самостални Струмички
корпус и тврђавски одреди у Скадру и Јањини
имали, сразмерно своме задатку, приближно до-

вољну снагу. А особито ова два који, благодарећи још и солидности утврђења, подигнутих за време мира око дотичних вароши, бејаху у стању дуго одолевати нападима савезничких трупа. Иначе дeташовани одреди Вардарске Армије у Приштини, Новом Пазару, Сјеници, Бијелом Пољу, Беранима и Пећи, који требаху бити формирани од 20. и 21. низамске приштинске и призренске редиџске дивизије, но који не стигоше ни да се мобилишу, због чега сви скупа не износаху више од 12 до 16.000 бораца, били су и сувише слаби да издрже међу краковима кљешта, која ће се неодољиво око њих стегнути са две супротне стране, из Србије и Црне Горе. Арнаутски пак живаљ, на који турска Главна Команда за одбрану Косова и Санџака полагаше велику наду, мислећи, на пример, да ће се само код Приштине из њихове средине окупити 40—60.000 бораца, страшно је био омануо. Даље, одред код Селџице у Тесалији са својих 14.000, у односу према 60.000 бораца на грчкој страни, био је више него недовољан да заштити Битољ и Солун за леђима Вардарској Армији и самосталном Струмичком корпусу, окренутим према српским и бугарским снагама. Најзад, Вардарска Армија, која је због овакве слабости поменутог одреда према Грцима имала или да рескира своју одступницу преко Битоља за Албанију и Епир или да се растргне на две супротне стране, и у северној и у јужној Македонији, требала је по ратном плану да броји, не рачунајући оне дeташоване одреде у Ст. Србији, 120—150.000 бораца. А овамо, у ствари није могла искупити више од 70—74.000, што ће рећи мање но што их је имала само наша Прва Армија.

II

По броју дивизија, Вардарска Армија, рекло би се, била је прилично јака, јер је имала девет

пешадиских и једну коњичку, и то до 4. октобра закључно у оваквом распореду :

13. и 15. низамска и штипска редифска дивизија из V корпуса још се прикупљаху у Штипу и Велесу;

16., 17. и 18. низамска и битолска редифска дивизија из VI корпуса, од којих она прва, налазећи се код Кочана на положајима према бугарској граници, заштићаваше са те стране концентрацију своје армије, а остале три икупљаху се из реона Прилеп—Битољ—Дебар, већим делом у Битољу а мањим у Прилепу;

19. низамска и скопска редифска дивизија из VII корпуса, без својих одреда, избачених код Бујановца и на Рујну према Врању и на положају код Страцина према Кривој Паланци ради заштите концентрације своје армије на тој страни, прикупљаху се у околини Скопља; и

Коњичка дивизија, која се икупљаше код Хаџилара у близини Скопља.

Али, из разлога које смо већ навели, а тичу се спорости мобилизације и концентрације, оне су биле далеко од тога да по броју бораца одговоре макар и приближно величини, која је за њих била прописана ратном формацијом. На потпуно њихово комплетирање, које би се отегло у недоглед, није се смело чекати. Морало се благовремено приступити концентрацији, па макар и са у пола мобилисаним јединицама, јер су се догађаји приближавали муњевитом брзином. Зато, према напред наведеном броју, којим је била изражена тадашња стварна укупна јачина Вардарске Армије, и према овде показаном броју њених пешадиских дивизија, просечна јачина ових заједно са стрељачким пуковима од којих је у сваком корпусу био по један, износила је 7.750—8.200 бораца, што ће рећи колико једна наша или бугарска пешадиска бригада. И тих девет овако слабих дивизија имало је сада, обазирјући се уназад и страхујући да им Грци

с југа не пресеку одступницу, да се хвата у коштац са савезничких довет дивизија пуних као око, и то са пет дивизија из Прве, једном и по дивизијом из Друге (с претпоставком да ће, као што је стварно и било, две бригаде из бугарске VII — Рилске — дивизије бити употребљене у Струми против самосталног Струмичког корпуса) и две и по односно две дивизије из Треће Армије (с претпоставком да ће ова без велике муке и доста брзо заузети Приштину и у њој, ради сигурности своје позадине и деснога бока, оставити једну дивизију).

Под таквим, дакле, околностима, концентрациска зона ове турске армије, да не би под ударцима надмоћнијих снага пре времена била смрвљена и да не би рескирала своју одступницу коју су врло лако могли пресећи Грци, требала је бити повучена далеко позади линије Скопље—Штип. Али куда?

По ономе како исповеда Зеки паша, који је ту армију и предводио, она је требала, под заштитом истакнутих регуларних и нерегуларних трупа према српској и бугарској граници, да се прикупи чак код Битоља, куда се и иначе доцније, после изгубљене Кумановске Битке, стварно бехе и повукла. Он у својим успоменама, чији је превод одштампан у *Ратнику* за август и септембар 1925. године, јако жали што са њом није тако било урађено, јер, како он замисља, овим би јој се дала могућност да пречисти рачуне са Грцима или бар од њих осигура себи леђа, пре но што јој се Срби и Бугари буду примакли са севера. По његовом, дакле, мишљењу, требало је најпре напасти Грке, потући их или их одгурнути што даље на југ, па тек онда, када Срби и Бугари буду прешли Вардар, окренути се против њих и негде између Битоља и Велеса са њима приметити офанзивну или дефанзивну битку. „Па“, тако он закључује ова своја интересантна излагања, „резултат какав био да био, нашој војсци ни у ком случају не би била

прекинута одступница ка Јањини и јужној Албанији“.

Додуше, и овако како је његова армија радила, ангажујући се својим највећим делом у сливу горњег Вардара, одступница јој није била прекинута, благодарећи томе што Грци, после својих првих успеха, не бежу гурнули на Битољ, већ су били скренули у десно, ка Солуну. Но, да је са њом било урађено у духу овог послератног резновања Зеки-пашиног, т.ј. да се бејаше одмах у почетку рата са својом главном снагом груписала у околини Битоља, и тај би јој ризик на сваки начин био уштеђен. Може бити, изашла би у сусрет догађајима са нешто јачом снагом него ли тамо напред, на линији Скопље—Штип и испред ње, јер, док савезничке армије буду у њену близину доспеле, имала би времена да исцеди што се још давало исцедити у западној половини Европске Турске. Али ово само под условом, ако би људство из покрајина, осуђених да буду, без или после слабог отпора, напуштене и остављене на милост и немилост непријатељу, пристало на ову жртву, која је и за најкултурније војске веома тешка.

У сваком случају, њен би отпор могао трајати и дуже, но што га стварно, разбијајући се и код Куманова и код Битоља, бејаше дала. Али би јој у самој ствари и то било залуду, сем што би могла себи обезбедити барем утеху, да је макар према једноме од својих непријатеља, специјално према Грцима, имала успеха, јер, што каже наш народ, мртвој глави нема лека.

Истина, бугарска Рилска дивизија не би нишла овамо. Она би или одгурала ка Солуну или би, у смислу споразума, још и у долине Вардара била одвучена у Тракију на појачање својој главној снази, која сама, као што се стварно бејаше и показало, није била довољна и да опсађује Једрене и да мимо њега продужи наступање ка Чаталци. А од српске војске један прилично замашан део

морао би бити остављен у позадини ради држања у заштити тамошњег муслиманског становништва и у боковима ради потребног осигурања према Албанији и Солуну. Али у накнаду за то, грчка би војска већим својим делом, наступајући с југа, ускоро дошла у тешњу оперативну везу са њом, те би се Вардарска Армија најзад опет нашла између чекића и наковња. И при том, савршено одвојена од свију важнијих извора за освежавање своје снаге и сведена искључиво на Албанију и, за извесно кратко време, на један крајичак Македоније, ова се армија никад не би могла подићи за толико, да буде кадра извојевати коначан успех. Него напротив, више је било изгледа, да би у оваквом свом изолованом положају временом ископнила, чак и у случају кад би ситуација између ње и њених непријатеља којим случајем задуго остала нерешена, јер би кад тад морале код ње, са свима својим разорним атрибутима, наступити болештине, глад и оскудица у муницији и другом ратном материјалу. Па и победу над Грцима, ако би је евентуално и добила, не би имала кад да искористи и енергичним гоњењем учини је дефинитивном, јер, оног момента кад јој српска војска буде почела грозити са севера, морала би њих напустити и, окрећући свој фронт ка северу, оставити их на миру да се приберу и преуреде, па да се после лагано крену за њом и нападну је с леђа за време док се она буде фронтално тукла са Србима. И на крају крајева, када се савезнички обруч буде почео око ње јаче стезати, ништа јој друго не би остајало, него да се одмах повуче у Албанију, иза чијих би планина, истина, нашла сигурно уточиште, но где би се осећала као у каквој опседнутој тврђави са ограниченим средствима за борбу и живот.

Зато нам изгледа да би са војничког гледишта било још понајбоље, да су се Турци, видећи да ће на свима важнијим правцима у бројном погледу бити много слабији од својих непријатеља, дели-

мично или сасвим оканили одбране у западној половини своје европске територије, којој није било спаса. Тамо су, ако ништа друго, могли оставити редићске и нерегуларне трупе, колико тек да заваљају тамошње своје становништво и имају чиме заузимати Србе, Грке, Црногорце и онај релативно мали број Бугара упућених на ову страну. А све низамске дивизије да су места повукли у Солун и одавде превукли железницом у Тракију, да се нађу ближе изворима своје попуне у Малој Азији, могли су ако не оцмах а оно кад тад са тамошњим трупама постићи надмоћност бар над Бугарима у сливу Марице. Но у сваком случају ове би им јединице много боље послужиле тамо, на Тракиском војништу, које је за њих било најважније и на коме би за извештан дужи период времена имали посла само са једним од својих противника, него ли овамо у Старој Србији, Македонији и Албанији где им је пропаст била неизбежна.

Само што они нису тако ценили тадашњу своју ситуацију. Па, разуме се, далеко су били и од помисли да прибегну овим крајњим мерама. Него напротив, у пустој жељи да се извуку из клопке у коју, овако разанети на све стране, бежу запали, а да ипак одбране целокупну своју територију, усвојиле друго, за њихову тадашњу ситуацију, понајгоре решење.

III

Операциски планови и мере за извођење њихово на једној и на другој страни.

1. Код нас.¹

I

Општег операциског плана за све савезничке армије није било. Као што смо напред видели, постојала је између нас и Бугара склопљена и доцнијим споразумима допуњавана војна конвенција, којом су биле одређене главне основе предстојећег описања српске и бугарске војске. Али са Црном Гором и Грчком, бар ми, који смо били главни носници савезничких операција у целој западној половини Европске Турске, нисмо имали никаквог писменог споразума. Зато није ни било јединства у дојству између нас и њих, него су и једна и друга биле пошле како су хтеле и, не обзирајући се много на опште војничке, хитале да што пре и што боље задовоље своје сепаратне политичке и националне интересе. На пример Црна Гора. Уместо да је, одмах по заузећу пограничних вароши у Санџаку и Метохији, кад јој је тако много до њих било стало, своје за ту сврху употребљене трупе вратила натраг и са њима појачала оне које, и тада и доцније, узалуд и са огромним губицима нападаху Скадар, она их без икакве потребе бејаше дуго времена тамо задржала. Чак их је доцније била послала и на Ђаковицу, да је по могућ-

¹ Прилог: Прегледна карта стратегског развоја и првих операција наших трију армија.

ству заузму пре но што тамо буду стигли Србијанци, који дотле већ увелико беху рашчистили са непријатељском војском на Косову и у сливу горњег Вардара и који се сада спремаху да преко ове вароши и Призрена са својим десним крилом предузму гигантски поход на Јадранско Приморје, који је и самој Црној Гори требао донети велике користи. Па онда Грчка. Она је још више грешила, пренебрегавајући своје савезничке дужности према нама за љубав Солуна, једног географског објекта чији је пад, по поразу непријатељске живе силе изван њега, и иначе већ био потпуно сазрео. Шта више, и Бугари се не хтедоше придржавати својих тачно утврђених обавеза у погледу потпомагања српске војске од стране њихове Рилске дивизије при заузимању горњег Вардара, него је разним изврдавањима у самом почетку операција поступно отргоше из састава наше Друге Армије и већим је делом упутише на Цумају и даље низ Струму, не би ли се про Грка дочекала Солун. Па, на послетку, уместо да је, после наше победе код Куманова, повуку на Једрене, како је последњим споразумом било предвиђено, затражише од нас да на место њено пошљемо тамо своје две дивизије, нашта смо ми, само да не би савезничке тековине евентуалним њиховим поразом у Тракији биле доведене у питање, разуме се, морали да пристанемо.

Једном речју, како су у западној половини Европске Турске радиле Бугарска, Грчка и Црна Гора, овај је рат личио на једну велику лору, у којој су оне олако прошле, изузев Црне Горе, која је прескупо платила своју оманку, што одмах није са свом својом снагом гурнула на Скадар. Иначе, што се тиче Србије, она се, вршећи најлојалијне своје савезничке дужности, за све њих морала упети да развали одбранбени систем у овом делу Турске Царевине и да се потом, пружајући ефикасну помоћ Црној Гори и Бугарској, рашири преко

целог Балканског Полуострва, од Јадранског до близу Црног Мора. Зато ће и за историју и за науку бити од нарочитог интереса позабавити се мало више са основном идејом оперативског плана, по којој је њена оружана снага била са концентрациске просторије кренута преко границе, да тамо потражи победу.

Додуше, војвода Путник није оставио за собом ни један докуменат, у коме би била изражена целина његове замисли, која га је до прве веће битке, у којој би биле ангажоване све три наше армије, требала руководити у манипулисању са овима на војништу. А и сами Турци не дадоше му времена да је до краја изведе, те да би се, бар из свршених дела и једне целе серије спроведених радњи у дотичној великој и сложеној операцији, она сада могла репродуковати у једној слици, лишеној свију нагађања, која су се доцније произвољно, а врло често и злонамерно, испредала на његов рачун. Турци пошто са стављањем своје оружане снаге на ратну ногу бејаху подбацили много више но што је ико од нас, живећи дотле у уверењу да ћемо имати посла са једном моћном царицом, и у сну смео помислити, учинише један савршено лакомислени гест, који их је стварно био упропастио пре времена. На име, још за време док је трајала концентрација наше и њихове војске, гурнуше са једно десетак хиљада Арнаута и нешто врло мало регуларне војске, окупљене испред Приштине, на наше пограничне положаје код Мердара, где се разбише, компроитујући на тај начин одбрану Косова пре но што и беху отпочеле главне операције. А затим, након неколико дана по објави рата, док се наше армије у свом наступању још налажаху размакнуте на широком фронту, са оним што су на брзу руку могли икупити у Скопљу, Штину и Велосу, налетеше код Куманова, сасвим неочекивано а донекле и противно намерама своје Главне Команде, на нашу Прву Армију, да је онако

усамљену потуку, не знајући да је она тога момента од њих била далеко јача. Па, наравно, и о њу се врло брзо разбише, тако да је судбина Македоније, па и целе западне половине Европске Турске, у главном била решена магновено и пре но што се њиховим боковима примакоше наше крилне армије, због чега је даљи марш Треће ка Куманову и Скопљу, а тако исто и Друге ка Овчем Пољу и Штипу, био постао беспредметан.

Али има чињеница, на основу којих се, ако их доведемо у везу, ипак може у нашој свести створити једна доста јасна представа о првобитној замисли војводе Путника односно употребе наших армија, као и о њеном еволуирању до момента, када је коначно требало приступити привођењу њеном и у дело. Пре свега, и кад не би било других података, могло би се о томе шта је он мислио и намеравао, судити и по начину, како су му армије биле груписане и по конфигурацији земљишта, које се простираше у дубину непријатељске територије испред њих. Јер и ту је било елемената, који сами собом довољно јасно наговештавају идеју сједињења њених раздвојених група на непријатељској територији са извођењем двогубог крилног обухвата још у току марша. То би било тако да Трећа Армија, под условом ако се буде журила, наткриљаванем непријатељског левог крила потпомаже Прву за све време док ова не избије у висину Скопља, а Друга да јој, оперишући методично и опрезно у смислу наткриљавања његовог десног крила, олакша још и заузимање положаја на Овчем Пољу и левој обали Брегалнице, када и то доцније буде дошло на ред. Иначе, за ову сврху стоје нам на расположењу и директиве, које је војвода Путник, у време док још није био на чисто са претпоставком о највероватнијем груписању непријатељске главне снаге, био издао командантима Друге и Треће Армије, излажући им своја гледишта како они, кад настану операције, у главном имају

подешавати своје покрете са циљем да у даном тренутку, а на горе показани начин, могу указати нужну помоћ Првој Армији и са њом заједно туђи одсудну битку. Па онда, имамо једно интересантно саопштење генерала Драг. Милутиновића, тадашњег команданта Тимочке дивизије II позива, о томе шта је доцније, на неколико дана пред почетак операција, измењујући нешто мало смисао садржине горњих директива, пред сакупљеним дивизијарима Прве Армије у Врањској Бањи говорио војвода Путник о идеји свог ратног плана или, ближе речено, о главним контурама предстојећег марш-маневра свих трију армија, како их он тада бејаше замислио.¹ И најзад, као круна свега, долазе потоња наређења, помоћу којих су Прва и Друга Армија, са извесним изменама, особито у погледу рада ове друге, стварно биле кренуте преко границе, односно која су у последњем тренутку, кад је већ требало отпочети наступање, била израђена на основу тачнијег сазнања о месту груписања непријатељске главне снаге.

Прву, дакле, директиву бејаше добио командант Друге Армије. Она му је била упућена 22. септембра, за време мобилизације, када се још ништа није знало о томе како ће се уопште водати непријатељ. По томе, а и по својој садржини којом се у главном третирају поједини важнији случајеви који у предстојећој акцији могу наступити, више се има сматрати као некаква претходна инструкција него ли формално наређење, које се обично, на основу већ прибављених података о непријатељу и дефинитивно израђеног плана, издаје на кратко време пре него што ће се приступити фактичном извођењу дотичне акције.

У њој се најпре вели ово: „Друга Армија, која ће у своме саставу имати Тимочку дивизију

¹ „Тимочка дивизија II позива нар. војске у I и II балканском рату 1912 и 1913 године“.

I позива и једну бугарску (Рилску) дивизију и бити под вашом командом, имаће у нашем рату са Турцима да, ослањајући се на Ћустендил као базиску тачку, оперише у бок и позадину турске војске, која би се налазила на просторији између Велеса, Карадага Скопског, наше јужне и бугарске југозападне границе и Штипа, с тим да потпомаже операције наше Прве Армије, која ће наступати од Враћа преко Куманова и Скопља на Велес“. Затим се у главном ређају положаји, који „на овој просторији турској војсци могу да служе као ослонци за дефанзиву или офанзиву“, разуме се фронтом према Првој Армији, која је по својој снази и задатку за Турке била најопаснија. То су: Рујански (између Карадага и Козјака и нешто мало напред ближе нашој граници), Овче Поље (на вододелници између Криве Реке и Пчиње с једне и Брегалнице с друге стране) и код Штипа (на левој обали Брегалнице са наслоним десног крила на планини Пљачкавици, а левог на висовима између Штипа и Велеса, односно између најдоњег тока ове реке и Вардара).

„Најважнији је Штипски положај“; наставља се даље у директиви, „он ће вероватно послужити за концентрацију свих турских снага, које оперишу против Срба, док ће на Рујанском положају и на Овчем Пољу вероватно бити само делови који ће имати да задржавају Прву српску Армију“. А то опет, судећи по дванут употребљеном изразу „вероватно“, не искључиваше у идејама војводе Путника могућност да се деси и нешто друго, као, на пример, да се Турци концентришу за битку негде испред именованог главног положаја, ако им брзина мобилизације и концентрације то буде допустила. У толико нам се оправданијом чини ова поставка, што одмах после горње реченице настају у директиви разлагања о томе, шта командант Друге Армије у којим случајевима има да ради са напред поменутом бугарском дивизијом, која је,

ма каква била ситуација, била одређена за правац преко Царевог Села и Кочана за Штип, и Тимочком дивизијом I позива, која је, напротив, у своме замајивању имала да осцилира између ње и Прве Армије, управљајући се увек према стању ствари код ове последње. Јер се ту, у пркос тврђењу да је Штипски положај најважнији, као и нехотично истиче једна перманентна тежња: да Прва Армија, на целој дужини свога пута од границе до тога положаја, још од времена када треба нападати Рујан, може рачунати и на евентуално садејство наших са ове стране.

Тако, дакле, при нападу на Рујански положај, наравно ако се на њему разбуктају озбиљније борбе, те услед тога Првој Армији буде затребала помоћ Друге, ова ће, како је у директиви речено, „упутити Тимочку дивизију I позива ка Куманову и пресећи одступницу Турцима са Рујанског положаја или задржати код Куманова турске трупе, које иду на појачање трупама на Рујанском положају“. Иначе, ако до овога не буде дошло, т. ј. ако Прва Армија и без тога буде успела заузети Рујански положај, „Тимочка ће дивизија наступати преко Криво Паланке Кратову а против десног крила Овче-пољског положаја, нападајући га с бока у исто време, када Прва буде нападала с фронта“. А кад ова последња буде заузела и овај положај, па буде пошла ка Штипу и Велесу, „Тимочка ће дивизија наступати од Кратова Кочанима против десног бока и позадине Штипског положаја, Бугари ће (Рилска дивизија) у исто време са Србима напасти Штипски положај правцем од Царевог Села на Кочане“.

Из овог разлагања, када му се смисао мало дубље проучи, може се као позитивно извести, да је војвода Путник, у време писања ове директиве, намеравао померати Другу Армију методично, по мери како буде напредовала Прва Армија, т. ј. дивизију по дивизију. Најпре је дакле мислио кре-

нути Тимочку дивизију I позива, и то најраније онда када Прва Армија буде наишла на јачи отпор непријатељев на Рујну. Иначе, ова је дивизија на граничним положајима између Ћустендила и Криве Паланке имала да чека док се поменута армија, која је и иначе имала да превали много дужи пут, не отпочне приближавати положајима Овчег Поља, па тек онда да и она удари преко Криве Паланке на Кратово ради једновременог напада с њоме на ове положаје с бока. А што се тиче бугарске VII (Рилске) дивизије, која је била највише изложена према троуглу Скопље — Штип — Велес и Штипском положају, њу је мислио задржати на граничним положајима код Царевог Села све дотле, док се Прва Армија и Тимочка дивизија I позива, по заузећу Овчег Поља, не буду кренуле у напад на Штипски положај.

Међутим директива, која бејаше 30. септембра, за време концентрације, упућена команданту Треће Армије, и по стилизацији и по свему осталом имала је све елементе једног формалног наређења, коме је само недостајало назначење дана и часа, када је требало приступити извршењу. Она доцније није била ни мењана ни допуњавана, него су трупе ове армије по њој стварно биле поведене и у току операција, све до пада Скопља, упућиване и вођене. Значи, била је трајнијега значаја него ли она о којој је напред било говора и која је у моменту прелажења границе била замењена другом, много краћом, много прецизнијом, и то у толикој мери да је више но што треба везивала руке команданту Друге Армије.

Са издавањем њеним војвода Путник је, не чекајући потоње извештаје о стању код непријатеља, био похитао због тога што је и иначе био намеран да Трећу Армију, као најудаљенију од главних центара у зони концентрације турске војске, упути преко границе пре свију осталих. Желео је дати команданту армије времена да ју

духу изложене, му идеје подеси, полазни, распоред својих трупа на граници тако, да се одмах могу кренути преко ове, чим о томе буде приспело из Врховне Команде накнадно наређење. Ово се у осталом најбоље може видети у првим ставовима ове директиве, који гласе:

„Врховни Командант, Њ. В. Краљ, отпутоваће 5. идућег месеца са својим штабом у Ниш и узети команду над војском“.

„Ускоро затим огласиће се брат Турској и наша војска отпочеће офанзиву“.

„Трупе ваше армије треба, дакле, одмах по доласку на одређену им концентрациску просторију да се спреме за офанзиву. Задње да се прикупе ближе предњима; све коморе да се попуне оним што им припада, а сви борци да добију на руке припадајуће им оброке“.

Али, сад настаје оно што је најважније:

„Као што вам је познато, ваша армија оперисаће противу Приштине, и то: Моравска бригада I позива и Дринска дивизија II позива правцем од Медвеђе, а Шумадинска дивизија I позива и Моравска дивизија II позива правцем од Преполца и Мердара. За успех је врло важна ствар, да се обе групе у исто време појаве пред Приштином и да заједничку борбу истог дана бију. Према томе удесите и њихово наступање“.

„Дан и час, када ћете отпочети наступање, наредиће се у своје време“.

Дакле, цела Трећа Армија имала је бити концентрично кренута на Приштину, због чега за оперисање из Медвеђе преко Свираца и Гиљана ради одржавања везе са Првом Армијом није требало да остане ништа. Зато је на крају крајева и испало то да су се око Приштине нагомилале многе трупе које, мешајући се узајамно, бејаху једна другој чак и на сметњи, док је веза са Првом Армијом била потпуно изгубљена, те је ова, ради заштите свог десног бока према Гиљану, била при-

нуђена за време операција деташирати у ту страну своја два пешадиска пука и једну батерију. За заузимање Приштине у самој ствари довољне су биле Шумадиска I, Моравска II и Дринска дивизија II позива, а што се тиче Моравске бригаде I позива, она је комотно могла бити упућена од Свираца, иза којих се и иначе у време издавања ове директиве прикупљаше, на Гиљане, где би сачекала док остале трупе Треће Армије не заузму Приштину и одакле би се после могла кренути на Карадаг или на Феризовић, према томе где се буде за њом указала потреба. Да је тако било урађено, Прва Армија не би имала ништа да брине за свој десни бок нити уопште да се слаби осигуравајући га у Кончуљском теснацу и на Карадагу својим сопственим трупам. А како је Приштина била заузета 9. октобра, Моравску бригаду ништа не би везивало да се 10. вине на Карадаг, па би у том случају 11., што ће рећи другог дана Кумановско Битке, већ била у наступању гребеном ове планине ка Скопљу, помажући на тај начин и активно офанзиву Прве Армије у овој бици.

Каква је нужда натерала војводу Путника да, противно својој ранијој идеји којом је била пројектована и офанзива на Гиљане, пренебрегне овај важан правац за љубав тога, да би са што јачом снагом нашао Приштину? То је питање, које се само собом намеће, особито кад се прочитају следећа два става ове његове директиве, који гласе:

„По досадашњим извештајима врло је вероватно, да ћете имати противу себе само слабија одељења турске војске и гомиле Арнаута. Вероватно је да ће погранични Арнаути бити засада мирни а доцније ће се владати према приликама. Буде ли успеха на нашој страни — биће неутрални и обратно“. „За наш даљи рад врло је значајно да их имамо за себе и да их с тога треба штедети и сматрати као пријатеље, доклегод буду то својим владањем заслуживали“.

Али биће да им он, као стари познавалац њихов, при свем том није много веровао или да се бојао да, на место пограничних Арнаута на чију је мирољубивост рачунао, не нагрну у масама Арнаути из удаљенијих крајева косовске области, па чак и из Арбаније, па је желео да што пре има Приштину у својој власти, макар Прва Армија, да се послужимо његовим изразом, и „попричекала“ мало више негде између Врања и Прешева, док не стигне Трећа Армија, да је својом бочном акцијом потпомогне.

„Кад будете заузели Приштину“, вели се даље у директиви, „онда ћете одмах у њој организовати војно-друмску станицу и месну војну команду, и наредити, да се храна и фураж и све потребе без разлике за вашу армију, реквизицијом са давањем признаница, набаве и смештају у магацине. Моравску дивизију II позива, за први мах, оставићете у Приштини као посаду и наредити јој, да се одмах утврђује и изашље одреде ка Призрену и Феризовићу ради сигурности. И т. д.“.

Али предузимање ових мера административних и осигуравајућих, уbacher из склоности војводе Путника да се упушта и у прописивање детаља, није смело укочити и успорити даљи ход ове армије у правцу објеката, код којих или испред којих ће њом долазак бити с нестрпљењем очекиван, што се најбоље може видети из следећег:

„Осим Моравско дивизије II позива, која за први мах остаје у Приштини, све остале ваше трупе имају, без задржавања, да продуже наступање ка Скопљу и да се што пре примакну Првој Армији, која ће оперисати Моравом и Моравицом ка Скопљу, те да са њом заједничку битку бију“.

„У име овога поведите: Моравску бригаду и са њом Шумадијску дивизију I позива, а пред њима коњицу, путем преко Гиљана на Куманово. Један део коњице истурите на Доморовце да сазна да ли се и колико непријатељске трупе налазе код

Кончуља и Домороваца, а остале ка Прешеву да дођу у везу са трупама Прве Армије и сазнаду, да ли се на Рујну налазе какве непријатељске трупе. Ако budete од коњице сазнали да се непријатељске трупе налазе на Рујну, онда наступајте на Прешево и нападните их из позадине; у противном случају продужите наступање на Куманово. У Прешево, односно Куманово, имате да стигнете најдаље трећег дана марша, рачунајући од Приштине“. Значи, да је војвода Путинк, у време писања ове директиве, зблиља мислио, да ће на Рујну доћи до јаких судара, у којима ће, поред Прве, морати узети учешћа, обухватајући непријатељски леви бок, и Трећа Армија, пошто буде прогурала преко Приштине и Гиљана. А из тога опет, као и из одредбе да коњица, проишав Гиљане и пењући се уз Карадаг, осмотри чак и Кончуљски теснац, који је био тако близак полазним положајима Прве Армије код Врања, могао би се донети и закључак, да он тада није ни намеравао кренути ову последњу пре но што се дотична колона Треће не буде, по заузећу Приштине, у довољној мери примакла на даљину, са које би била у стању пружити јој помоћ у заузимању горе поменутог положаја и пробијању уском просторијом између Карадага и Козјака.

„Врло је вероватно да ће Турци имати нешто трупа на планинском путу, који води преко Карадага у Скопље. Моравску бригаду имате да употребите на то, да вам за време маршовања на Прешево, односно Куманово, осигура бок против њих. Према томе, Моравска бригада, чим доспе на Дами Карадаг и Ријеку, има даље да наступа планинским путем преко Карадага, да сузбије тамонње непријатељске трупе и појави се над Скопљем, те да заједно са осталим нашим трупама нападне Скопље са своје стране“. Другим речима, по доласку челом својим на Карадаг, ова колона имала је да се подели у два дела. Један део, који би

образовала Моравска бригада, дотадашња њена претходница, имао је да скрене на југ и гребеном ове планине да наступа ка Скопљу. А други, који би образовала Шумадиска дивизија, дотадашња њена главнина, имао је да се са гребена планине спусти у Прешево или Куманово, према томе где се тада буде налазила Прва Армија, са којом ће после освојити положаје код Куманова и потом ангажовати битку код Скопља, ако га непријатељ буде одсудно бранио.

„Дринску дивизију II позива упутићете из Приштине преко Феризовића и Качаника на Скопље“. Ово је тек одредба, са којом идеја о обухвату непријатељског левог крила добија свој потпун израз. И та идеја, условљена ранијим поласком Треће Армије са својих полазних положаја, могла би се сада реконструисати овако. Шумадиска дивизија I позива требала је да изманеврује непријатељски положај на Рујну. А Моравска бригада I и Дринска дивизија II позива, и то прва гребеном Карадага а друга качаничким теснацем, имале су да изманеврују и остале непријатељске положаје до Скопља, па разуме се и онај код Куманова, због чега се он у директиви нигде и не спомиње.

Ова пак одредба, рекло би се, чини нелогичним онај напред цитирани став где је било наређено да Моравска дивизија II позива, која је имала остати у Приштини, истакне у циљу сигурности своје одреде ка Феризовићу и Призрену. Јер, кад се већ продвиђало да правцем преко Феризовића одмаршује Дринска дивизија II позива, ти специјални одреди из Моравске дивизије II позива јављају се као излишни. Али је свакако и то пројектовано упућивање њихово морало имати својих разлога. Тако, на пример, по маршевним плановима и редовима војске, Дринска дивизија II позива последња је, од свију осталих дивизија па и оних у саставу Прве Армије, требала стићи на своју концентрациску просторију. Зато,

ако би се хтео дати какав било аванс Трећој Армији, морала би отпочети операције и без те дивизије, која би се после на случај каквог јачег отпора непријатељског пред самом Приштином, појавила на бојишту у улози армиске резерве, за Моравском бригадом I позива. Под таквим, дакле, околностима, а с обзиром и на то што је поменута дивизија имала да наступа врлетним тереном, са сигурношћу се могаше рачунати, да ће последња а може бити и знатно доцније од осталих дивизија своје армије, ући у Приштину. Међутим, Моравска бригада и Шумадска дивизија I позива нису имале кад да чекају. Оне су по директиви имале одмах да се крену на Гиљано. Потребно је, дакле, било да им Моравска дивизија II позива, што пре и не чекајући Дринску, ако ова буде задоцнила, помоћу својих одреда, упућених ка Феризовићу и Призрену, осигура десни бок.

И најзад :

„Све што је сада изложено има да вам служи као директива, по којој ћете се у раду вашем управљати. Директива је основана на подацима о непријатељу какви се имају, и по томе ће вредети само у оном случају ако се подаци покажу у току вашег рада као тачни. У противном случају радићете према приликама, не губећи никако из вида главни ваш задатак, који се састоји у томе, да се што пре примакнете Првој армији и са њом кооперишете против Скопља, тако, да тамо бијете битку истог дана заједно“.

Сад имамо једну нову занимљивост. Јер, при писању директиве за Другу Армију, војвода Путник, не искључујући јаче сударе и на Рујанском положају, удараше гласом на то, како он као највероватније очекује, да ће се главна снага турске војске груписати на такозваном Штинском положају. А овамо, у директиви намењеној команданту Треће Армије, где се Рујанском положају придаје још већа важност, он спомиње на два места

и битку, која ће се тући код Скопља, о коме у првој директиви, специјално онде где се ређају и описују евентуални одбранбени положаји непријатељски на правцу наступања наше Прве Армије, није било ни једне речи.

Али, без обзира на ову контрадикцију, на коју ћемо се мало после опет навратити, несумњиво је то, да је он у то време на све могуће начине тежио да би, сводећи разним мерама предохране појаву неповољних случајности на што је могуће мању меру, са својим армијама могао ићи на сигурно, па макар се на крајњу победу морало нешто и причекати. Гајећи, дакле, некакав велики респект према војничкој моћи Турске Царевине, веровао је да ће она временом моћи избацити према нама 100—150.000 бораца, што би одиста представљало снагу, за чије савлађивање би безусловно морале једним концентричним нападом, о чијој форми још не беше донео дефинитиван закључак, суделовати све три наше армије. Из тог истог разлога, а немајући још никаквих података о брзини мобилизације и концентрације на противној страни, склон је био веровати и да ће нешто од напред означеног броја ипак успети да се на време концентрише у близини саме границе према Врању и да ће према томе наша Прва Армија на свом првом кораку имати да заповедне мало жешћу борбу. При том, како још није знао до које ће се мере моћи и хтети залагати наша неопробана и непрекаљена војска, много му је било стало до тога да јој бар за прво време, док не добије ватрено крштење, уштеди тежа искушења и обезбеди велику бројну надмоћност и обухватни положај према непријатељу. Отуда је и поумио да ради потпуно методички, покрећући своје армије оним редом како су биле удаљене од троугла Скопље—Штип—Велес, који чиниаше као неку резултанту измођу његове прве претпоставке, односно највероватнијег груписања главне снаге турске војске на Штипском по-

ложају, и оне друге, која се држаше могућности ангажовања битке знатно унапред, негде око Скопља. Отуда пак и посвећује у обема директивама велику бригу чак и Рујанском положају, у чијем освајању он допушташе учешће, поред Прве, још и по једном делу из Друге и Треће Армије.

Истина, што се тиче овог истакнутог положаја, он је мало и претерао. Али ту нема шта да му се замери. У оваквим случајевима неизвесности и треба код непријатеља замислити оно што би према количини и каквоћи његових средстава за њега било најбоље а за нас најгоре, па тако и подесити своје комбинације. А ако се и деси нешто, што би такву претпоставку на његову штету демантовало, у толико боље по нас. Тако су, у осталом, радили и све друге војсковође, који су имали успехе, а не спадају у ред најгенијалнијих људи, који се у неколико векова јављају само једанпут.

II

Првој Армији, коју је и иначе имао под руком и мислио покретати са одсека на одсек, док се не споји најпре са деснокрилном Трећом а затим и са левокрилном Другом, до последњег момента није издавао никакве директиве. Али, у нареду за то, 3. октобра сазвао је био у Врањској Бањи Начелника Штаба и команданте дивизија ове армије, да им изложи своје погледе на њихов рад у предстојећим операцијама. Шта је том приликом рекао, о томе постоји траг у саопштењу генерала Драг. Милутиновића. Иначе, других докумената о томе нема. Из тог пак саопштења за нас су од интереса само ставови, који доста маркантно обележавају једну значајну етапу у еволуцији, кроз коју је, по мери како се откриваху ратне припреме на непријатељској страни, пролазила основна идеја нашег оператиског плана до коначног изражаја њеног у потоњим директивама.

„Акција ће отпочети отприлике 6. октобра“, биле су по казивању генерала Милутиновића тадашње речи војводине, „и то: офанзива од Рашке, Преполца и Медвеђе, све ка Приштини, а одатле ка Куманову и Скопљу“. Значи, војвода Путник је тога момента рачунао да ће евентуално, по свој прилици ако код Треће Армије због јаког отпора Арнаута пред Приштином буде нешто зацело, морати чак и Ибарску Војску једним делом увући у систем главних операција. Иначе, што се тиче специјално рада Треће Армије од момента када буде заузела Приштину, рекао је у главном оно исто што и у својој директиви од 30. септембра: „У Приштини остаће Моравска дивизија II позива, а Божка Јанковић са претходницом наступаће преко Карадага Куманову. Дринска дивизија II позива ићиће ка Качанику, па шта јој Бог да“. А поред тога, циљајући на Прву Армију, коју репрезентоваху присутни на томе скупу: „код Куманова удружићете се са свима отуда, а дотле ћете ви попричекати у долини Мораве, т. ј. вршићете омање маршеве, пошто је вама ближе Куманово“. Дакле, и сада се носаше мишљу да покретима Треће, у односу према покретима Прве Армије, да један повећи аванс. Али ипак, како изгледа, не толики да је пробијање ове последње ка Куманову требало да буде у онако великој, ако не и апсолутној зависности од тога кад ће се појавити на Карадагу Моравска бригада и Шумадиска дивизија I позива, као што се предвиђало у првобитном пројекту, где се спомињаше чак и избијање ове друге код Прешева ради напада у бок и позадину непријатељу на Рујанском положају.

За команданта Друге Армије, по генералу Милутиновићу, навео је, да ће са својом Тимочком дивизијом I позива од Ћустендила поћи на Криву Паланку, „те да нам код Рујна олакша“, а потом преко Кратова ка Кочанима „на удружење са бугарским трупима, те да отуда удари у десни бок

Турака код Штипа“. Значи, како се сада не очекиваху јакни судари на Рујанском положају, више није било изгледа да ће поменута дивизија, да би помогла Првој Армији у заузимању истог, морати наступати чак на Куманово. Према томе, довољно би било да се та дивизија у даном моменту појави код Криве Паланке, или најдаље до Страцина, одакле је опет могла после скренути на Кратово и преко овога продужити на Кочане, па да непријатељске трупе, угрожене и с лева од стране левог крила Треће Армије, одмах напусте напред именовани положај.

Пада у очи да војвода Путник ни једном речју не спомиње и могућност напада Тимочке дивизије I позива од Кратова у десни бок Овчеполског положаја, који је и раније а особито у доцијним комбинацијама његовим играо тако велику улогу, да је постао због тога чак и провербалан. Т. ј. спомиње га само номинално, али га, по речима генерала Милутиновића, идентификује са оним на левој обали Брегалнице, који је у директиви од 22. септембра био назван Штински и на коме је сада, ако су његови наводи тачно репродуковани, више него ли кад је писао горњу директиву (само са мање замајавања око заузимања свију претходних положаја) очекивао судар са главном снагом турске војске. Значи, одмах после Рујанског положаја узима у разматрање овај Штински, прескачући Овче Поље које чини вододелницу између Пчиње и Брегалнице. Као да је био сигуран да ће дивизија о којој је овде реч, маневрујући од Криве Паланке или Страцина преко планинског комплекса код Кратова ка Кочанима, према десном боку његовом, нагнати тамошње турске трупе да га напусте пре но што им буде озбиљније загрозила Прва Армија с фронта.

Ма колико то изгледало невероватно, ипак је врло лако могуће да му у овој прилици, слично ономе што смо напред навели о заузимању Рујанског положаја без директне помоћи Друге а евен-

туално и без помоћи Треће Армије, ни заузимање Овчег Поља није задавало толику бригу као онда, кад је својом директивом био ставио Тимочкој дивизији I позива у изглед да осцилира у широкој зони између Куманова и Кочана. Свакако је дотле већ морао добити повољније вести о току мобилизације и концентрације на страни Турака; а на име да код њихове војске није све у своме реду и да она према томе, бар за прво време, неће бити у стању правити онако велике сметње уједињењу његових армија на својој територији. Уосталом, то је врло вероватно, ако је судити по овом карактеристичном ставу тог, од генерала Милутиновића наведеног, његовог говора: „За Турке се зна да је код њих рђаво стање. Исхрана им је рђава; коморе немају. Са наше границе, а од њиховог становништва, отерали су сву стоку у позадину, па су уз пут убијали све оне, који нису следиовали њиховом позиву“.

Али у целој овој ствари најкарактеристичније је то, што се он поново навраћа на своју првобитну претпоставку из директиве од 22. септембра о вероватном груписању главне снаге турске војске на Штипском положају. Шта више, сад јој даје и извесну одређенију форму, која је и својим наговештајем о предстојећој битки на томе положају још више продубила постојећу контрадикцију између ње и оне из директиве од 30. септембра у којој се назирала претпоставка да ће се та битка ангажовати у околини Скопља. Није немогуће да је та тако јасна и очевидна контрадикција била израз, не само неизвесности, већ и некаквог колебања његовог у мишљењу, као да је, на пример, у једном моменту замислио ситуацију на један а у другом на сасвим други начин. Али опет, да је било само то, логично би било очекивати да он, после овако прецизно изражене своје идеје пред сакупљеним дивизијарима Прве Армије, у истом смислу исправи и директиву од 30. сеп-

тембра, чију је основну претпоставку сада демантовао. Међутим, он то није учинио, него је, на против, и њу, онакву каква је била, задржао у важности, тако да је она збиља и даље остала да служи као идеја водиља у предстојећем раду команданта Треће Армије. Шта више, излажући на томе скупу своја најновија гледишта о груписању главне снаге турске војске на Штинском положају и изгледима да ће се ту понајпре и тући одсудна битка, опет он упорно и доследно, као кад би, на против, ту битку очекивао код Скопља па чак и у околини Куманова, инсистира на својој првобитној замисли, да Прва Армија никако не прелази ово друго место пре но што се буде сјединила са левим крилом Треће. Услед тога би се пре могло узети да је он, за сваки случај, знајући из искуства да у рату могу искрснути и разне непредвиђене околности, хотимице ишао на то да, доклегод не буде имао пред очима приближну слику фактичног стања на страни непријатељевој, оперише са двема претпоставкама, па која од њих двеју упали: једном за Другу, а другом за Трећу Армију, но с тим да Прва Армија између тих двеју претпоставки одржава као неки баланс.

Како било, тек он себи, у овом времену неизвесности, предвиђања, нагађања и лутања, није везивао руке, узимајући за основ својих комбинација само једну претпоставку. Имао их је, дакле, две које, не само што се у својим главним линијама узајамно не искључиваху, већ, шта више, у заједници даваху једну идеалну целину у смислу предохране од свију евентуалности, на које смо у овом рату могли нагазити. Јер у суштини допуштаху па чак и олакшаваху, без обзира где ће се тући одсудна битка, оно чега се он ни једног момента не беше одркао. А на име: да се најпре, и то северно од Скопља, сједине Прва и Трећа, па потом да обе иду преко Овчег Поља ка Штину и Велесу, на сједињење са Другом Армијом, која је,

као најближа троуглу Скопље — Штип — Велес, имала дотле да се држи резервисан, да не би била оделито потучена.

Држећи се, дакле, ових двеју претпоставки, он је био спреман да бије битку свуда и на сваком месту: и код Скопља и на Овчем Пољу и на Штипском положају, па чак и код Куманова или испред њега, ако би се Турци пре сједињења Прве и Треће Армије кренули овамо. Али, што је још најважније, та његова резервисаност помогла му је да у последњем тренутку, кад је требало прелазити границу, а на основу накнадно добивених аутентичних извештаја, ако не о јачини а оно бар о местима груписања главне снаге турске војске, са довољно лакоће прихвати нову, али сада дефинитивну комбинацију. И то баш ону, која му, поклапајући се у главном са његовом идејом израженом у директиви од 30. септембра односно употребе Треће Армије, даде за право што није брже боље похитао, да јој онда, када му изгледаше да се главна снага турске војске концентрише за битку на линији Штип—Велес, измени претпоставку која допушташе могућност примања битке и у подручју Скопља.

Иначе, сем што је морао редуцирати а по негде и сасвим укинути првобитно пројектовани размак времена у погледу наизменичног отискивања оделитих савезничких група са наше и бугарске границе, та нова комбинација није изазвала никаква поремећаја у дотадашњим његовим идејама односно употребе и осталих двеју армија. С једне, дакле, стране, она није стојала ни у каквој опреци са његовом ранијом намером, израженом у директиви од 30. септембра и на скупу дивизијара Прве Армије у Врањској Бањи, да не увлачи у акцију даље од Куманова ову армију, доклегод се раменом не буде чврсто ослонила на Трећу. С друге пак стране, она је већ имала припремљен квасац и у директиви од 22. септембра, а на месту где се

набрајају разни случајеви дејствовања Тимочке дивизије I позива из састава Друге Армије. Па је тој дивизији само требало одредити, којим ће се од оних, овом директивом предвиђених трију праваца кренути и на ком ће месту сачекати долазак Прве Армије за случај, ако би непријатељ и даље остао онде где је према најновијим извештајима вршио концентрацију својих снага, те да га после заједно с њоме нападне. А што се тиче бугарске VI дивизије која је и иначе, у сваком случају, па било да се непријатељ припрема за битку на Штипском положају, Овчем Пољу или негде још више напред, требала да се држи правца преко Царевог Села, Кочана и Штипа за Велес, она би и у овој прилици на томе правцу веома корисно послужила, грозећи његовој позадини.

За основ овој комбинацији која је била завршена, јер је по њој и био извршен покрет, послужило је податак, који је у директиви упућеној 7. октобра Првој Армији за наступање преко границе био формулисан овако: „По добивеним вестима главна турска војска, коју ћемо имати пред собом, концентрише се у околини Скопља, Овчег Поља и Велеса. Њена предња оделења на тој страни држе Егри Паланку, Страцин и Рујан“. Дакле податак, који је у главном био истинит, но који, хватајући се чврсто за претпоставку у директиви од 30., чињаше као неку спону између ње и оне у директиви од 22. септембра, односно између оне прве и конкретније форме која је овој другој, дотле веома широкој и растегљивој претпоставци била дата на скупу дивизијара у Врањској Бањи. Јер, иако је сада отпао Штипски положај, који је на томе скупу био обележен као главни, ипак више није било у питању ни Скопље са својом непосредном околином, које је имало важну улогу у директиви од 30. септембра, већ читава просторија између Осоговске планине, Криве Реке, Пчињо, Карадага, Вардара и Брегалнице, према којој је сада

требало коначно регулисати и навити сложени механизам предстојећег марш-маневра наших трију армија. Или, ближе речено, у питању је била линија Скопље-Овче Поље, ка којој су ове три требале бити концентрично управљене, и то: Трећа са северозапада, Прва са севера и Друга Армија са североистока и истока, што је на послетку стварно и било урађено потоњим директивама за Прву и Другу, у вези са директивом од 30. септембра, којом је још раније био одређен рад Треће Армије у овоме смислу.

Али се опет није могло проћи без извесног узајамног сачекивања, које, с обзиром на њихову неједнаку удаљеност од ове линије и неизвесност у којој се још увек налазаше наша Врховна Команда у погледу јачине непријатељеве на њој, одиста изгледаше неизбежно. Само што сада, пред перспективом да ћемо у прво време продирања нашег непријатељском територијом имати посла само са слабијим одредима истакнутим ближе граници, бејаше том сачекивању њиховом дата много блажа форма него ли у првим директивама, састављаним у време док се још ништа није знало о непријатељу. Јер, сем бугарске VII дивизије од које ни иначе, због самовољног упућивања двеју бригада за Солун, неће бити велике користи на правцу за Кочане, ни једној међу њима није више било тражено да на граничним положајима чека док суседна армија с десна не избије на њену висину, као што је произишало из смисла ранијих директива. Него су све имале то да чине тек пошто се буду примакле ближе напред поменутој линији груписања главне снаге турске војске, и то: Прва пред Кумановом, а Тимочка дивизија I позива из Друге Армије на положајима код Кратова, до којих су места и једна и друга, слободно и самостално, не уздајући се у помоћ својих суседа с десне стране, имале себи да прокрче пут.

И одиста, оног истог дана, т. ј. 7., када је по

наређењу од 6. требала да пође Трећа Армија, војвода Путник, услед најновијих вести о концентрацији главне снаге турске војске и њених истакнутих одреда а може бити и о решењу Бугара да своју VII дивизију одмах гурну напред, као да је добио крила. Па, одлучивши да не чека резултате борби Треће Армије ни пред Приштином, нареди Првој и Тимочкој дивизији из Друге Армије да се крену сутра-дан, 8. октобра, сводећи тим својим поступком раније спомињани размак у времену поласка појединих армија на цигло један дан. Но, због задоцњења Треће и предузимљивости команданата осталих армија, испало је то да су и Прва и Трећа и Тимочка дивизија I позива из Друге Армије заузеле своје полазне положаје на граници или нешто мало даље унапред истог дана, т. ј. 7., и да су отпочеле наступање опет истог дана, т. ј. 8. октобра, са чиме је и тај накнадно пројектовани минимални размак у самој ствари био уништен.

Противно првобитном пројекту који је условљавао извесну мању или већу али у сваком случају доста маркантну наизменичност у њиховим првим покретима, армијама бејаше суђено да се крену једновременно. И наравно, под таквим околностима, било је потпуно извесно да ће Прва Армија, и поред вероватног непријатељског отпора, прогурати уском просторијом између Карадага и Козјака пре но што се буде на гребену оне прве планине појавило лево крило Треће Армије. Било је извесно и то да ће Тимочка дивизија I позива из Друге Армије доспети до Кратова, према десном боку Овченољског положаја много раније но што Прва, спојивши се са Трећом Армијом, буде напала овај положај с фронта. Зато, да се њих две не би појединачно ангажовале, нападајући како која стигне главну снагу турске војске на линији њене концентрације, опет су им морале бити наметнуте за норму њиховог држања

извесне мере предострожности које, иако се у многоме разликоваху од оних у првим директивама, могу се сматрати као некакво њихово природно и логично продужење. Јер је и њима био корен у неизвесности, која још не престајаше притискивати и кочити све наше пројекте и која се састојаше у томе што се није знало, колико ће трупа непријатељ стићи тамо да сакупи до момента када поменуте наше две групе буду са њим ступиле у додир.

Првој Армији је најновијом директивом, т. ј. оном од 7. октобра, било наређено, да се заустави када буде доспела пред Куманово, одакле ће после, тек кад јој преко Карадага буде стигла Шумадијска дивизија I позива, а уз садејство осталих јединица из Треће Армије гребеном Карадага и Качаничким теснацем, продужити наступање ка Скопљу и Овчем Пољу. Додуше, није било искључено, а с тим је, судећи по свима знацима, и војвода Путник рачунао, да је непријатељ предухитри и нападне за време док се буде сама бавила код Куманова, односно док јој се не примакне Трећа Армија за толико, да јој може, директно и индиректно, пружити своју помоћ. Али опасности од тога није било, јер су сви изгледи били, да ће она, ако би се и то десило, имати у себи довољно снаге да тај напад одбије или бар задржи чак и у случају ако би код Треће Армије наступиле и такве околности да је, овако усамљена, буде морала и нешто дуже причекати. У толико пре што непријатељ, и онда кад би код њега све ишло као што треба, ни у ком случају не би могао, пошто се буде осигурао у својим боковима, извести противу ње код Куманова већи број бораца но што је она сама тада износила.

А што се тиче Тимочке дивизије I позива, за њу је било предвиђено да са својом главном колоном по заузећу Криве Паланке не иде директно за Кратово, које је имало послужити за крајњу

мету до које је у овом периоду општег приближавања замишљеном главном бојишту имала достићи, већ обилазним путем преко Страцина, по свој прилици с тога да би моментаном демонстрацијом у правцу Куманова допринела што бржем паду турског предњег положаја на Рујну. Иначе, пошто она представљаше слабу снагу за једну, и по својој природи и по ширини додељене јој зоне, опсежну самосталну операцију, која јој с обзиром на њен положај у општем стратешком развоју наше војске требаше пасти у део, војвода Путник не хтеде од ње ни тражити неке велике подвиге, бар за прво време док не отпочне општи напад на линију Скопље—Овче Поље. Њему је сада било главно да је, онако осамљену и за извесно време лишену потребног ослонаца на суседну јој бугарску дивизију, коју је још неко време мислио да задржи на граничним положајима код Царевог Села и Џумаје, има на расположењу онде, одакле би доцније, кад наступи одлучан тренутак, могла ударити у десни бок непријатељских трупа на Овчем Пољу или предузети паралелно гоњење ка Кочанима. С тога му је изгледало да ће бити сасвим довољно, ако она, после оне моментане демонстрације код Страцина, буде успела да заузме и у својој власти одржи положаје код Кратова, потребне јој за ослонац у напред поменутој њеној познијој, али главној улози, која тада, услед тога што је немогуће било унапред погодити какво ће држање заузети непријатељ, још увек припадале магловитој будућности. А да би је ставио у немогућност да каквим погрешним или пренагљеним кораком, следејући неком тренутном импулсу, и обратно, подајући се каквој тренутној малодушности, компромитује пре времена предстојећи јој главни задатак, одузе јој сваку иницијативу и могућност самосталног одређивања једном, за овако самосталне колоне, и сувише прецизном и крутом одредбом у директиви од 7. октобра: да по доласку код Кратова чека даље његово наређење.

Ова одредба, која је уосталом била у складу са његовим заповедничким темпераментом и навиком да све држи у својој руци и да га сви потчињени безусловно слушају, показала би се целисходна у случају да су Турци остали при свом првобитном плану: да не прелазе у офанзиву, док не буду прикупили довољно јаку снагу. Али се бејаше показала штетна у ситуацији која је била створена, када они, са оним што су на брзу руку били прикупили у сливу горњег Вардара, сасвим неочекивано и лакомислено одоше у сусрет нашој Првој Армији и са њом код Кумањова заметнуше одсудну битку, остављајући за леђима Овче Поље, према чијем се десном боку требаше појавити Тимочка дивизија I позива. Јер ова дивизија, налазећи се, под утицајем њеним, као у некој хипнози односно тога да по доласку код Кратова, док не добије накнадно наређење, нема шта да ради, у даном моменту, када је могла произвести сјајне резултате, није нимало умела да се снађе. Тако дакле, за време свога марша ка Страцину и потом, за време свога развијања и смештања на положајима код Кратова, вршеног на начин као да се спремаше искључиво за одбрану, пропустила је да испита стање ствари код непријатеља, и то баш у правцу просторије зампиљеног груписања непријатељске главне снаге. И због тога није ни покушала да искористи јединствено повољну прилику, када је преко Црног Врха, који, по некаквом уображењу код Турака да ми нећемо ударати на планине и планинске греде, није био ни поседнут, могла настати у позадину код Куманова скупљене турске Вардарске Армије.

Ово је била друга омашка, која би се као таква могла забележити у комбинацијама војводе Путника. А прва му је била она, о којој је раније било говора, односно упућивања целе Треће Армије на Приштину, на и Моравске бригаде I позива, која је корисније могла бити употребљена,

да је непосредно из Медвеђе била бачена на Гиљане. Но и једна и друга омашка не могу му се ставити на рачун у својству неких крупних и судбоносних грешака, већ као израз његове опрезности која се, после стварно одиграних догађаја који открише свуколиклу слабост тадашње турске војске, бејаше показала као претерана. Јер, у ратовању боље је бити и више но што треба опрезан, замисљајући непријатеља у положају да може ставити у покрет сва своја ратна средства, него ли се према њему опходити са много оптимизма.

Војвода Путник желео је да буде у положају борца готовог да и са везаним очима пође непријатељу у сусрет. Истина, радећи тако, он у овоме рату није постигао неке наполеоновске резултате. Али их није ни тражио, знајући да су они увек скопчани са извесним ризиком. Како није хтео ништа да ризикује, њему је требала победа, макар и са мањим резултатима, само да је сигурна.

При свем том, рећиће неко, он је био изненађен Кумановском Битком и њеним резултатима. Јест, он је био изненађен, те није помоћу Тимочке дивизије I позива преко Кратова и Градишта приредио Турцима клопку, из које се по свој прилици не би тако лако могли извући. Само што је и то његово изненађење морало бити мало према оном, кад је сазнао, да се иза тих турских трупа, које Прва Армија другог дана битке као од шале бејаше растерала, не налази више ништа и да је према томе одбранбена снага Турске, према којој се он у својим комбинацијама опхођаше тако опрезно, била снала на тако ниске гране да сада више није имала чиме да брани ни своју полазну основицу у троуглу Скопље — Штип — Велес. У осталом, таква су изненађења увек пријатна. Тешко оном војсковођи, који у својим комбинацијама пође са претпоставке, да ће према себи имати много слабију снагу но што она збиља износи, па о тој заблуди, као што се бејаше случило коман-

данту турске Вардарске Армије, Зеки паши, дође до сазнања тек онда, када за поправку учињене грешке буде сасвим доцкан.

У данашњим покретним војнама, које се изводе на великом пространству, никад се не може са сигурношћу предвидети где ће бити тучена битка, јер то, поред многих других чињеница, зависи и од слободне воље непријатељеве. То није могао да постигне ни Молтке у рату 1870. године, због чега су му све тадашње битке биле случајне, тако да је о свакој од њих сазнавао тек кад је била завршена. Од војсковође се према томе тражи да он својим армијама унапред припреми све што им треба да могу са изгледима на успех туђи битку свуда и на сваком месту. А да је у томе успео и војвода Путник, види се из факта што је Прва Армија, и без непосредне помоћи крилних армија, била у стању да потуче непријатеља.

2. Код Турака.

I

Као што смо већ видели, војнички разлози диктоваху Турцима једну велику ампутацију. У најмању руку требало је испред навале Срба и Бугара напустити до првог већег преокрета сву територију испред Битоља и Солуна на Македонском и Чаталџе на Тракијском војишту. Али се они на једну тако радикалну меру нису смели одважити. Чак шта више, Главнокомандујући турске војске, дотадашњи министар војни, Назим паша, који је и иначе већ био познат као најистакнутији поборник идеје о муњевитој офанзиви у једном оваквом рату, прибеже, пред сам почетак непријатељстава, другој једној крајности. И, не држећи се ни плана усвојеног још за време мира по упутствима фон дер Голца, издаде, на велико изненађење и противно саветима својих потчињених команданата, наређење за предузимање офанзиве и на једном и

на другом војништу са оним што се тада на тим војништима беше затекло.

Ово нагло напуштање дефанзивног и усвајање офанзивног плана за вођење операција фон дер Голц, у своме делу *Der jungen Türkei Niederlage*, приписује поглавито склоности Турака ка стратешком дилетантизму, заснованом на дугогодишњем мирнодопском теорисању и удаљености турских генералштабних фактора од практичног живота војске. Из тог дилетантизма, по његовом мишљењу, поникло је потцењивање снага и способности српске и бугарске војске од стране новонаименованог Главнокомандујућег, „човека више ритерског, него ли савременог војсковођског менталитета“. Како он вели, турске највише вође, изгледа, сваки је имао своје специјално мишљење о моћи Турске и њених непријатеља, а уз то и свој ратни план. „Турски генералштабни официри, у маси, желели су да копирају Наполеона, без обзира на ситуацију, дакле по форми: сваки је хтео да буде Наполеон. Прављење ратних и операцијских планова било је задовољство, нарочито млађих генералштабних официра. Код оваквог, дакле, менталитета турског вођства из тога времена разумљив је и прелом у основном операцијском плану 1912. године.“¹

Према томе, фон дер Голц за тај прелом баца кривицу на тадашње утицајне факторе у турској војсци. Међутим, како објашњава професор Ст. Станојевић, са овом судбоносном одлуком Назим паше били су сагласни и турски државници онога доба. По њему, ти су државници претпостављали да Европа, ма како рат испао, неће дозволити никакве територијалне измене на Балкану. И, кад је то тако, за Турску би, мислили су, најпробитачније било, ако своју слабост буде маскирала дрскошћу и допринела да се рат, уз евентуално појачање њеног моралног престижа с поља и уну-

¹ *Ратник* за октобар 1922. год., стр. 19.

тра, прекинути пре но што Срби, Бугари и остали њихови савезници буду стигли да ставе у употребу своју ноторну бројну надмоћност. Требало је, дакле, у самом почетку рата постићи какве било јаче успехе и нагнати европску дипломатију да се сместа умеша, обустављајући, далеко пре завршних резултата који за Турке не изгледаху нимало ружичасти, даље проливање крви и пустошење хришћанских пограничних територија. Ако би се пак са овим марифетлуком успело, на Турској би остала, ако не одистинска а оно бар привидна слава победилачка са свима користима.

И ово се може узети као исправно, изузев констатације која је на неки начин у нашој војној литератури ухватила дубоког корена: да је народба о нападу турске Вардарске Армије баш на нашу Прву Армију била потекла из Цариграда. У ствари, то што је Назим паша био наредно, а односи се на офанзиву турске војске и на Тракиском и на Македонском војишту, не значи да је он захтевао да се једновременно нападне и главна снага бугарске војске у долини Марице и главна снага српске војске у сливу Јужне Мораве и Вардара. Напротив, и њему је морало бити врло добро познато у Наполеоновим ратовима освештано начело: да се у оваквим приликама треба са што је могуће јачом снагом бацити противу једног, и то најопаснијег, од својих непријатеља, па тек онда, када овај буде потучен, окренути се и против другог, који по важности тога момента буде дошао на ред. Зато је и предвидео офанзиву само против Бугарске, која му је као ближа изгледала много опаснија, и то са две стране: из Тракије и из Македоније, док према Србији, сем што би пустио у дејство неуређене гомиле Арнаута које су јој требало омести или што више успорити концентрацију, мислио је ограничити се за први мах искључиво на дефанзиву. Па је наредно команданту Западне Војске у Македонији, да са једним делом своје

снаге упадне у Бугарску и тамо демонстративним нападом кооперирати главном који је имала извести Источна Војска из Тракије, а са другим да тај маневар осигура према северу, што ће рећи према српској војсци која отуда буде наишла. Само што је после у штабу Вардарске Армије, која припадаше тој Западној Војсци, све то, због дилетантизма његових генералштабних официра било преокренуто тако да је иза тога, сасвим случајно и за Назим пашу и за Али Ризу, произашла офанзива ове армије и противу нас код Куманова.

Дакле, ноћу између 3. и 4. октобра, пошто се већ беху разбуктале борбе на свима отворима црногорске границе и код нас у околини Мердара на фронту Треће Армије, било је од команданта Западне Војске, Али Ризе, због добивене депеше од Главнокомандујућег турске војске из Цариграда о предузимању офанзиве противу Бугарске, наређено: да самостални Струмички корпус отпочне наступање ка Џумај-бали и, прешав границу, заузме висове код Кочержева, држећи везу са Вардарском Армијом и штитећи теснац Кресну. Вардарској Армији пак, као да се предосећаше скори налет Бугара у правцу њеног десног бока, том директивом било је наложено: „да заустави непријатељско надирање на Царево Село; да непријатеља по могућству и разбије и да на линији Берекетли (Овче Поље)—Куманово заузме такав положај да онемогући наступање српске и бугарске војске на Куманово“.

По тој одредби која је, мора се признати, доста нејасна, јер ко зна колико је морала изгубити од свог правог значења док је била преведена са турског на немачки и са немачког на српски језик, Вардарска је Армија, у чему апсолутно не може бити сумње, требала одмаршовати ка Царевом Селу, Овчем Пољу и Куманову. На Овчем Пољу и на положајима испред Куманова имала је стати и пустити да је ми и Бугари од

своје стране нападнемо. Снага, одређена за Овче Поље, налазећи се бочно према правцу Крива Паланка—Страцин—Куманово, имала је да привуче на себе савезничке трупе, које би се овим правцем хтеле упутити Куманову. Снага, одређена да се постави на положајима испред Куманова, имала је, што би у осталом било сасвим природно и логично, да прими на себе удар савезничких трупа, које се овој вароши буду хтеле примаћи са севера, т. ј. од Врања. Требало је, дакле, утурити се на неки начин између савезничких колона, које буду долазиле од Ћустендила и од Врања и не допустити им да се сједине. Па је за ову сврху, а са наслонем на Овче Поље, била изабрана раскрсница код Куманова по некаквој фикс-идеји која је владала код Турака: да ће се ове, у тежињи сједињења, држати искључиво друмова. А што се тиче правца који преко Царевог Села и Кочана води у позадину положаја на Овчем пољу и испред Куманова где је према предњем требало зауставити нападни елан савезничких колона са фронта Ћустендил—Врање, овој је армији било остављено на вољу, да га, ако прилике буду повољне, са потребним делом снаге може бранити и нападом. На првом месту с тога да би после имала одрешене руке у одбрани Овчег Поља и Куманова, а евентуално и ради тога да би могла пружити нужну потпору самосталном Струмичком корпусу који је имао да буде главни носилац целокупног турског напада из Македоније у Бугарску.

Овако је дакле, и поред све нејасности горе цитиране одредбе у суштини изгледала најновија идеја о употреби Вардарске Армије у операцијама које су биле на помолу. То потврђује у својим мемоарима и сам тадашњи командант ове армије, Зеки паша, признањем да је на своју руку, а по савету потчињених му генералштабних официра, предузео офанзиву у правцу Куманова, противно добивеној заповести која гласи, како је он својим речима по сећању наводи: „Вардарска ће Армија непријатеља,

који надире ка Кочану, напасти и растерати, а Србима ће спречити да нападну Куманово“.

Дакле, и по саопштењу Зеки-пашином, од Вардарске Армије у суштини тражено је то да се, у интересу безбедности Куманова ограничи искључиво на дефанзиву. А у погледу опхођења њеног према бугарској колони, упућеној преко Царевог Села на Кочане, он заповести свога претпостављеног, наводећи да је њоме било захтевано да се та колона безусловно нападне и растера, даје много категоричнији смисао но што га цитирани текст има. Уосталом, и кад би било места двоумљењу односно карактеристике задатка који бејаше добила Вардарска Армија, за нас би у сваком случају било најмеродавније оно што доказује њен командант, кога се све то морало највише тицати и коме је дотична заповест била саопштена на његовом матерњем језику и према томе онако како је стварно била редигована. Ово тим пре што он, у тежњи да се оправда што није поступио онако како му је било наређено, сасвим наивно и искрено открива нове ствари, које га терете као главног виновника прерано претрпљеног неуспеха.

Најзад, истом заповешћу препоручено је било команданту Вардарске Армије, да Приштински одред, који са својим регуларним трупима једва ако је премашао јачину једног нашег активног пука, одмах пређе границу, — те да заједно са тамошњим неуређеним арнаутским гоплама покушава што више одгодити појаву српске војске код Куманова, где је лево крило поменуто армије, према напред наведеном, имало да води чисто пасивну одбрану.

Према овој заповести, Арнаути 4. октобра напалоше на више места у реону Конаоника и горњег Лаба кордон нашег граничног осигурања, састављен од трећепозиваца и граничара. У исто време код Мердара, где ће у напад узети учешћа и регуларне трупе турског Приштинског одреда, наставише се још од прошлога дана сасвим слу-

чајно приметне борбе између Арнаута и наше Моравске дивизије II позива. А сутрашњег дана, т. ј. 5. октобра, Арнаути провалише у реону Копаоника ка Блажеву, где није било наших регуларних трупа, и са двома новим групама навалише ка Медвеђи и покушаше пробити се код карауле Лисце, где је граница највише била истакнута према Приштини, и у околини Свирачке карауле, која се налазаше тачно према Гиљану. Овога дана, опет у духу напред наведене заповести, бејаше са великом ужурбаномшћу предузето и скраћивање дубине у додашњем развученом распореду турске Вардарске Армије, односно свођење њене дотле дубоке центрациске просторије, која се протезаше чак до Битоља као главног центра прикупљања VI корпуса, на другу, многу, у троуглу Скопље—Штип—Велес.

Као стратегијска резерва за северни и јужни фронт — према Србима, Бугарима и Грцима — имала је остати само 18. низамска дивизија која је, без неколико батаљона упућених у Скадар, требала из Дебра да пређе у Битољ, те да тамо доврши своје попуњавање, са којим је била много задоцнила. А све остале, у Битољу већ ископљене, трупе VI корпуса — 17. низамска, без неколико батаљона упућених такође у Скадар, и битолска редифска дивизија, која по броју бораца од ње, овако редуциране, није била много јача — кренуше се форсираним маршем за Велес. Па, пошто у пролазу кроз Прилеп, поведоше са собом и неке своје делове који се попуњаваху у овоме месту, осим једног батаљона 17. низамске дивизије који је, због пораза Приштинског одреда пред фронтом наше Треће Армије, морао бити упућен долином Треске у Качаник, продужише у једној компактној колони маршовати друмом преко Бабуне. И на крају трећег дана тог напорног марша, т. ј. 7. октобра увече, када српска и бугарска војска већ беху загосподариле граничним положајима у своме

захвату и једним својим делом упале и на турску територију, те две дивизије приспеше прилично заморене у Велес, из кога, да би им се направило места, беху отишли у Штип зачелни делови V корпуса.

На тај начин, у последњој фази концентрације напред именоване турске армије, управо у фази иза које, у смислу добивеног задатка, одмах требаху отпочети марш-маневри са већ формираним али недовољно попуњеним корпусима, као места прикупљања ових коначно остадоше: за V Штип, за VI Велес и за VII корпус Скопље. Из тих места, као са полазне основице која, узгред буди речено, са фортификациског гледишта нимало није била припремљена, та три корпуса кренуше се у сусрет српској и бугарској војсци 8. октобра. Али не онако како је било заповеђено из команде Западне Војске која је, као што смо напред видели, желела код Царевог Села активну, а код Куманова и Овчег Поља пасивну одбрану, већ на начин како је то, независно и на своју руку, било решено у штабу Вардарске Армије.

II

„Догађаји који су се одигравали на западном војишту“, тако правда овај свој пренагљени корак Зеки паша, „нагнали су највећи део Западне Војске — Вардарску Армију — да живом акцијом потражи решавајућу битку из ових разлога:

а) Непрекидно исељавање муслиманског живља из Румелије почело је било рђаво да утиче на морал турске војске. Већ беху из официрских кругова почели да се чују приговори: зашто једном не отпочнемо нападати, докле ћемо чекати?

б) Важно би било употребити јунаке северног Арнаутлука, а с тога би било неупутно гледати равнодушно са стране како им непријатељ пустоши пределе и градове, у толико пре што је у тим местима још било наше војске.

в) Најважнији догађај јесте то што је грчка војска 6. октобра ушла у Аласону, а једно два дана после тога заузела Коз-хој, важну тачку, одакле је могла упутити се Битољу и преко овога Прилепу и Велесу“.

Па пошто је објаснио да би примањем битке код Штипа и Велеса, а то ће рођи на месту које још којекако одговараше ситуацији у којој се налазила његова армија, условљено било напуштање Скопља, на које се, с претпоставком да је било утврђено, нарочито полагаше у ратном плану састављеном још за време мира, он то своје правдање резимира овако:

„Према томе, било би неопходно, пре но што стигну грчке трупе које су нам с међа долазиле, да све своје снаге које смо имали у Штипу, Велесу и Скопљу упутимо ка Куманову и да у околини његовој потражимо одсудну битку у борби са Србима, једном од најозбиљнијих непријатељских снага које су се у томе крају налазиле, па да према приликама, какве се буду указале на лицу места, ступимо у борбу дефанзивну или офанзивну. Због тога нам је била врло добро дошла наредба из команде Западне Војске, с том само разликом што је нама у наредби на првом месту било препоручено да одбијемо напад на Кочане. Ми смо међутим претпоставили да ће ту дужност извршити Кочанска дивизија, али у овој смо се нади преварили, што смо доцније видели. Верујући да ће Кочанска дивизија наложени јој задатак испунити, ми смо приступили да извршимо оно што је било предвиђено за Куманово, те смо се тамо и упутили са главном снагом“.

Пре свега, могуће је да Зеки паша у времену доношења ове одлуке није био на чисто са тим да ли ће иза пројектованог покрета доћи офанзивна или дефанзивна битка, мада сви знаци говоре, да је он баш и ишао на то да у тој битци резервишући за себе улогу нападача, наметне

српској или, боље речено, савезничкој војсци од Враћа и Ћустендила улогу браниоца. Али у сваком случају, као што и сам признаје, он се беојаше решио да пође напред, не да брани Куманово у вези са Овчим Пољем, већ да једним одсудним ударом раскрсти са својим непријатељима на северу, како би се после са свом својом снагом могао окренути Грцима, чија му је акција за његовим леђима задавала велику бригу. И према томе, ако том приликом баш и буде принуђен да прими дефанзивну битку, то је, како он и официри његовога штаба замишљаху, требало бити само за моменат, док му се не укаже згодна прилика да и сам пређе у напад, тражећи решење које му је у овој до крајности мутној ситуацији било веома хитно. Другим речима, намера му није била да оде до Куманова ради тога да се држи пасивне одбране, чекајући да га савезничке колоне, рачунајући ту још и Бугаре од Царевог Села и Грке, са свију страна једновремено нападну. Напротив, његов је план био да активним дејством по унутрашњим операционским правцима туче једну по једну савезничку групу, почев са онима које му беху најопасније, то да на тај начин благовремено раскине ланац, који би га иначе својим стезањем на крају крајева савршено пригњечило и здружило.

Сем тога, узимајући за полазну тачку чињенице познијега времена за које при доношењу ове одлуке још није знао да су постојале и у каквом ће се облику оне у даном моменту развити, он овде говори само о Куманову и битки, коју је бајаги још тада мислио ангажовати код овога места. А ни једном речју није споменуо Овче Поље, које је у тој његовој комбинацији, поред Куманова, играло, ако не до краја а оно бар у прво време док се ситуација није разјаснила, врло важну, па чак може се рећи и важнију улогу. У ствари, он тада није мислио нити му је уопште могло пасти на памет да ће се његови корпуси одмах и непосредно

сударити код Куманова са нашом Првом Армијом, која је, од њихове полазне основице у троуглу Скопље—Штип—Велес била толико удаљена, да би могао и смео њихов марш-маневар регулисати само и искључиво према њој. Напротив, он бејаше сав у уверењу, да ће од Ћустендила преко Криве Паланке и Страцина ка Куманову, са изложеним левим боком према Овчем Пољу, бити упућена каква јака савезничка колона и да ће се његови корпуси из Штипа и Велеса (V и VI) по свој прилици са њом укрстити, када буду почели стизати на Пчињу. Зато му је и изгледало да ће бити веома zgodно, ако се преко Овчег Поља баци на ту колону, као много ближу, нападајући је с бока пре но што се буде сјединила са нашом Првом Армијом, коју би за то време једним делом своје снаге, односно својим корпусом из Скопља (VII), занимао и задржавао испред Куманова.

Са таквим је, дакле, прорачуном и изгледима на њену даљу функцију, где је за главни објект напада имала најпре да послужи савезничка колона из Ћустендила, у истини и била кренута његова армија 8. октобра изјутра из троугла Скопље—Штип—Велес, без 16. низамске дивизије, која је била код Кочана према Царевом Селу, и без 15. дивизије, која је имала да се постави лево од ње, код Злетова, ради затварања правца који води од Цар Врха и његових огранака ка Штинију. Па као што ћемо доцније видети, тек сутрашњег дана изјутра, када се бејаше сазнало да је напред поменута савезничка колона, противу које је до тога момента и био уперен марш-маневар његових корпуса из Штипа и Велеса, још далеко изван њиховог непосредног домаћаја, донета је била у његовом штабу одлука, да се иде у сусрет Првој Армији и да се по могућству она нападне пре но што јој та колона буде притекла у помоћ.

Додуше, положај Вардарске Армије, која је по задатку добивеном из Команде Западне Војске

имала да се, онако слаба, разапне у виду лепезе: и код Куманова и на Овчем Пољу и код Кочана, потурујући се концентричном нападу српске и бугарске војске са широког фронта од Преполца до Царевог Села, био је, у шта ни њен командант нимало није сумњао, до крајности ризичан. И то у толико ризичнији, што је још у току 5. октобра било изгубљено, за заштиту њеног десног бока, доста важно Царево Село и што је, почев од овога дана, неуспехом њеног Приштинског одреда пред фронтом наше Треће Армије, приступ Приштини и преко ове Качанику и Скопљу био тако рећи слободан. При том, Главна Команда турске војске не бејаше је одговарајућом снагом обезбедила од Грка, који могаху једнога дана, дошав преко Битоља, па чак и преко Солуна који им је био више прирастао за срце, напасти је у леђа, ако би она, бранећи се пасивно на линији Куманово—Овче Поље, дуже времена тамо остала. Истина, за одбрану Битоља према Грцима могаше се рачунати на остављену у овоме месту 18. низамску дивизију из Давид-пашиног VI корпуса. Али је она била и сувише слаба да после пораза истакнутог турског одреда код Селфице у Тесалији задржи навалу неколико пута јаче главне снаге грчке војске, ако се ова којим случајем после својих првих успеха буде овамо упутила.

Па и задатак, који јој, под овим тешким околностима бејаше пао у део, био је неодређен у толико, што се по њему није знало, шта се у крајњој линији очекиваше од њене дефанзиве на напред поменутој линији према српским и бугарским трупима које буду наступиле од Врања и Ћустендила, и шта је требала да ради у случају ако се не буде показала кадра да од ових одбрани Куманово. Јер за њу није могло бити свеједно, хоће ли тамо, пуштајући Грке да вршљају по њеној позадини, истрајати док је српска и бугарска војска не буду сасвим претукле, или ће се, под притиском

њихове несразмерне бројне надмоћности, лагано и при том чувајући своју снагу за доцнија боља времена, повлачити у дубину своје земље, на пример ка Битољу, где би у критичном тренутку, за одбрану своје одступнице од Грка, могла пружити подршку 18. низамској дивизији. Него је, погрешним стратешким концепцијама претпостављених јој командних инстанција притерана овако у теснац, била остављена да се сналази како зна и уме, због чега је на крају крајева једним очајним напором потражила излаз у решењу, које се од турске Главне Команде стварно није желело.

Но, што је за њу било најгоре, сав тај ризик имала је да понесе без и једног зрачка наде да ће, поред случајних делимичних успеха, моћи да постигне и какве пресудне резултате, чак и у случају ако јој се у судару са нашом Тимочком дивизијом I позива, или баш ако хоћете и са нашом Првом Армијом, на неки начин буде осмехнула срећа. Јер, и кад би 15. и 16. низамска дивизија, остављене код Злетова и Кочана, биле довољне осигурати јој десни бок према Цар-Врху и Царевом Селу, ипак зато надирање Грка из позадине и наше Треће Армије од Приштине у правцу њеног левог бока не би јој дало времена да постигнуте појединачне успехе прошири и потучене наше трупе дефинитивно стави ван акције.

Уопште узев, ово решење да се раздвојене колоне од Ђустендила и Врања потуку пре но што се буду сјединиле код Куманова, па потом да се нападну Грци, а не као што код нас погрешно мисле, да се иде на Софију, по свом спољњем изражају и сличности са извесним гениалним потезима Наполеоновим, на први поглед може чак изгледати и симпатично. Јер, кад за Вардарску Армију већ није било изгледа, па ма шта предузела, да ће коначан успех бити на њеној страни, добро је, како многи мисле, што је свој пад запечатила једним овако смелим, наполеоновским гестом. Али

је она баш тим својим гестом убрзала одашиљање двеју наших дивизија из Македоније у Тракију на појачање Бугарима и на тај начин пре времена довела у тежак положај иначе још доста слабе тамошње трупе Источне Војске, која непосредно затвараше приступ Цариграду. Само што Турке у њиховим одлукама није ни најмање руководио овај и овакав романтизам. Њима није било до тога да својом прераном али славном пропашћу задиве свет. Они, шта више, нису ни помишљали на такав театарни завршетак. Напротив, веровали су да иду у сусрет сигурној победи. Требало је, по њиховом рачуну, прећи што је могуће пре у напад и тим изненадним нападом збунити нас и наше савезнике, па ће све остало после доћи само по себи. Јер, обратно војводи Путнику, који је и сувише прецењивао њихову снагу, командант њихове Вардарске Армије, заносећи се шимерама о некаквој приближној равнотежи, претерано је опет потцењивао нашу снагу.

КУМАНОВСКА ОПЕРАЦИЈА.

УВОДНЕ БОРБЕ.

Рат је објављен 4., али је командантима наших армија то било саопштено тек 5. октобра увече. Па ипак непријатељства у главном отпочеше три дана раније, т. ј. 1. октобра. Од овога дана стадоше се појединачно осипати прве или уводне борбе, које су, скупа узев, трајале све до 7. октобра, када наше армије дефинитивно овладаше полазним положајима, махом с оне стране границе, одакле ће се сутра-дан, 8. октобра, отиснути у дубину непријатељске земље по плану, који смо изложили.

Арнаути почеше први, мислећи да ће моћи да омету концентрацију наше војске. На име, једно њихово јаче одељење учинило је 1. октобра узалудан покушај да се код села Д. Вртогоша пред десним крилом наше Прве Армије пробије преко границе. И отада, па све док предње трупе ове армије не заузеле целу граничну линију са свима турским караулама у своме захвату, низаху се с времена на време, час на једној час на другој обали Јужне Мораве, омање чарке које, сем што су у неколико убрзале ток догађаја, у самој ствари остадоше без икаквих важнијих последица. Осим тога, ноћу између 2. и 3. октобра плануше прве пушке и код Моравске Дивизије II позива у околини Мердара. Из тога се на овоме месту разбукташе огорчене борбе, које се после, без прекида, продужише и иза објаве рата.

Следећег дана по објави рата, т. ј. 5. октобра

када напад Арнаута на фронту наше Треће Армије бејаше дефинитивно одбијен, Бугари на левом крилу наше Друге Армије нападоше и заузеше Царево Село у Брегалници и Џумају у Струми. Сутра-дан, 6. октобра, Јаворска бригада заузео турске карауле према Сјеници, Ибарска Војска са свом својом снагом пређе границу код Рашке, а код Треће Армије приступљено је било ликвидацији одбијеног напада Арнаута. Истога дана предњи делови Прве Армије овладасе свима турским караулама дуж свога фронта у околини Врања, а код Друге Армије предњи делови Тимочке дивизије I позива, подупирући бугарске граничаре, загосподарили су граничном линијом према Кривој Паланци и Цар-Врху. И најзад, последњега дана ових уводних борби иза којих сада требаху настати главне операције, т. ј. 7. октобра, Трећа Армија заузео својим десним крилом Подујево, Прва Армија пређе границу и, после борбе која је местимично трајала цео тај дан, отера Турке са њиховог првог важнијег положаја код Бујановца и на северним окомцима планине Рујна, делови Друге Армије освојише Цар-Врх (Султан Тепе) и Криву Паланку.

Што се тиче Јаворске бригаде и Ибарске Војске, њих две, као сасвим самосталне, испадају из оквира Кумановске Операције. О њиховом раду, како у периоду ових уводних борби тако и доцније, биће говора на засебном месту, када буду дошле на ред споредне операције. А овде ћемо описати борбе, које се у овом уводном периоду одиграше на фронту наших трију армија, које узеше учешћа, истина на разне начине али ипак по једној општој идеји, у извођењу Кумановске Операције.

1. Бој код Мердара и Подујева на фронту наше Треће Армије.¹

3.—7. октобра.

I

Борачке јединице из Топличке групе наше Треће Армије већ су биле 2. октобра увече искомпуњене у главном на одређеној им концентрациској просторији. Па како знатан део њихов већ држаше из раније утврђене положаје у непосредној близини границе, то се за дивизије ове групе може рећи, да су још тада биле спремне да дочекају сваки мало јачи напад Арнаута и Турака из слива средњег Лаба.

Тако, дакле, од Шумадиске дивизије I позива, упућене на правац који долином Бањске реке изводи преко Преполца на Мало Косово, већ се беху распоредили на граничним положајима, који затварају овај правац, два пешадиска пука и један артилериски дивизијон. А недалеко од њих, у Куршумлиској бањи и Куршумлији, тако да им у случају нужде могаху доста брзо притећи у помоћ, били су ешелонирана друга два пешадиска пука и два артилериска дивизијона.

Напред су били XI и XII пешадиски пук, други дивизијон Шумадиског пољског артилериског пука и једна Дебанжова позициска батерија, држећи у својој власти два врло важна теренска чвора с обе стране друма Куршумлија—Приштина: Дабинновачку косу и Преполац. На темену Дабин-

¹ Прилог: Прегледна карта концентрационе просторије Треће Армије.

новачке косе, која сачињаваше десни одсек, налажаху се два батаљона XI пешад. пука (1. и 2.), једна батерија 2. пољског дивизијона (6.) и четири Дебанжова топа. А испред њих, на јужном нагибу ове исте косе, представљајући предстражу, али без неког нарочитог предстражног распореда, према граници, колико само да осматрају простор од Шушњака до Јашарових конака, бежаху избачена друга два батаљона (3. и 4.) из истог пешад. пука, са нарочитим осигурањем на Превитичком вису, где гранична линија, идући даље од Јашарових конака, испада под оштрим углом у поље, и на Репи, где се гранична линија, наглим скретањем од Превитичког виса на север, јавља у десном боку Јашарових конака и целокупног предстражног распореда Шумадиске дивизије I позива. На Преполачком шанцу пак, који образоваше тактички кључ целог левог одсека, повереног XII пешад. пуку, смештени су били једна батерија 2. пољског артилериског дивизијона (5.) и два топа из оне исте Дебанжове батерије, чија се четири топа налажаху на Дабиновачкој коси код резерве XI пешад. пука. На предстражи испред њих, такође поред граничне линије од села Шушњака до друма, односно до Преполачке царинарнице, и даље у лево, јужном падином Преполца, од царинарнице до места где се некад налазаше караула Орлиски вис, била су распоређена два батаљона (1. и 2.), а позади, у одсечној резерви, збиваковани су били: једна батерија 2. пољског дивизијона (4.) поред друма и друга два батаљона (3. и 4.) напред означеног левокрилног (XII) пешадиског пука код села Кртога.

У дивизијској резерви остадоше: X и XIX пешадиски пук и остатак шумадиског пољског артилериског пука, и то: X у Куршумлиској бањи, а XIX пешадиски пук са 1. и 2. дивизијоном у Куршумлији. Но и она, због напред поменутог скретања граничне линије од Превитичког виса на север и даљег њеног пружања све до Мадлике па-

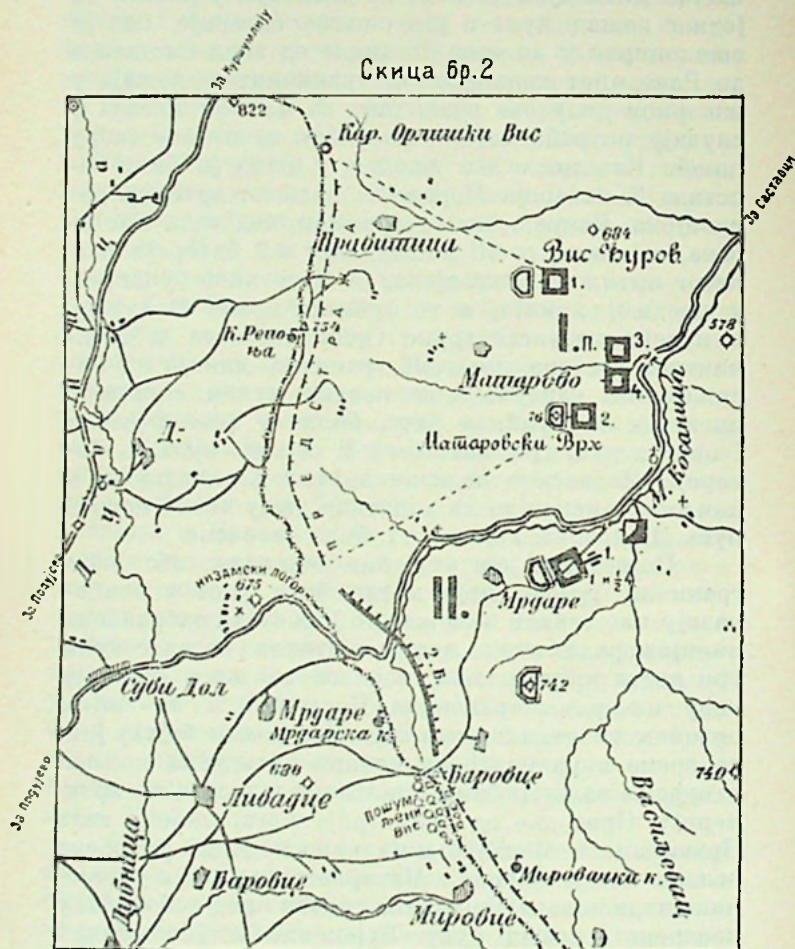
ралелно току Лаба и бочно према целокупној дивизији I позива, морала је да се специјално осигурава у свом десном боку. Морала је на тој страни допунити у неколико систем граничног осигурања од трећепозиваца и граничара, који и овде и на другим местима, па чак и на одсецима где је у њиховој непосредној близини било правих пешад. предстража, као на пример у реону XI и XII пука, још увек представљаху прву и непосредну заштиту границе. И у том циљу било је деташовано на Тачевачки вис спрам Куршумлиске бање једно одељење X пешад. пука, док су, међутим, идући даље на север ка Мадљници, ту службу примила на се осматрачка одељења из Шумадиског дивизијског коњичког дивизијона, постављеног ради тога у долини Топлице северозападно од Куршумлије, код села Микуљана. А што се тиче дела граничног фронта у реону Копанника и изворног дела реке Лаба западно од Мадљике, односно у околини Блажева и Лукова, који чинише као неку спону између концентрациске просторије Треће Армије и концентрациске просторије Ибарске Војске, тамо другог осигурања није било, сем трећепозиваца и граничара. Оперативних трупа, које би их у случају нужде могле потпомоћи или прихватити, нигде у близини није било. Арнаутима је према томе било остављено отворено поље, да се, ако буду хтели, пробију у извориште Топлице и на тај начин загрозе десном боку целе Топличке групе наше Треће Армије.

Па и од Моравске дивизије II позива, упућене на правац који долином Косанице и даље преко Мердара изводи такође на Мало Косово и на коме се она, због истицања додељене јој граничне линије знатно у поље, мораше, у односу према Шумадиској дивизији I позива знатно истаћи унапред, већ су били распоређени на граничним положајима, који затвараху тај правац, два пешад. пука

једна пољска батерија и Моравски дивизијски коњички дивизијон. А остатак дивизије, у јачини од једног пешад. пука и две пољске батерије, био је ешелониран у долини Косанице од села Саставака до Раче, опет недалеко од граничних положаја у изворном делу ове реке, тако да њихова посада у случају потребе могла рачунати на његову скору помоћ. Као последњи ешелон, у Рачи је била заостала 3. батерија Моравског пољског артилер. дивизијона. Напред, ближе граници, код села Саставака, налажаху се III пешад. пук и 2. батерија овог истог артилер. дивизијона. А још више унапред, у предњој линији, и то фронтом према Подујеву, а између теренске групе Орлишког виса и доминантног гробена, по коме гранична линија од Васиљевачке карауле под правим углом скреташе на исток ка Вулином брду, били су распоређени: I пешад. пук, три батаљона II пешад. пука, 1. батерија Моравског пољског артилер. дивизијона и коњички дивизијон са додатком двеју чета I пешад. пука III позива, које су ту биле затечене.

Пошто рат још није био објављен, због чега гранични гробен није могао бити узет у комбинацију као главни положај, то је њихова одбранбена линија морала бити за нешто повучена уназад, секући три доста кратке косе, које се са њега одвајају међу изворним краковима Косанице и на чијим ослоним тачкама знатне тактичке јачине бејаху још за време мира израђена четири затворена пољска утврђења са потребним прилазима и за пољску артилерију. Прве две од ових трију коса, између села Правитице и Мердара, и на њима по једна утврђена ослона тачка: Ђуров и Матаровски вис који у неколико надвишаваху гранични гробен пред собом, беху поверени I пешад. пуку. Ђуров вис био је поседнут од његовог 1., а Матаровски вис од његовог 2. батаљона. А иза њих, код ушћа Матаровског потока у Косаницу, налажаху се, у својству одсечног резерве, друга два његова батаљона, 3. и 4., са митра-

Скица бр.2

Размер 1: 75 000

Распород трупа у предњој линији Моравске дивизије
II позива 2. октобра увече.

љеским одељењем. На трећој коси, између села Мердара и северних оковака Васиљевачке косе, на чијим маркантно уздигнутим ослоним тачкама такође бејаше израђено по једно затворено пољско утврђење, размештена су била два и по батаљона II пешад. пука, две чете из I пешад. пука III позива и 1. батерија. Код утврђења на ћувику одмах изнад села Мердара, због чије ћемо га близине назвати Мердарско, били су дакле: батерија и, као саставни део главнине II пешад. пука, његов 1. батаљон са митраљеским одељењем. Код утврђења на к. 742. више села Баровица, због чије ћемо га близине назвати Баровачко, налажаху се, опет као саставни део главнине истог пука: две чете његовог 4. батаљона и напред поменуте две чете III позива. А испред свију њих, на предстражи, осигуравајући граничну линију почев од једног малог платоа између Низамског логора и нашег села Мердара па до Мировачке карауле, а са појединим усамљеним стражарским одељењима и даље у лево до Васиљевачке карауле, био је 2. батаљон. II најзад, позади села Мердара а код улаза у клисуру Косанице био је коњички дивизијон. После је ту и остао, ограничивши се сада на задатак да пазећи на јаругу између Матаровског и Мердарског вуса и даље у напред на село Мердаре, иако је испред овог било пешадиских предстража, на неки начин одржава возу између десног и левог дивизијског крила, односно између I и II пешад. пука. Наравно, он овде није имао никаквог поља рада и према томе био је потпуно излишан. Зар не би било боље, да је био употребљен негде у левом боку своје дивизије, где би у својој акцији био далеко слободнији?

Међутим, на гранични гребен караула Васиљевац—Голак—караула Мачија Стена—Вулино брдо, који стоји бочно према правцу Подујево—Саставци и својом висином доминира с бока напред изложеним положајима Моравске дивизије II позива, експони-

ране једино и искључиво на томе правцу, није била обраћена пажња, какву је он по својој тактичкој важности заслуживао. На њему се, као потпора тамошњој посади од једне чете III позива, налажаху свега две чете 4. батаљона II пешад. пука, од којих је један вод био на Вулином брду, једна чета позади карауле Мачија Стена у селу Младошевцу, а остатак од три вода, као резерва на позадињем положају, на највишој тачци у селу Мачијој Стени. Задатак им је био да затворе правац, који са фронта Вулино брдо — Младошевац изводи гребеном Краваричке планине у позадину целе Моравске дивизије II позива. То је оваквим распоредом донекле било и постигнуто. Али ништа није било предузето, да се осигурају и правци, којима је непријатељ могао непосредно загорзити левом боку ове дивизије, јер на Голаку и Халиловом брду (к. 933), између Мачије Стене и Васиљевачке карауле, одакле је та опасност могла наступити, сем појединих усамљених стража из напред поменуте чете III позива, није било ничега.

Командант дивизије бејаше се на тој страни овако слабо осигурао с тога, што је рачунао да ће му ускоро приспети и 3. батаљон II пешад. пука, који је био деташован у сливу Медвеђе, да до доласка Дринске дивизије II позива заштити Реткоцер. Но он није знао, да је ова дивизија тада тек била у почетку свога упућивања на границу и да према томе она ни у ком случају пре 6. октобра неће моћи на означеном положају сменити овај његов батаљон. Тако је и нехотице учинио једну крупну омашку, чије ће му последице после два дана задати велике бриге.

У сливу Лаба, према нашој Шумадиској I и Моравској дивизији II позива, тада још није било регуларних трупа, јер се оне тек мобилисаху у Приштини. А од арнаутског живља на Малом и Великом Косову и у Дреници, за које се пре тога рачунало да ће за одбрану Приштине дати 40 до

60.000, није устало под оружје више од 15.000 бораца. Јер сва арнаутска племена не одазваше се позиву, што бејаше повод оправданом прекору, који је доста оштрим речима био изражен у донешти, упућеној после Кумановске Битке од стране команданта Вардарске Армије, Зеки паше, њиховом најистакнутијем поглавници, Иси Бољетинцу. Многа од њих остадоше код својих кућа, чекајући валада да виде, у коликој ће се мери испољити наша војничка снага, па да се после према томе и одреде. А није искључено ни то, да су нека међу њима збиља налазила да ће за њих бити најбоље држати се неутрално, из разлога што смо са њиховим вођама и иначе од дужег времена били у извесном пријатељству, помажући их кидикад, у интересу тамошњег српског живља, оружјем и новцем у њиховим честим сукобима са турским државним властима. Па, предосећајући да је турском господству у овим пределима најзад дошао крај и да би према томе сваки њихов покушај, да га оружаном руком подрже, био узалудан, хтедоше нам тим својим мирољубивим држањем као ставити до знања, да је и њима нарочито стало до тога да постојеће пријатељство са будућим завојевачима ничим не помуте. Само што им то опет с друге стране ништа не би сметало да нас и мучки нападно с леђа, ако би се доцније којим случајем ратна срећа обрнула на страну Турака.

Уопште узев, Арнаути су један у истини борбен народ, који је од вајкада живео на пушци. Сви су одлични стрелци, храбри, насртљиви, веома брзи и окретни. Лако се сналазе на планинском терену и у стању су, оперишући њиме, појавити се и онде гдо им се непријатељ понајмање нада. Невероватно се брзо скупљају и одмах, често пута уз велику ларму, нападају у ројевима, тражећи да се провуку кроз празнине или да захвате бокове и позадину трупа, са којима воде борбу. И што је најинтересантије, ретко је кад био случај да нису

у том смислу умели одмах наћи и до краја искористити постојеће омашке у распореду ових. Од пушке се не плаше. Али се боје тона, чије дејство, као што је случај код свију бораца из народа примитивне културе, врло много респектују. Један или два добро уциљена артиљеријска метка често пута довољни су били да их нагнају у бегство. Но у накнаду за то, склонии су свима могућим лукавствима, па чак и најнижим преварама, које чине чудан контраст са витешким традицијама које у међусобним односима, преносећи их с колена на колена, скрупулозно чувају. Па кад друго шта не могу, ништа им није лакше него истаћи бело барјаче, симулирајући предају, и одмах затим извршити мучки препад пуцањем у гомилу, што им је више пута за време овога рата, у борби са нашом у витешком духу одгајеном војском, збиља било и успело. При том, до крајности су свирепи. Све што им падне шака, па било да је то заробљеник или рањеник, обичан мештанин или његова нејач, душмански стављају под нож. Чак, шта више, не штеде ни мртве. Толико пута смо лешеве наших војника налазили у страшно унакаженом стању. Гдегод прођу, пале села, појате и стогове хришћанског становништва, производећи на тај начин језовиту илуминацију, која ноћу на далеко осветљава бојиште. И том својом свирепости обично распростиру страх и трепет међ мирним становништвом, а преко бегунаца и на војнике, ненавикнуте на такве језовите призоре.

Зато они могу бити веома опасни у планинама и против војске, која није навикнута да маневрује лако и брзо као једна целина и да се са свију страна као што треба осигурава предстражама. Такви су они, на пример, били у нашим ранијим ратовима за независност, када имађаху посла са војском, која је била организована по типу праве милиције и при том која је, због оскудице способних и рутинираних старосина, новешто била

вођена. Али када се сударе са војском добро уређеном и вођеном, па још ако ова има ваљану артилерију, као што је била наша у рату 1912. године, они, на навикнути да се правилно и уређено боре, врло брзо малаксавају. А кад њихов нападни елан буде једном сломљен, нестаје их, као да су у земљу пропали. Муњевитом брзином се разилазе својим кућама да се тамо скрију или кукавички предају, чинећи се невешти за сва насиља, која су мало пре тога, док трајаху борбе, били починили над заробљеницима, рањеницима, новиним становништвом, па чак и над лешевима изгинулих наших војника. И отада, за дуже време, нису способни ни за какву већу акцију, него само, кад им се укаже погодна прилика, да појединачно или у мањим групама из заседе искаљују своју племенску и верску мржњу над појединим војницима и незаштићенам неборачким одељењима и транспортима у позадини оперативне војске. Једном речју, они су страшни, чим код непријатеља осете несигурност, колебање или какву другу слабост, али врло лако подлежу, кад примете да имају према соби у моралном и материјалном погледу импозантну војничку силу.

До овога рата наш народ није их са те стране довољно познавао. Код њега је био остао укорењен извештај великих роспекта према њима још из наших ратова за независност. Требало је да се одиграју бојеви код Мердара и Подујева, затим код Феризовића и најзад у Љуми, па да се тек онда и он увери, колико је много прецењивао њихове ратничке особине и па колико је лабилној основи почивала створена код њега легенда, да је било страшније тући се с њима него ли са турском регуларном војском.

С тога се не треба чудити, што се у радњама и Моравске II и Шумадијске дивизије I позива, при свем том што она прва имађаше на своме челу једног од најодлучнијих дивизијара наше војске

из тога доба, пуковника Милована Недића, огледаше, за све време док је трајао бој код Мердара и Подујева, извесно устезање, више пута неко иначе непојамно узнемирење, које се по који пут, као што ћемо доцније видети, претвараше и у панику. Сем тога, не треба изгубити из вида ни околност, да је официрима и војницима ових двеју дивизије прво ватрено крштење било пало баш у борби са непријатељем једне тако надуване репутације и у време, када су њихови команданти, обуздавани одозго, морали, због тога што још није био објављен рат, да мисле и на то, како ће одбијати нападе, а да при том што је могуће више штеди неповредност границе. А то прво крштење није лако ни у другим повољнијим околностима, када се ради без икаквих ограничења, па и кад дивизије дејствују у маси наслањајући се чврсто једна на другу, а не овако раштркано и свака за себо као што је овде био случај.

II

2. октобра увече стиже код села Мердара капетан Војислав Танкосић са својим Лапским четничким одредом. Он је овамо био упућен по личном наређењу војводе Путника, са задатком да се пребаци на турско земљиште још пре но што буде рат објављен, те да тамо у даном моменту може предузети герилску војну у позадини турске оперативне војске. Свакако му је било наложено, да се између турских пограничних стража неопажено провуче, као што је то чинио и раније, кад је била у јеку наша четничка акција у Старој Србији и Македонији. Али је он, по својој плаховитој природи, а ваљда и из бојазни да се спор са Турском не реши мирним путем, каквом новом реформом у овим двома турским покрајинама, урадио нешто сасвим друго. Наиме, донео је одлуку да силом, што ће рећи под борбом, прокрчи себи пут преко границе, замећући на тај начин кавгу,

за коју је може бити рачунао, да ће учинити рат неизбежним. У том циљу поделно је свој одред на три дела. Два мања одељења поставио је према турским караулама Репоња и Мировце, с тим да их у уговорени час једновремено нападну. А са главнином одреда дошао је код наше Мердарске карауле са намером да ту, на средокраћји између поменутих двеју турских караула, сачека резултат наређеног напада и, користећи забуну која после тога буде настала на турској страни десно и лево од тога места, покуша пробити се у правцу Малог Косова.

Пред поноћ, крилна одељења одиста нападоше турске карауле Репоњу и Мировце. После краће борбе, уз тресак својих ручних бомби, четници успеше да заузму ону прву. Али код ове друге беху крваво одбијени. Арнаутске страже у околини ових нападнутих караула и између њих, што ће рећи према нашој Мердарској караули, намах се узбунити и на целој тој ширини отпоче да пламти пушчана ватра. Арнаутска одељења, размештена по селима у позадини овог дела граничног фронта, поврвеше ка граници, особито према поменутој нашој караули, тако да за кратко време херметички затворише правац, којим је капетан Танкосић мислио да се пробије. И већ ујутру 3. октобра, на предстражном фронту 2. батаљона II пешадије пука испред Мердарског и Баровачког утврђења, настаде формална борба, у којој поједине групе Арнаута местимично показиваху тенденцију да се дохвате граничног гребена, који је био стављен под ватру са наших предстража.

Наравно, то изазва одговарајућа регруписавања и на нашој страни. Тако је командант II пешадијског пука на левом крилу Моравске дивизије II позива помакао око 7 сати изјутра свој 1. батаљон од Мердарског ка Баровачком утврђењу. У исто време ојачао је своју предстражну линију између пута Саставици—Подујево и Мировачке карауле двома четама свога 4. батаљона и двома че-

тама III позива, које се све налажаху дотле 'код овог другог утврђења. Прве две одоше на десно крило и заузеле део предстражног положаја дуж косе која се пружа источном страном изворног дела Мердарског потока, наспрам Мердарског гробља. Друге две одоше на лево крило и распоредише се на источној падини пошумљеног виса, који се налази између нашег села Баровца и турског села Мировца, неколико стотина метара удаљене од његовог гребена, којим је ишла гранична линија. А између једних и других, одмах позади Мердарске карауле, ископише се предстражни делови 2. батаљона. Тада су и делови I пешадиског пука, који као одсечна резерва бежаху провели ноћ код ушћа Матаровског потока у Косаницу, поскидали шаторе и стали под оружје. Неко су време тако стајали, спремни за покрет. Па су онда, око 8 сах., кад је туда наишао командант дивизије, по његовом наређењу, пришли ближе батаљонима истог пука који осигураваху обе косе између села Правитице и села Мердара.

Све је то било извршено у чисто дефанзивном циљу, колико да се што сигурније може одбити напад Арнаута, ако би ови нагннули у већим масама. Иначе, сва акција на нашој страни, и то онде где су ови кидисавали, сводила се искључиво на то, да се ватром задрже на пристојном одстојању и да им се не допусти да заузму гранични гребен. И у тежњи да се до крајњих граница могућности поштује неповредност границе, 1. батерија Моравског пољског артиљер. дивизијона, пласирана код Мердарског утврђења, не смеде својом ватром посредовати све дотле, док јој командант дивизије, кршећи најзад све обзире, не беше лично на лицу места наредно, да отпочне дејствовати.

Кад је командант дивизије, хитајући из Рачо где му је био штаб, стигао код Мердарског утврђења, а то је било између 8 и 8.30 изјутра, на фронту својих трупа затекао је овакву ситуацију.

На одсеку од пута Саставци—Подујево до наше Мировачке карауле, што ће рећи пред фронтом II пешад. пука, пламтела је пушчана ватра, а на десном крилу овог одсека од извора Мердарског потока до напред поменутог пута, десно и лево од наше Мердарске карауле, Арнаути беху појединим јачим групама избили и на гранични гребен, одакле њихови меци допирahu до Мердарског утврђења и даље иза овог, у долину Косанице, до улаза њеног у клисуру. Ту су дакле били испојили највећу активност, мада све то бејаше далеко од тога да може личити на какав прави, уређени и систематски напад, за који им у осталом недостајаше снаге, пошто још за дуго не могаху рачунати на помоћ резерва, које се тек искупљаху у њиховој позадини, око и иза Подујева. Испред и северно од Низамског логора, на чијем се темену (к. 675) уздизаше солидно израђена турска Мердарска караула, по својој конструкцији и величини позната у околини под именом Мерћез (што на турском језику значи караула) или, ближе речено, на фронту између пута Саставци—Подујево и карауле Орлиски вис, било је много мање живости. Овде наше предстраже беху изашле на граничну линију, не прелазећи је још нигде. И само по где-где биле су, и то у веома слабој мери, ангажоване у ватреној борби са Арнаутима, који се на томе делу фронта држаху прилично пасивно. Разлог таквом држању ових последњих био је тај, што већи део своје снаге, одређене за ово крило, мораху задржати на Низамском логору и на друму Куршумлија—Подујево код села Д. Дубице, припремајући отпор евентуалном нападу Шумадијске I са Преполца и десног крила Моравске дивизије II позива од Правитице и Матарова. Најзад, јужно од Мировачке карауле, око Васиљевца и даље према истоку, у реону карауле Мачија Стена, чујаше се само повремана слаба пушчана ватра. На томе делу фронта

засада се појављиваху искључиво поједине усамљене групице Арнаута, које с времена на време са пристojне даљине заподеваху чарке са нашим граничним стражама. Из тога је командант дивизије извео закључак, да му оданде не грози никаква већа опасност и да се према томе сасвим може посветити ситуацији десно и лево од пута Саставци — Подујево, између карауле Орлиски вис и карауле Мировце, где му је и иначе била груписана готово сва његова снага.

С обзиром на овакву ситуацију, која још није била тако недовољна, бејаше одмах донета одлука, да се Арнаути протерају са граничне линије и да се у напред означеном реону потпуно овлада граничним гребеном, који је после имао бити организован као главни дивизиски положај. У то име било је наређено 1. батерији код Мердарског утврђења, да отвори ватру на Низамски логор, који са својим мерџезом и рововима пуним Арнаута за сада представљаше најпогоднију мету за гађање. Тим поводом у 8.45 сати чу се команда, а одмах затим, у размаку времена који би се могао одмерити на секунде, стадоше грувати њена два топа, колико за тај мах беше од ње уведено у акцију. Од њиховог треска проломише се брда и уске долине у изворној лепези Мале Косанице, производећи стократни ехо, као први поздрав нашем историском Косову. Дејство им беше одлично, јер из карауле за тили час покуља у вис огроман стуб црвенкасте прашине, измешане са димом, а што од њене посаде бејаше остало у животу, разбеже се на све стране, тражећи заклона у оближњим рововима. „Наши војници — пешаци“, прича један очевидац, „чим су чули први топовски метак с наше стране, напрегли су очи и уши, да би видели и чули шта ће да буде, а многи су се и несвесно дигли из својих заклона, не водећи рачуна о опасностима којима се излажу, и када су видели да је караула другим метком погођена, њиховој

радости и задовољству није било краја“. А то огромно интересовање код наших војника, не само овде већ и на другим местима, о ефекту дејства своје артиљерије, потпуно је било у складу са оним што су нам казивали стари официри, учесници у нашим ранијим ратовима. На име, да се наш пешак тек тада осећа сигурним, кад чује да за његовим леђима грме топови, због чега команди батерија, онда кад више нису имали бојеве муниције, само да би код њега створили плузију да наша артиљерија није престала дејствовати, мораху опалјивати своје топове ћор-финицима.

На четврт часа после напред описано бравуре 1. батерије, отприлике у 9 сах. пре подне, већ беху разаслата борачким јединицама у Саставцима и Рачи наређења, да се одмах крену путем уз Косаницу. III пешадиски пук имао је доћи и стати позади Мердарског утврђења, 2. батерија пак да се постави код Баровачког утврђења. А што се тиче 3. батерије, постојала је намера да се она пласира на Матаровском вису. По плану за напад и заповести, која је наскоро била готова и разнесена трупамa, десну нападну колону имађаху образовати I пешадиски пук и 3. батерија, а леву, која је у исто време требала да буде и главна, II и III пешадиски пук и 1. и 2. батерија. Али услед тога што 3. батерији, која је имала доћи чак из Раче, требаше много времена да би стигла на додељени јој нападни положај, било је решено да се она и не чека, него да напад отпочне, чим III пешадиски пук и 2. батерија, који су, долазећи из Саставака, имали да превале много краћи пут, буду приспели на означена им места. А то опет ни у ком случају није могло бити пре 12 сах. у подне, пре кога времена, из чисто локалних узрока, покрети нису могли почети ни код деснокрилног I пешадиског пука који, према напред наведеном, није био обавезан да чека долазак јављеног му 3. батерије, нити је уопште за то имао потребе, пошто се ње-

гови предњи предстражни делови већ налажаху на граници, коју је он требао посести.

У самој ствари, ни тада оба пука предње линије Моравске дивизије II позива не приступише извршењу ове дивизијске заповести. То је учинио само I пешадијски пук, за који је и иначе било потребно да се за нешто раније крене са својих полазних положаја, Ђуровог и Матаровског виси, него ли II, који је од граничних положаја, који му падоше у део да их осваја, био знатно мање удаљен. Дакле, почев од подне, главнина овога пука већ је била у покрету, ломећи се по покривеном и испресецианом терену, због чега је, иако бејаше заклоњена предстражама 1. и 2. батаљона истакнутим на самој граници, врло споро одмицала напред, чинећи код команданта дивизије утисак, као да јој се нимало није журило. На десном крилу наступаше 1. батаљон, који је имао задатак да избије на гранични гребен између карауле Орлиски вис и турске карауле Репона. На левом крилу наступао је 2. батаљон, који је имао задатак да заузме и поседне граничну линију између ове друге карауле и малог платоа десно од пута Саставци—Подујево. У резерви, која је ишла за њиховом средином, налажаху се у прво време 3. и 4. батаљон са митраљеским одељењем. А доцније, када се батаљони првог борбеног реда примакосе граничном гребену, у њој остадоше 3. батаљон и митраљеско одељење, пошто је 4. морао бити утурен у празнину, која се дотле бејаше створила између њих.

Што се пак тиче левокрилног II пешадијског пука, и код њега је у горе означено време све било спремљено за предузимање напада. Први борбени ред његов био је ојачан и двема четама 1. батаљона, који је од јутрос, ради формирања пуковске резерве у припремном борбеном поретку за одбијање арнаутског напада, био доведен и задржан код Баровачког утврђења. У пуковској

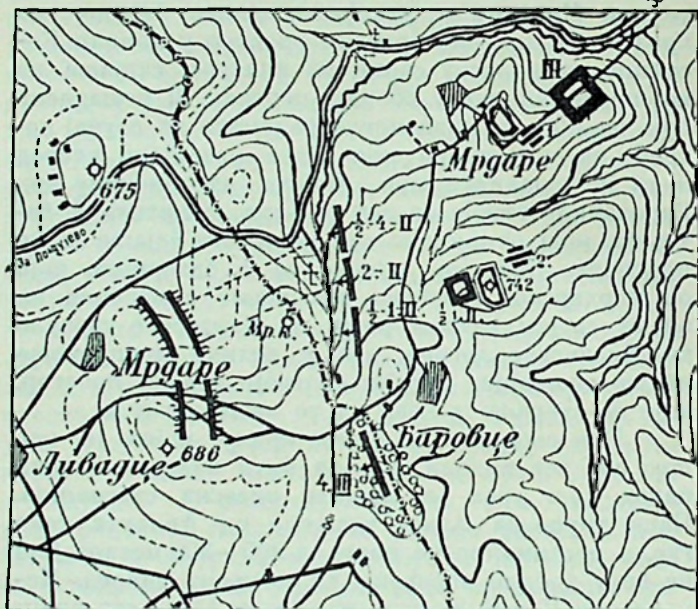
резерви остадоше свега две чете 1. батаљона, и то, како изгледа, не ради евентуалног давања импулса трупама првог борбеног реда приликом извођења пројектованог напада, већ као посада Баровачког утврђења, да би их на случај неуспеха одмах могле прихватити. Но у накнаду за то, већ се иза Мердарског утврђења, пошто бејаше, као кроз шибу, прошао брисани простор у долини Косанице по изласку своме из клисуре, свијаше из маршевне колоне у зборни поредак III пешадиски пук, на кога се сада могло рачунати на случај потребе да се подупре или ојача развијени испред њега II пешадиски пук. Најзад, на положају код Баровачког утврђења већ је била смештена 2. батерија, која отприлике пре пола часа бејаше овамо приспела. Сад она, заједно са 1. батеријом, која од Мердарског утврђења обасипаше с времена на време својом ватром реон од Мердарске карауле до Низамског логора, већ у велико припремаше напад пешадије, тукући од своје стране простор, који се стераше у лево од те наше карауле.

При свем том, на овоме крилу, којим је, као што смо већ видели, требао бити изведен главни папад, још увек је владала извесна стагнација. Наше трупе на њему, удаљене од Арнаута како где, а местимично не више од 200—300 метара, још не беху добиле наређење да се крену напред. Команданту II пешадиског пука, који је у исто време требао да буде и командант целе леве колоне, изгледало је да ће му сви напори бити узалудни, ако не буде заузет пошумљени вис лево од карауле, који нешто мало доминираше над њом и на коме се, по његовом рачуну, Арнаути беху чврсто сместили, бар с погледом на снагу коју су имали према себи. Зато је било наређено команданту тек приспелог III пешадиског пука, да одмах упути против тога виси један свој батаљон, што је овај и учинио, одредивши за ту сврху свој 4. батаљон.

Но, док је овај батаљон стигао да на томе

месту смени делове III позива и да на тај начин заузме одређено му место у продужењу левог крила II пешадиског пука, већ је било протекло два сата. А за то време непријатељ је био

Скица бр. 3

Размер 1 : 50 000

Судар левог крила Моравске дивизије II позива са Арнаутима на уској каменитој коси испред турског села Мердара и к. 686, 3. октобра поподне.

успео да се ојача. Нове масе Арнаута пристигоше и одмах се распоредише, мањим делом код села Д. Дубице и на Низамском логору према Шумадиској I и десном крилу (I пешадиском пуку) Моравске дивизије II позива, а већим делом на уској каменитој коси према нашој Мердарској караули,

нешто мало испред турског села Мердара и к. 686., што ће рећи на правцу наступања развијених на горе показани начин делова II пешадиског пука. Једна турска батерија бејаше се око 1 сат поподне пласирала, и то сасвим отворено, на коси која се од Низамског логора пружа у југозадном правцу. И одатле је одмах стала тући нашу 1. батерију код Мердарског утврђења и нашу пешадију у близини Мердарске карауле. Али не задуго, јер је та батерија убрзо била ућуткана ватром једног вода ове наше батерије, те јој се не даде прилика да учествује у одбијању нашег напада.

И заиста, између 2 и 2.30 по подне први борбени ред ојачаног II пешадиског пука енергично гурну напред. Арнаутска одељења на граници и у непосредној њеној близини пред његовим фронтом не издржаше овај удар, него се одмах повукоше, делом у правцу косе јужно од турског села Миловца, делом ка узаној каменитој коси испред турског села Мердара и к. 686, где их прихватише свеже гомиле које беху овамо пристигле из Подужева. Благодарем томе, гранични гребен, који је по заповести команданта дивизије ради предохране од даљих узнемиравања и упада Арнаута на нашу територију требао бити заузет и поседнут нашим трупима, врло брзо и без велике муке пао је у наше руке. Али се овај напад није само на томе завршио. Делови II пешадиског пука, пошто се прикупише и уредише на заузетим положајима, продужише наступати под борбом, повукав са собом и деснокрилну чету 4. батаљона III пешадиског пука ка уској каменитој коси испред турског села Мердара и к. 686., коју је непријатељ, како изгледа, благовремено био у фортификациском смислу припремно за одбрану. Разлог овоме свакако је био тај, што поменута коса заједно са граничним гребеном чинјаше као неку топографску и тактичку целину, па је командант пука оценио, да ће му она у доцнијим борбама корисно послужити као предњи

положај у односу према главном, који је требао бити организован на граничном гребену. А није искључено ни то, да је лако задобивени успех при заузимању граничне линије био у неку руку занео оне који руководише нападом, те им се у тој првој борбеној екстази бејаше учинило, да ће и одатле на исти такав начин, само ако буду радили брзо и енергично, моћи отерати непријатеља.

Један вод 1. батерије код Мердарског утврђења одмах је, ради припремања тога напада, пренео ватру на ту страну, гађајући преко граничног гребена камениту косу, о којој је овде реч. Други њен вод са тог истог места држао је у осматрању непријатељску пешадију, скривену у рововима на Низамском логору, и ону турску батерију, која пре кратког времена бејаше ућуткана. Један пак вод 2. батерије, смештене код Баровачког утврђења, пошао је ка Мердарској караули, те да одатле, из непосредне близине, потпомаже своју пешадију. А други њен вод остао је код поменутог утврђења, спреман да интервенише на случај да упућене у напад трупе буду одбачене и непријатељ се буде понова дохватио граничне линије. На тај начин артилерија Моравске дивизије II позива збоља је била је од своје стране учинила све што јој је на овом врлетном терену, који дозвољаваше артилериско дејство само по водовима, стајало у власти, да би се само нашла на услузи нападачкој пешадији. Шта више, судећи по ономе што у тој тежњи бејаше предузео онај вод из 2. батерије, пошав у стопу за пешадијским јединицама првог борбеног реда, она није презача ни од тога да западне у сферу јаке пешадијске ватре. Али је ипак све било узаман. Јер да би од њене усрдне помоћи било користи, требало је са упућивањем пешадије на непријатељско земљиште сачекати, докле вод из 1. батерије, одређен да гађа уску камениту косу, не буде постигао потребан ефекат, а особито док вод из 2. батерије, одређен за дејство

са положаја код саме карауле, не буде тамо стигао. Овако пак, како је онај први после кратког времена, када се наши пешаци сасвим примакосе непријатељској бојној линији, морао обуставити ватру, да не би наносио губитке и њима, и како је овај други, баш онда кад је његово дејство за припремање напада било најпотребније, био у покрету, за овај се напад слободно може рећи да је био пренагљен. Није онда никакво чудо, што су наше трупе тако много настрадале и за своје напоре, који су зацело били величанствени, награђене једним тешким неуспехом.

Но што је најинтересантније, овај напад, чије се штетне последице не могу правдати изненађењем од јутрошњег арнаутског напада, јер је иницијатива сада била у рукама наших трупа односно њихових команданата, у толико је више за осуду, што је био предузет само са трупима првог борбеног реда. Међутим, две чете 1. батаљона II пука, које су као пуковска резерва биле у Баровачком утврђењу, и три батаљона III пука, који се налажаху у заклону позади Мердарског утврђења као резерва целе леве нападне колоне, не беху се ни помакли с места.

У реону Шумадиске дивизије I позива било је ноћу између 2. и 3. и ујутру 3. октобра све мирно, сем што је у зору једно одељење Арнаута било покушало да изврши пренапад на крајњем левом крилу њене предстражне линије, код карауле Орлински вис. И тек кад загрмеше топови 1. батерије Моравског артиљеријског дивизијона што Арнаути на предстражама према XI и XII пешадијском пуку из ове дивизије протумачише као знак да су непријатељства отпочела, настаде и овде нешто мамо живости. Једна група Арнаута нападе нашу мртву стражу од једног вода троћепозиваца код карауле Јашарови конаци према крајњем десном крилу XI пешадијског пука и одмах је натера на повлачење. То изазва ватру 6. батерије Шумад. пољског артиљер. пука са Дабиновачке

косе, која са неколико набачених метака поможе деснокрилној чети 3. батаљона поменутог пука да контра-нападом поврати изгубљени део граничне линије. Узбуњени овом пуцњавом, предњи делови деснокрилног 1. батаљона XII пука стадоше под оружје и примакоше се мало ближе граници, да би заузели места која им унапред беху одређена за поседање на случај каквог непријатељског напада. Арнаути, који беху окупљени око своје карауле и царинарнице у близини друма, заједно са турском посадом у караули, мислећи да се ови спремају за напад, осуше на њих ватру из пушака. На то 5. батерија Шумад. пољског артилер. пука са Преполачког шанца отпоче да их бомбардује својим мецима. И већ после пола сата, када се један њен топ бејаше примакао ближе и поставио на неколико само стотина метара од царинарнице, у овој и у караули, као и у њиховој околини, више није било никога. Све се бејаше разбегло, оставив на лицу места мноштво ратне спреме, која је била добро дошла првим нашим војницима, који дођоше да поседну те напуштене и полуразрушене грађевине.

У том прође и подне. Ватра на фронту Моравске дивизије II позива постајаше све жешћа. Тада је већ у велико била уведена у дејство и 2. батерија Моравског пољског артилер. дивизијона, пласирана код Баровачког утврђења. Командант XII пешад. пука, потпуковник Миливоје Стојановић, осећао је да се тамо нешто крупно догађа и, схватајући своје командантске дужности онако као што треба, горео је од нестрпљења да на неки начин помогне нападнутим суседним трупам. Али жељно очекивано наређење, да се са својим пуком умена у борбу, још никако не стизаше. Најзад, видећи да се од виших команданата, због обзира да се до објаве рата не повреди с наше стране граница, нема чему надати, он изгуби стрпљење и одлучи се да на своју руку и на своју личну

одговорност предузме оно што је налазио да му, као ваљаном команданту, ваља у оваквој ситуацији чинити. У том циљу сазва команданте батаљона код Преполачког шанца и ту им издаде заповест за наступање ка селу Д. Дубици, од које настаје тако звано Мало Косово, с тим да 1. и 2. батаљон који су и иначе били напред на предстражи, образују први, а 3. и 4., који се налажаху позади у селу Кртогу, да се одмах за њима крену, образујући други борбени ред.

Прва два батаљона и 5. батерија, одређена да их прати, као на крилима полетеше напред. Друга два батаљона пак, 3. и 4., изађоше га Преполца, али код Преполачког шанца, вероватно по наређењу команданта армије који се са овим поступком команданта XII пука нимало није слагао, беху заустављени. И они ту коначно остадоше, док 1. и 2., одмичући и без њих све даље и даље, измакоше непосредном утицају виших претпостављених, те ови, бар за дуже време, нису могли и са њима учинити то исто.

Овај пример одлучности команданта XII пешад. пука заразно је упливисао и на суседне трупе, поименце на предстраже XI пеш. пука. Јер, чим се његови батаљони кренуше преко границе, настаде комешање и код ових. И убрзо цео гранични гребен од Јашарових конака до близу Преполца, колко је захватао њихов реон, био је с њихове стране заузет. А левокрилни 4. батаљон, поврх тога, избио је и на јужну ивицу села Шушњака, које се цело налазаше на турском земљишту. Можда би овај и деснокрилни 3. батаљон учинили и нешто ише. Али они пред собом нису имали јасно одређени циљ, као што је био случај са предстражним батаљонима XII пука, који су га били добили од свог пуковског команданта. А сем тога, од даљег продирања на непријатељску територију морала их је уздржати и нејасна ситуација у њиховом десном боку.

У време када је 2. батаљон XII пешад. пука протеривао једно одељење Арнаута и Турака са косе на северној ивици села Д. Дубице, I пешад. пук са десног крила Моравске дивизије II позива већ је био са сва три батаљона првог борбеног реда на граничном гребену од карауле Орлиски вис до наспрам Низамског логора. Управо, таман се спремаше да и он закорачи границу, следујући примеру осталих наших трупа десно и лево од њега, јер је тада и II пешад. пук био пошао у напад против Арнаута на уској каменитој коси испред турског села Мердара и к. 686. Само што је сада имао два батаљона у првом борбеном реду, јер је, косим кретањем у лево ка 2. батаљону, да би био поравнат са батаљонима XII пука, изашао испред 3, који у почетку покрета беше утурен у центру.

На тај је начин, знатан број трупа Треће Армије већ био на турском земљишту. Упутно би било пустити их, да за тај дан доврше оно што су биле започеле, па чак, ако устреба, ојачати их за ту сврху и свежим снагама из позадине. И онда, ако би баш морале да се врате на границу, пошто рат још није био објављен, то да се изврши веома пажљиво и опрезно, искључиво само ноћу, и то тек пошто Арнауту буду одбачени на Мало Косово, те да не помисле да је повлачење с наше стране наступило као последица некаквог њиховог успеха.

Међутим, урађено је другојачије.

Командант Армије, генерал Божићар Јанковић, био је неко време пре рата председник Народне Одбране. У том својству имао је извесног удела и у заграничним пословима, што бејаше довољно да код њега створи уверење о некаквом нарочитом упливу и везама, које је, тобож, био стекао код несталних, превртљивих и вероломних Арнаута. Сада, окружен у своме штабу неколицином чланова из истог удружења, који су били познати као добри родољуби, но који баш због свог патриотског одушевљења беху склони да се занесе и ши-

мерама, и подстицан од њих, он је, наравно у лепој намери да својој армији уштеди велике жртве, силом хтео да помоћу тих својих и њихових веза у ратне операције унесе и мало политике. На име, сав се бејаше заложно да приволи Арнауте, да се не бију против нас. Стално је општио са повереницима, преко којих је шиљао поруке арнаутским поглавицама и давао им бесу. И тиме је толико био заузет, да је мало времена посвећивао својим чисто војничким пословима.

Баш у време, кад је мислио да ову своју мирољубиву политику приведе крају, десило се, и то нашоом кривицом, и такве ствари, које су претиле да сав његов труд у том погледу учине узалудним. Дође Танкосић и направи русај. Командант Моравске дивизије II позива нареди својим трупима да пређу у напад. Командант XII пука гурну напред са Преполца. Једном речју, све се бејаше заверило против те његове политике, у чији је успех слепо веровао. И сад уместо да се пред овим што се више не да поправити врати у стварност, на да као командант армије и од своје стране допринесе, да му трупе из тих првих борби изађу с победом, па макар их после, ако другачије не би могло бити, и вратио на гранични фронт, он напротив предузима оно што ће се, за пакост баш у једној ванредно повољној ситуацији, штетно одазвати по њихов морал.

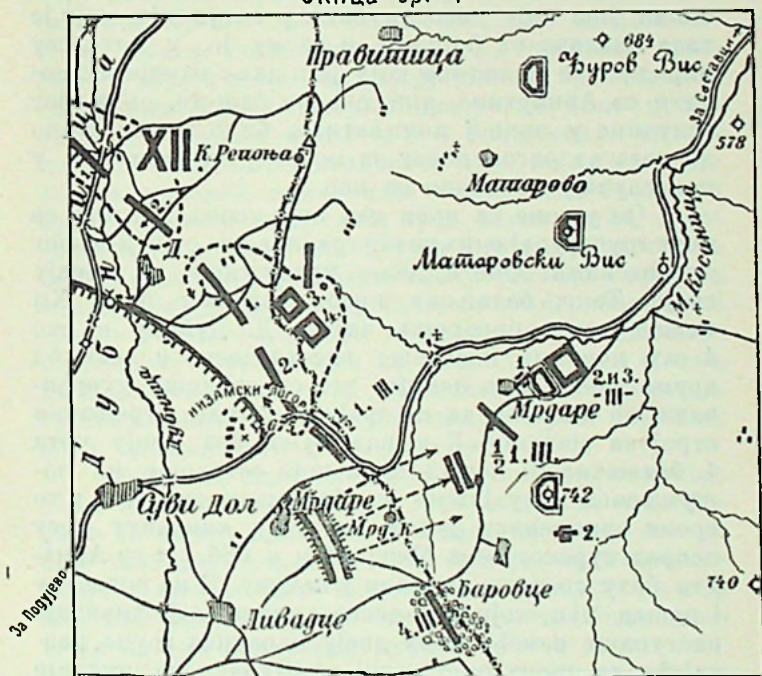
Дакле, кад стигаше у Куршумлију извештаји о борбама на граници, полетеше из армиског штаба телефонска и телеграфска наређења, која препоручиваху трупима умереност. Шта више, у телефонским наређењима, која допирашу само до трупа Шумадиске дивизије, пошто је Моравска била далеко и без непосредне телефонске везе са армиским штабом, спомињана је и претња смртном казном за оне, који се, ношени напоном личне иницијативе, тим наређењима не буду покоравали. И на послетку, када и поред свега тога командант

XII пука не хтеде похитати да врати натраг своја два батаљона упућена преко границе, било је наложено начелнику штаба Шумадишке дивизије, да одмах оде на Преполоц и тамо лично посредује у корист извршења добивених наређења. Међутим, командант Моравске дивизије добијао је у том смислу само депеше, којих је било три (ако се тако може назвати и једно наређење, достављено му преко телефона околним путем и помоћу већег броја преносника). Прва, која је, како изгледа, прispела прилично касно, и то тек у 2:30 сах. по подне, када трупе ове дивизије већ у велико беху упућене у напад, гласила је овако: „Извештај ваш о нападу на I и II пук примљен је. Предузмите све, да се напад одбије, а у згодном тренутку за време борбе извршити контранапад, макар прешли и на турско земљиште, па се одмах затим вратити на старе положаје“. Значи, закорачити, ако је потребно, и границу, али само колико да се одбије арнаутски напад: за коју стотину метара и делимично, од стране непосредно нападнутих трупа, а никако у стилу каквог већег уређеног напада, па се одмах повлачити на положаје с ове стране границе, и даље тако редом, док се год не објави рат, — као да се једном приметити бој може и сме цепкати овако на парче. Иначе, на други начин не бисмо могли протумачити толико инсистирање команданта армије, да се пребачене трупе одмах враћају натраг, без обзира на то што ће ово њихово безразложно појединачно враћање штетно утицати на њихов нападни елан и још више отежати ситуацију осталих, које су такође заплетене у борби.

Друга депеша, која је убрзо стигла, била је још карактеристичнија, јер се тадашње борбе, које узимаху све веће размере, у њој третирају као обични појединачни сукоби, који се дају расправљати на начин, како је командант армије замислио, т. ј. да трупе на одсецима, који нису напад-

нути, имају да мирују. У њој се вели ово: „Са граничног фронта од Тачевца до Мердара добио сам дакле извештаје о сукобима са Арнаутима. Држим да тим сукобима није толико узрок у дрскости Арнаута, колико у нестрпљивости наших војника. Међутим нека командант извиди узроке дотадашњим сукобима и најенергичније настане, да се исти од наше стране не понављају, већ да се засада само сваки покушај напада од турске стране одбије најенергичније контра-нападом, а потом вра-

Скица бр. 4

Размер 1 : 75 000

Ситуација код Моравске дивизије II позива
3. октобра, у вече.

тити се на свој положај“. И најзад, у трећој, која је била добивена отприлике око 4 сах. поподне, дакле пошто се II пешад. пук бејаше сасвим озбиљно ухватио у коштац са Арнаутима на турском земљишту, изриком је тражено, да се све трупе, које су прешле границу, врате натраг. Командант Армије је, према томе, рачунао, да је у смислу одбијања арнаутског напада дотле било учињено сасвим довољно, па чак и више но што је требало, и да више није постојала потреба да се ма које наше одељење задржава даље с оне стране границе. Значи да се он, занет другим мислима, још није умео удубити у ситуацију, која је тада владала на бојишту, и да му је, у интересу мирољубиве политике коју је и даље намеравао водити са Арнаутима, или, ако не баш то, онда због оскудице у личној иницијативи, било много стало до тога да одговорност за повреду границе ни у ком случају не падне на нас.

Он у томе за први мах није успео, бар што се тиче трупа, упућених преко границе пре овог његовог посредовања. Оне и даље продужише да торају своје. Тако, батаљони првог борбеног реда XII пешад. пука продреше чак у Д. Дубицу и око 4 сах. поподне поседоше висове десно и лево од друма изнад саме цамије, где се стадоше утврђивати, не мислећи да се враћају натраг. Стрељачки стројеви ојачаног II пешад. пука, без трију чета 4. батаљона III пешад. пука које остадоше на шумљеном вису јужно од Мердарске карауле, у то време припремаху јурину на уску камениту косу испред турског села Мердара и к. 686, где се Арнаути беху солидно укопали у камену. И на послетку I пешад. пук, који као десна колона своје дивизије наступаше између ових двеју нападних група, равнајући се према оној првој из Шумадиске дивизије I позива, тада се великим својим делом распоређиваше на турском земљишту ради преноћишта: десним крилом на падини висова према Д. Дубици,

а левим на неколико стотина метара пред арнаутским рововима на Низамском логору, поред сеоског пута између овог логора и граничног гребена.

На тај начин, када се свему томе дода и заузимање села Шушњака од стране 4. батаљона XI пешадиског пука, може се рећи да је готово цела бојна линија Шумадиске I и Моравске дивизије II нозива, у пркос настојавању команданта армије да их врати натраг, отишла преко границе, спремајући се да тамо и остане. Али зато већи њен део лишан је био потпоре одговарајућих резерва, за које дотични команданти, код толиког притиска од поменутог препостављеног им старешине, нису имали храбрости да их, противно његовим наређењима, на своју личну одговорност, гурну тамо где је њихово присуство било преко потребно. Изузев дакле 3. и 4. батаљона и митраљеског одељења I пешадиског пука, који се као пуковска резерва прикупише одмах иза батаљона првог борбеног реда свога пука, свуда трупе, одређене да врше исту или сличну функцију, заосташе далеко уназад и изгубише сваку тактичку везу са онима које одоше напред. Тако, на пример, батаљони другог борбеног реда XII пешадиског пука дефинитивно беху заустављени на Преполцу, мада и они, по првобитној заповести свог пуковског команданта, требаху, пратећи у стону батаљоне првог борбеног реда, одмаршиовати ка Д. Дубици.

Међутим, када посредовање команданта армије доби категоричнију форму, није се имало куд. Морало се најзад приступити извршењу онога што је овај тако хитно желео. Али, што је најинтересантније и што је било од особито штетног уплива на даљи развој борбене ситуације, то беше учињено на три различита начина.

Командант XII пешадиског пука, натеран и усмено и писмено, позвао је преко ордонанса команданте 1. и 2. батаљона да се врате на Преполцу. Па кад то није помогло, јер га они не послушаше,

послао им је и писмено наређење, о које се, због његовог категоричкога тона, нису смели оглушити. На послетку, и то тек кад је пао мрак, повукоше се та два батаљона на граничну линију, где поседоше своје старе положаје, ступајући поново у везу са левокрилним 4. батаљоном XI пешадиског пука, који опет од своје стране бејаше напустио село Шушњак. Батерија, која их је пратила у походу ка Д. Дубици, заузела је своје старо место код Преполачког шанца. А 3. и 4. батаљон, који као што смо напред видели, беху задржани на Преполцу, вратили се у свој стари бивак код села Кртога. Једном речју, код Шумадске дивизије I позива повраћено је било првобитно стање, т. ј. оно у коме се она налазаше до подне овог дана, с том само разликом што предстражна линија њених пукова у предњој линији сада иђаше самим граничним гребеном. Али је зато Моравска дивизија II позива, због свог и иначе истакнутог положаја у односу према Шумадској, била остала на цедилу, да се сва снага непријатељева после окрене против ње. У радијама ових двеју дивизија није, према томе, било никакве хармоније. Док је XII пешад. пук на левом крилу Шумадске био одступно чак на Преполцу, командант I пешад. пука на десном крилу Моравске дивизије II позива бејаше се задовољио тиме што је борба била прекинута због мрака, тако рећи аутомаски. Али даље, у смислу онога што је желео командант армије, није ништа предузимао, ваљда због тога, што наређење, добијено око 5 сати од команданта дивизије, није у толикој мери било прецизно као оно, које команданти батаљона десно од њега добише од свог команданта пука. Јер су батаљони његовог првог борбеног реда и ове ноћи и сутра дан, све док их Арнаути не принудише на повлачење, остали на турском земљишту са откритим десним боком.

Већ код појачаног II пешад. пука урађено је друкчије. Он се, истина, као и батаљони XII пешад.

пука, бејаше пред мрак повукао са турског земљишта, али под сасвим другим околностима. Он то није учинио добровољно, у духу наређења команданта дивизије у коме је, како изгледа, било говора само о обустављању напада, нити је имао могућности да сачека мрак, па да се под заклоном његовим врати на своје земљиште или бар на граничну линију, већ је самом ситуацијом био принуђен да пре времена и са врло великим губицима окрене леђа. Он би се, према томе, повукао и без напред поменутог категоричког наређења Команданта Армије, које специјално за њ није било ни од какве вредности, сем да се доцније, при писању релације, може поводом узрока његовом неуспеху бацити сва кривица на армиски штаб. Што је најважније, делови његови, који непосредно учествоваху у нападу, при овом принудном одступању, не успеше да се задрже ни на граничном гребену, као што су то мало после учинили батаљони XII пешад. пука, ни на свом полазном положају пред сам напад на граничну линију. Они их, напротив, што се у званичним извештајима брижљиво крије, у великом нeredу пређоше, с тим да се зауставе тек на својој првобитној одбранбеној линији, обележеној Мердарским и Баровачким утврђењем, груписани у главном око овог другог утврђења, које им је било знатно ближе.

Тај је пук, у часу када командант Моравске дивизије II позива бејаше у духу последњег али категоричког наређења Команданта Армије разаслао своја наређења, како изгледа, само о обустављању напада а не и о повлачењу, био са својим стрељачким стројевима пред арнаутским каменним рововима на даљини не већој од 200 метара. Вод из 1. батерије, који га својом ватром са Мердарског утврђења дотле потпомагаше, већ је био престао да гађа, да не би, тукући Арнауте, погађао и нашо пешаке. Из тог истог разлога и вод из 2. батерије, који тек што беше од Баровач-

ког утврђења стигао на гранични гребен у близини Мердарске карауле, није смео ступати у дејство. Припреман је, дакле, био јуриш само пешадиском ватром. Али је то ишло некако са натегом, пошто је и непријатељска ватра била врло јака. Арнаути на овоме месту располагаху са толиком снагом, да уопште није ни било изгледа да би се противу њих могао постићи какав позитиван успех без директног учешћа резерва, које су за пакост биле остале далеко позади. Тако бар излази и према ономе што је написано у релацији команданта дивизије, који у том погледу иде још даље, па тврди да су Арнаути на томе месту били у надмоћнијем броју, у чему је, како изгледа, мало претерао. Но у сваком случају, па баш да такав однос у снази и није постојао, ти његови наводи још више дају потврде ранијој нашој тврдњи, да под оваквим околностима није требало у толикој мери ангажовати усамљене трупе првог борбеног реда с оне стране границе.

У том искрену и друга недаћа. По причању очевидаца, Арнаути се одједаред дигли и истакли беле барјачиће. Ватра, као на команду, умуче. Из наших редова истрча резервни поручник Милан Поповић из четничког одреда капетана Танкосића и, вичући нашим да су нам то пријатељи који желе да се предаду, полете у загрљај једном Арнаутину, свом старом познанику из наше предратне четничке акције у овим крајевима. Наши војници у магновењу поустајаше и појурише овамо да виде шта се то дешава, услед чега наш борбени поредак на тако блиској и опасној даљини за тили час беше поремећен. Тада други један Арнаутин пробурази ножем поручника Поповића. Овај паде мртав на месту. Један наш војник из пушке уби тог Арнаутина. Арнаути онда осуше ватру у гомили које се, из пуне радозналости и наивности наших војника, бежу направиле од стрељачких стројева. После овог мучког препада, на нашој

страни настаде права забуна. И у тој забуни, онако измешани, да се није знало ко је којој јединици припадао, наши војници нагоше назад. Арнаути као поумише да их гоне. Али, благодарећи ватри наших топова од Мердарског утврђења, који поново ступише у дејство, и ватри неких делова 4. батаљона III пешадиског пука са пошумљеног виса лево од Мердарске карауле, који им се у неку руку налажаху бочно, морадоше од тога одустати. Они остадоше у својим рововима, ограничивши се на гоњење ватром, које је трајало само дотле, док се наши не изгубише иза граничног гробена.

Две чете 1. батаљона II и једна чета 4. батаљона III пешадиског пука, међусобно измешане, одступише ка Баровачком утврђењу. Уз пут се измешаше и са другим двама четама 1. батаљона II пешадиског пука, које су до ове катастрофе биле код поменутог утврђења у пуковској резерви и које им тек сад, кад је било сасвим доцкан, беху похитале у помоћ. Сада и њих, направивши још већу гужву, повукоше са собом. А 2. и две чете 4. батаљона II пешадиског пука, пошто прегураше гранични гробен и косу на десној обали изворног дела Мердарског потока, сјурише се у јаругу између Баровачког и Мердарског утврђења, откривајући на тај начин место где се налажаху 1. батерија и резерва леве колоне Моравске дивизије II позива. И због тога две чете 1. батаљона III пешадиског пука из састава те резерве морадоше се развити и ради сваке евентуалности посести предњу падину виса, на чијем темену је било подигнуто ово друго утврђење. Према томе, на граничном гробену остадоше: на левом крилу пошумљеног виса лево од Мердарске карауле три чете 4. батаљона III пешадиског пука, које су и иначе биле са стране и подалје од места где се бејаше догодно тај окршај, и на малом платоу десно од пута Саставци—Подујево, наспрам Низамског логора, слаби предстражни делови дотадашњег крајњег десног

крила II пешадиског пука, према којима непријатељ притиснут обухватно од стране I и XII пешадиског пука, још не показиваше ни мало живости. Овим последњима сада хитаху, да их смене и преузму осигурање тог дела нашег фронта, друге две чете 1. батаљона III пешадиског пука које су, одмах у почетку повлачења разбијених трупа са уске камените косе, док је још било наде да ће се ове ипак моћи зауставити на граничном гребену, биле, ради успостављања чвршће везе са I пешадиским пуком, упућене у том правцу. А између свију њих зјапила је једна велика празнина.

Но срећом, убрзо наде за овакве прилике спасоносни мрак. И на бојишту завлада тишина, прекидана с времена на време по којим само пушчаним метком. Знак да су Арнаути остали на свом старом положају и да је још било времена да се на граничном гребену обнови наша искидана, одбранбена линија.

Умпрен овим, командант дивизије, пред свој полазак у Рачу где му је био штаб, пошто већ у велико бејаше овладала ноћ, издаде наређење команданту III пешад. пука, да на део гребена између Мердарске карауле и пута Саставци—Подужево упути један свој батаљон из резерве и да под своју команду прими одсек од ове карауле до везе са I пешад. пуком. Шта је пак наредио команданту II пешад. пука, није нам познато. Али је логично, да је од њега, аналогно издатом наређењу команданту III, морао захтевати да, задржавајући и даље под својом командом 4. батаљон из састава овог последњег пука на пошумљеном вису лево од Мердарске карауле, допуни осигурање тога одсека потребним делом својих растурених и растројених трупа од оних које најпре буде успео прикупити. Свакако, да га том приликом не беше ограничено искључиво на одсек између Мердарске и Мировачке карауле, и да према томе није пропустио предочити му потребу да се појача осигуравајућа линија и даље у

лево, до Васиљевачке карауле. Али како било, тек лева колона Моравске дивизије II позива, која је постојала само фиктивно, од овога момента била је потпуно разлучена на саставне јој делове. II и III пешад. пук, који су је према јутрошњој заповести за напад требали образовати, имали су у будуће дејствовати сваки за себе, под непосредним налозима команданта дивизије.

У духу горе поменутог наређења, командант III пешад. пука упутио је свој 2. батаљон. Овај батаљон прешао је линију осигурања двеју чета 1. батаљона, постављених као непосредна заштита 1. батерије и резерве, на предњем нагибу Мердарског виси, одмах испред истоименог утврђења. И, пипајући по мраку, стигао је без сметње до јаруге испод положаја који је имао да поседне, па је ту, не познавајући терен, остао да преноћи, стим да се тек у свануће на истом распореди. А што се тиче оних двеју чета 1. батаљона, које су још за видела било упућене десно од правца кретања овог батаљона, на положај према Низамском логору, оне су још у току ноћи стигле да смене тамошње предстражне делове II пешад. пука, тако да их је зора затекла на одређеном месту потпуно спремне за борбу. Међутим, командант II пешад. пука од своје стране ништа не беше урадио од свега оног што му је тактичка ситуација налагала и што је на одсеку, који му остаде у власти био дужан учинити без обзира на то да ли је по тој ствари имао какво наређење од свог команданта дивизије или не. Он пре свега није знао где му се која јединица налази. Разочаран и савладан очајањем, није ни покушавао да их пронађе. На пошумљеном вису оставио је и даље три чете 4. батаљона III пешад. пука, но ојачавши их ничим. Чак им није вратио четврту, која се са растројеним деловима 1. батаљона његовога пука бејаше с вечери повукла ка Баровачком утврђењу, но са којом, чак и да му је била враћена, тај батаљон

не би био у стању да са довољно чврстине држи за његову снагу већи но што треба одсек од Ми-ровачке до Мердарске карауле. Но што је најгоре, није му осигурао ни леви бок. Није упутно потребан део снаге на доминирајуће висове између Мировачке и Васиљевачке карауле, него је и даље служба сигурности на овој страни била спала на неколико стражарећих одељења, постављених још у почетку, и то баш на месту које сваки час добијаше све више важности. Оставио га је прикочаног на левом крилу пошумљеног виса. И у току целе ноћи не посла му наређење, да бар са својим сопственим средствима, не рачунајући ни на своју четврту чету, осигура свој леви бок и попуни празнину, која га је делила од Мердарске карауле.

Од стране команданта дивизије, али не и овог његовог потчињеног, све је било предузето, да се лево крило Моравске дивизије II позива што боље осигура с фронта и да се постигне што тешња веза са I пешад. пуком на десном крилу. Због сталног ојачавања овог крила, у дивизијској резерви, не рачунајући и растурене делове II пешад. пука за које је командант дивизије рачунао да ће се у току ноћи искупити и уредити на свом сада знатно суженом одсеку, остадоше свега један и по батаљон: 3. и две чете 1. батаљона III пешад. пука, иза и испред Мердарског утврђења. Но и та тако слаба резерва, нашавши се у вртлогу догађаја на томе крилу, према коме се непријатељ збиља бејаше показао најагресивнији, била је предиспонирана да у најкраћем времену једино ту буде и употребљена. Позади овога крила, у долини Косанице, у подножју Мердарског виса, била је задржана и 3. батерија, која овога дана поподне бејаше дошла из Раче. Није се знало где ће доћи до њене употребе, али је било извесно да то неће бити ни на ком другом месту до или на Матаровском или на Мердарском вису. Чак и коњички дивизијон, као да су надлежни на њега били потпуно забо-

равили, остао је привезан за то крило, налазећи се још увек у долини Косанице, иза пешадије.

Али је зато остао и даље онај недостатак, о коме је на једном месту већ било говора, у погледу безбедности левог бока, не само 4. батаљона III пешад. пука на шумљеном вису лево од Мердарске карауле, што је спадало у надлежност команданта II пешад. пука, већ и целе Моравске дивизије II позива, о чему је требао да се побрине њен дивизијар. Јер ништа није било предузето да се осигура, како гранични гребен између Мирвачке и Васиљевачке карауле, тако и сва погранична просторија од напред означеног шумљеног виса до карауле Мачија Стена. А баш та омашка највише је допринела појави једног парадокса: да тако рећи једна и ка дрских и предузимљивих Арнаута сутрашњег дана доведе у шкрипац читаву дивизију доцније широм целог света прослављене српске војске.

III

Пред зору 4. октобра Арнаuti препадом заузеле Васиљевачку караулу. А у свануће почеше се поступно ширити по гребену у правцу Мирвачке карауле. Горе наведена омашка у распореду Моравско дивизије II позива почела је да се свети.

Командант II пешад. пука, у чијем се реону то догађало, није имао могућности да, док је још било времена, овај њихов маневар осујети или барем у најнужнијој мери локализује, пошто су му од синоћњег пораза растројене трупе тек сада биле почеле да се прикупљају и уређују код Баровачког утврђења. Него је тек у 8.30 сати изјутра, кад су се Арнаuti већ били потпуно учврстили на граничном гребену између Васиљевачке и Мирвачке карауле, могао отпочети нешто, али не у офанзивном смислу, да се Арнаuti одатле протерају, већ да се доцнији развој неповољних догађаја колико толико уочи. Али и то нешто што је тек сада

предузео у смислу осигурања овако угроженог левог бока своје дивизије, било је и сувише мало. Свакако му је везивала руке неизвесност ситуације и на његовом сопственом фронту, односно на одсеку између Мердарске и Мировачке карауле, за који се баш ништа не беше побринуо. Препуштајући село Васиљевац и са тактичког гледишта врло важну Васиљевачку косу њиховој судбини, бејаше се огранично искључиво, у односу према ширини просторије која је за извођење каквог већег обухватног маневра непријатељу стајала на расположењу, на стварање једног веома уског фронта, окренутог према именованом селу и пошумљеном вису лево од Мердарске карауле, чији је пад сваког часа морао очекивати. У том циљу Баровачко утврђење посео је са својим 1. батаљоном и код овога заосталом четом 4. батаљона III пешад. пука. Лево од њих, на предњу ивицу кратке косе, која се од поменутог утврђења спушта ка Косаници, упутно је две чете свог 2. батаљона. А позади свију њих, на јужном нагибу јаруге између овог и Мердарског утврђења, задржане су биле у својству пуковске резерве две чете 2. и две чете 4. батаљона његовога пука. Срећа је само била, што Арнаути са гребена између Васиљевачке и Мировачке карауле нису имали могућности да се кроз село Васиљевац одмах пребаце на Васиљевачку косу и да са ње бочно подухвате цео тај импровизовани распоред II пешад. пука, него су дали времена команданту дивизије, да оно што је у почетку било пропуштено, колико толико надокнади поседанем и најсевернијег дела поменуте косе, с оне стране Косанице.

Иначе, пред фронтом 4. батаљона III пешад. пука Арнаути су у главном мировали, јављајући се са по којим само пунчанним метком. Али је зато десно од њега, око Мердарске карауле, било много више живости. Против 2. батаљона, који овога јутра, неузнемираван ни од кога, бејаше посео

потпуно празан положај десно од ове карауле, Арнаути отвараху све јачу и јачу пушчану и артилериску ватру са положаја, где су, после оног синоћњег окршаја са II пешад пуком, били завођени. А између њега и 4. батаљона, односно између карауле и левог крила пошумљеног виса на коме се налазаше овај други, већ се беху, благодарени покривености терена, увукли и сместили на граничној линији, коју нико с наше стране није на томе месту заштићавао. Тако је дошло до изненадне борбе између њих и 3. батаљона III пешад. пука, који сасвим случајно и из сасвим других мотива бејаше овамо упућен из позадине.

На име, чим је прispела у Рачу вест о заузећу Васиљевачке карауле од Арнаута, командант дивизије нашао се побуђен послати команданту III пешадиског пука наређење, да се са једним својим батаљоном из резерве примакне ближе Мердарској караули и да, дошав тамо, узме под своју команду цео фронт дотадашњег дивизијског левог крила, што ће рећи и део граничне линије између Мердарске и Миловачке карауле, који после његових синоћних наређења беше остао у надлежности команданта II пешадиског пука. Намера му је била, да овог последњег и његове трупе, за које му је, како изгледа, у времену одашиљања горњег наређења, поручно да их прикупи код Баровачког утврђења, еманципује с фронта, како би их имао при руци за припремање предстојећег обухватног маневра Арнаута од Васиљевачке карауле. Том приликом он није имао ни појма, да гранична линија десно и лево од Мердарске карауле није била свуда поседнута и да према томе на овом делу његовога фронта, који му је требао послужити за ослонац извођењу нових комбинација и који је због тога желео предати команданту III пешадиског пука, није било све у своме реду. Иначе, он би свакако другачије спремно своје наређење и не би оставио његовога извршиоца у заблуди, да је гранична линија у нашим

рукама и да се ствар са наређеним покретом своди само на то да се један део резерве помакне напред, ближе бојној линији.

Ово наређење стигло је команданту III пешадиског пука у 8 сах. изјутра. Командант пука одмах је кренуо свој 3. батаљон из дотадашњег његовог бивака позади Мердарског утврђења. Али, како ни он није био обавештен о томе каква је у истини била ситуација на граници, повео га је у маршевној колони. Но, кад је чело ове колоне, крећући се тако безбрижно, стигло отприлике на половину пута између Мердарског утврђења и Мердарске карауле, Арнатутп са граничне линије лево од ове карауле изненадно осуше ватру на њу. Од те неочекиване ватре њени се редови мало ускомешаше. Товарни коњи бојне коморе, која јешла на зачелју батаљона, поотимаше се од својих коњоводаца. Неки се од њих поспретураше, а неки нагоше назад. Забуна код војника трајала је врло мало, јер је команданту пука врло брзо испало за руком да код њих поврати ред. Прве две чете одмах се расуше у стрелце и, праћене у стопу другим двома четама, које одмах извршише потребна престројења да би се поставиле у плиће и разређене стројеве предвиђене егзерцирним правилима за батаљонске резерве, одважно се кренуше напред. Уз пут и једне и друге почеше трпети и од ватре једне турске батерије, која је са уске камените косе испред к. 686. и турског села Мердара гађала овамо, пребацујући граничну линију. Али оне ипак, потпомагане ватром 2. батерије, која је од Баровачког утврђења тукла Арнауте непосредно пред њима, и 1. батерије од Мердарског утврђења, која је, обасипајући својим мецима предтерен испред 2. и двеју чета 1. батаљона десно од карауле, гађала и ову турску батерију, у потпуном реду продужише гредити своје циљу. Најзад, у борбу беху уведени и митраљези III пешадиског пука, који такође допринеше, да Арнаути буду отерани са овог за нас тугаљивог места.

До 9 сах. пре подне све је било готово. Део граничне линије између Мердарске карауле и левог крила пошумљеног виса преотет од Арнаута, посео је 3. батаљон. Раскинута одбранбена линија била је закрпљена. Гранични гробен од тога виса па преко именоване карауле до наспрам Низамског логора, управо положаје, према којима је била концентрисана најјача непријатељска снага и на којима је услед тога и даље било тежиште целокупне ситуације на фронту Моравске дивизије II позива, узео је у своје руке III пешад. пук. Истина, његове су трупе, упркос званичној релацији у којој је то представљено друкчије но што је у ствари било,¹ још од синоћ у велико биле почеле примати на себе цео тај гробен, који је од стране разбијених трупа II пешад. пука тада већ био потпуно напуштен. Али његова права функција отпочела је тек од момента кад је са 3. батаљоном дошао

¹ У релацији, поред других нетачности, као на пример у погледу времена кад је који батаљон III пешад. пука био из резерве упућиван на граничну линију, стоји написано и то, да су се трупе II пешад. пука, после синоћног неуспеха на уској каменитој коси, успело зауставити на граничном гробену десно и лево од Мердарске карауле и да су, изузев 2. батаљона, који је одмах био смењен једним батаљоном из III пешад. пука, оне све биле остале тамо да преноће. Међутим у опсеу борби од 4. октобра вели се, да је око 8 сах. изјутра било наређено да се цео II пук прикупи и уреди код Баровачког утврђења, с тим да тамо прими на себе улогу дивизијске резерве, а да III наместо његово образује први борбени ред. А овим се опет прећутно признаје, да II пук тада није био на месту где се према релацији требало налазити, т. ј. на граници да код њега није било све у своме реду, чим је имао потребе да се уређује, и да је III имао да поседне од њега израније напуштено положаје или да је знатним својим делом већ био на њима. Кад не бисмо имали тачне податке, добијене од непосредних учесника, о томо како је цела ствар текла, и сама наведена контрадикција у релацији била би довољна за стварање јасног и одређеног закључка, да смена између II и III пука није била извршена на нормалан начин. И то у толико пре што се овакве рачуње, кад смо у блиском додиру са непријатељем, редовно врше ноћу, а не у 8 сах. ујутра, што ће рећи за видела.

на граничну линију, да се побрине о даљој њеној безбедности, командант пука, потпуковник Милутин Стефановић. Само што у погледу надлежности командовања тамошњим његовим трупима није било постигнуто потребно јединство. Јер, из неких необјашњивих разлога, 4. батаљон на левом крилу пошумљеног виса није овом приликом био прешао под команду свог команданта пука, него се и даље водио, и то само по форми, као придат II пешадиском пуку.

Арнаути се све више скупљаху на граничном гребену између Васиљевачке и Миловачке карауле. Почеше се спуштати и у село Васиљевац. А отприлике око 9:30 часова горњи део овога села отпоче да гори. Очигледно је било да ће они са те стране, наилазећи на небрањену просторију, покушати да обухвате лево крило III пешадиског пука и доведу у питање држање пошумљеног виса лево од Мердарске карауле. Да би им се то осујетило, требало је предухитрити их каквим контра-нападом. Али командант дивизије, који је тада био стигао код Баровачког утврђења, у том смислу не беше предузео ништа, по свој прилици због бојазни да му за време извођења тог маневра са резервом не попусте нападнуте трупе с фронта. Јер, откако је 3. батаљон III пешадиског пука заузео граничну линију лево од Мердарске карауле, борба код њега и код 2. батаљона из истог пука, кога је био затекао десно од ове карауле, била је у пуноме јеку. Надражени, без сумње, тим његовим подвигом и подстакнути потребом да, притискујући на фронт, олакшају извођење обухватног маневра од Васиљевачке карауле, Арнаути на овоме месту све више кидисаваху. Шта више, у правцу одсека око Мердарске карауле примећен је и покрет турских регуларних трупа из Подујева, због чега се са разлогом могло очекивати, да ће та два батаљона, а вероватно и остали делови III пешадиског пука, развијени десно и лево од њих, имати раније или доцније да издрже једно тешко искушење.

Под оваквим околностима, одиста је изгледало ризично вршити контра-напад у правцу знатно удаљене Васиљевачке карауле, и то, у недостатку свежих резерва, са трупама II пешад пука, које су прошлог вечера претрпеле пораз, док се не види шта ће бити на горе наведеном угроженом месту, које је при том било и веома осетљиво. Зато командант дивизије бејаше прибегао једној чисто дефанзивној мери, колико само да осигура везу са својим трупама на Мачијој Стени и припреми што је потребно за евентуално примање борбе и у свом левом боку на обема обалама Косанице, у висини Баровачког утврђења. Дотадашње припреме, предузете и без њега у смислу формирања новог фроната према пошумљеном вису и селу Васиљевцу, он је дакле проширио за толико што је узео у комбинацију и правац, који из овога села води десном страном именоване реке и на који је командант II пешадиског пука, обративши сву своју пажњу на одсек код Баровачког утврђења, потпуно био заборавио.

У то име, две чете 2. батаљона овога пука, које су се већ биле распоредиле одмах у лево од тога утврђења, на предњој ивици косе која се од њега спушта у Косаницу, дигао је одатле и упутно преко ове реке на северни окомак, дотле сасвим пренебрегнуте, Васиљевачке косе. И тиме је, наравно од момента када ове две чете, благодарећи замајивању Арнаута у селу Васиљевцу, срећно стигле на место опредељења, обезбедио себи, уместо једне, две ослоне тачке, као скелет одбранбене линије, коју ће после лако моћи допунити и другим трупама на случај да Арнаути збиља буду продужили наступање. Једна од тих двеју ослоних тачака имао је да буде Баровачки вис са истоименим утврђењем, у коме као посада остаде 1. батаљон II пешадиског пука, на левој, а другу је сад накнадно образовао овај нови положај помених двеју чета 2. батаљона из истог пука, на десној обали Косанице.

На реду је било да се тој мери саобрази и распоред односно место стајања бојних комора II и III пешадиског пука, од којих се неке, и то оне ближе Баровачком утврђењу, бежу затекле у јаругама, које су биле заклоњене од ока и метка непријатељевог за време док је борба била вођена само на фронту око Мердарске карауле, али не и сада кад је сваког часа могла планути непријатељска артилериска ватра и са доминирајућих висова око Васиљевачке карауле. Требало их је дакле боље дефиловати и са ове стране. Но то није било учињено, из чега ће се мало доцније изродити нове непријатности. Кривица није била до команданта дивизије. Он није имао кад да улази и у овакве детаље, који су били у надлежности команданта II пешадиског пука, на чијем су се одсеку те незаклоњене бојне коморе поглавито и налазиле, јер је његова пажња тада била растргнута догађајима, који на свима странама почињаху узимати озбиљније размере.

Тако на пример и пре свега, просторија око Баровачког утврђења била је дохваћена и једнако тучена ватром једне турске батерије, која је јутрос са Низамског логора неко време гађала десно крило I пешад. пука, па је онда ишчезла, с тим да се у овом најнезгоднијем за нас моменту, са својом ватром управљеном на ову страну, накнадно појави на коси која се од тога логора благо спушта у југозападном правцу ка равници Дубичке реке. Наша 2. батерија, паралисана том за њу бочном, па готово и леђном ватром, није могла више досађивати Арнаутима на правцу од Васиљевачке карауле, те се ови сасвим слободно расплинуше по селу Васиљевцу, одајући се плачкању и паљењу тамошњих домова, колиба и појата, што је таман било у складу са њиховим навикама и урођеним карактерним особинама, али на уштрб брзине, без које једна таква операција, каква је била ова коју они бежу овуда упутили, махом остаје без² жељеног

ефекта. Но, док је та њихова, да је назовемо обилазна колона на овај начин губила време у Васиљевцу, друга њихова одељења са граничног виса изнад Мировачке карауле, благодарећи околности што их је поменута наша батерија, нашавши се и сама у невољи, морала оставити на миру, отпочеше око 10 сах. пре подне досађивати бочном ватром 4. батаљону III пешад. пука на левом крилу пошумљеног виса између нашег села Баровца и турског села Миловца, лево од Мердарске карауле. Додуше, дејство ове ватре, због велике даљине, било је слабо. Па ни фронтална ватра на овоме месту није била много јача, јер је непријатељ с фронта слабо притискивао. Па ипак, како овај наш батаљон, остављен сам себи, није био припремљен да може издржати ватрено дејство са две стране и, при том, како је све старање претпостављеног му команданта II пешад. пука и команданта дивизије било упућено нарочито на то да се за његовим леђима, у висини Баровачког утврђења, организује прави отпор, због чега се на свом положају нимало не осећаше сигурним, ситуација код њега одмах је постала критична.

Иначе, на фронту 2. и 3. батаљона III пешад. пука борба је пре тога већ била достигла свој врхунац. Због тога су морале овамо бити упућене и две чете 1. батаљона из истог пука, које још једине беху остале у резерви код Мердарског утврђења. Сада, излажући се осетним губицима, оне већ стижаху код Мердарске карауле. И ту онда остадоше, не улазећи у први борбени ред, пошто је некако одмах по њиховом доласку непријатељска ватра приметно почела малаксавати, — знак да је непријатељски напад на овом делу фронта био потпуно заустављен. Али зато код других двеју чета 1. батаљона на крајњем десном крилу III пешад. пука, које са крајњим левим крилом I пешад. пука одржавају везу на турском земљишту, код моста на путу Саставци—Подујево, недалеко од Низамског логора

Узнемирен овим и учестаним извештајима свог команданта 1. батаљона, да се у Д. Дубици, према његовом десном крилу, окупљају Арнаути и да му они врло лако могу каквим обилазним маневром ударити у десни бок, командант I пешад. пука морао је најзад наредити овом и 2. батаљону, да се одмах врате на граничну линију. По том наређењу пак, оба ова батаљона отпочеше да се повлаче уназад, али не онако како би требало да буде с обзиром на то што готово и није било притиска од стране непријатељеве, већ на начин који је у многome лично на одступање после претрпљеног неуспеха. Онај на десном крилу, т.ј. 1., мораше се у току кретања све више померати у десно, што ће рећи на север, да би избегао евентуални обухват Арнаута, удаљавајући се на тај начин све више од суседног му 2. батаљона, због чега је у овако створену празнину између њих морао бити утурен 3. батаљон из пуковске резерве. Но у извођење овог косог повлачења овај пук бејаше уложио толико ужурбаности и нервозе, да, кад је на крају крајева стигао на граничну линију, био је необично узрујан. С друге стране, благодарећи дејству 1. батерије са Мердарског вика, која је својом ватром на пристојној даљини зауставила надирање непријатељево према напред поменутим двома деснокрилним четама III пешад. пука, ред је код ових чета убрзо био повраћен, с том само разликом што је њихова бојна линија сада ишла дуж саме граничне линије. Али је зато то тренутно колебање код њих штетно утицало на држање левокрилног 2. батаљона I пешад. пука, чији се стрељачки стројеви тада налажаху дуж сеоског пута у удољу северо-источно од Низамског логора и коме је, по узмицању тих двеју суседних чета из III пука, леви бок био остао нешто мало откривен. Осетивши то, левокрилна чета овог батаљона, у неред у је одступила на гранични гребен, за време док је њен командир по налогу свог претпостављеног команданта батаљона,

пре но што ће приспети наређење за повлачење, ишао да ухвати везу са њима и види где ће се оне зауставити. На њу се онда угледаше и остале чете из истог батаљона, те и оне учинише то исто, што, у вези са оним ужурбаним повлачењем 1. батаљона, бејаше проузроковало неку чудну нервозу и код осталих батаљона 1 пешад. пука.

Најзад, у 11 сати пре подне батаљони првог борбеног реда, којих је после поменутог утварања 3. батаљона било три, већ су били потпуно посели граничну линију. Фронт им се сада простираше дуж ове од турске карауле Репоње до везе са III пешадиским пуком и водио је по шумовитом терену, на коме је одржавање везе међу њима и њиховим саставним деловима било јако отежано, особито сада када сви у неколико беху и поколебани. Међутим, Арнаути тек сад оживеше. Против 2. батаљона ограничише се искључиво на отварање ватре са Низамског логора, док из Д. Дубице отпочеше да нападају на фронт 1. и 3. батаљона. Али је и тај напад био предузет са веома слабом снагом и као од беде. Према томе, да је код I пешадиског пука све било у своме реду, Арнаути би, и поред тога што је терен био веома неподесан за одбрану, као од шале били одбијени. Па ипак командант пука, коме се, у узбуђењу трупa, ситуација чиниаше много опаснијом но што је у ствари била, реши се на повлачење ка свом првобитном положају: Буровом и Матаровском вису. И ради тога нареди пред подне 4. батаљону и митраљеском одељењу из своје пуковске резерве, да одмах оду на тај положај и на њему се припреме за прихватање осталих батаљона.

Но у који мах се тај батаљон и митраљеско одељење кренуше, ускомешање се и трупе првог борбеног реда, коме је иначе мало требало, на да прсне. Неке чете, које прве опазише тај покрет пуковске резерве, помислише да је нарађено опште повлачење, те и оне одмах гурнуше назад. За собом

повукоше и остале, тако да је за тили час цео први борбени ред, и противу воље команданта пука, био у пуном повлачењу. Пролазећи даље кроз непрегледну шуму, све се јединице растројише, војници се погубише и код свију, без разлике чина и положаја, настаде права паника. И у том општем хаосу, многи потражише спаса бегством ка Рачи.

Ето тако, може се мирно рећи, због ништавних узрока бејаше прошло десно крило Моравске Дивизије II позива. Но ипак то није задавало велике бриге команданту дивизије. Разлог је био тај што се у близини овога крила налазаше Шумадијска дивизија I позива, која је кад-тад морала напустити своју и сувише пасивну улогу и због чије се перманентне претње Арнаут и не усудише да гоњењем искористе расуло које га је за извесно време учинило неспособним за даљу акцију. У истини, њен XII пешадиски пук, који му је био најближи, ускоро ће се, наступајући ка Низамском логору, испред њега испречити, дајући му на тај начин могућност да се на миру прикупи и уреди. Обратно супротном крилу, које, бар за дуже време, особито после неуспеха I пешадиског пука, није могло рачунати ни на чију помоћ до једино и искључиво на своју сопствену снагу. А баш ово друго је у то време већ било почело да пати од обухватног напада Арнаута комбинованог са њиховог првобитног фронта Мердаре—Мировце и из заузете пограничне просторије у испадном углу, на чијем се темену налазаше наша Васиљевачка караула.

Напред смо већ показали, како је изгледала ситуација на левом крилу пошумљеног вуса лево од Мердарске карауле почев од 10 сах. пре подне, када 4. батаљон III пешад. пука на њему отпоче да трпи и бочну ватру са граничног вуса изнад Мировачке карауле. Наговорили смо и то, да се овај батаљон, о коме нико није водио рачуна, неће моћи дуго одржати на том свом положају. И оди-

ста, отприлике после пола часа, он наједаред окрете леђа и гурну у јаругу испод села Баровца, испред Баровачког утврђења, што даде непосредног повода команданту дивизије да пошаље команданту армије свој први захтев да га потпомогне Шумадијска дивизија I позива. Но, то је био тек почетак заплета, који, по једној нашој пословици да се грех за грехом ваља, бејаше дошао као нека одмазда за првобитно учињену омашку што на тај правац није с наше стране благовремено била обраћена довољна пажња. Тај заплет је Моравској дивизији II позива својим перипетијама био нанео више потреса, него ли што је цео тај маневар непријатељев, с обзиром на снагу са којом је био предузет, у самој ствари вредео. Јер око 11 сати, баш када је наша 2. батерија код Баровачког утврђења највише била обасута унакрсном ватром турских батерија, које јој ока не даваху отворити, изведена су била на Халилов вис (к. 933) изнад Васиљевачке карауле два брдска топа. И они, са тог доминирајућег положаја, одмах стадоше убрзаном паљбом сејати своје шрапнеле, час у правцу пошумљеног виси лево од Мердарске карауле где се налазаше лево крило 3. батаљона III пешад. пука, час у правцу Баровачког утврђења где је напред поменута наша батерија и иначе већ у велико грцала, час у правцу Мердарског утврђења одакле је наша 1. батерија гађала турску батерију код Низамског логора, час опет преко ових објеката у позадину, до близу ушћа Матаровског потока, где се тада налазаше дивизијско завојиште.

Од ове ватре, која је за команданта дивизије и његове трупе значила право изненађење, цео 3. батаљон наже да бега, откривајући на тај начин леви бок 2. батаљону десно од Мердарске карауле. Са његовим десним крилом појурише уназад, не знајући ни само зашто, и две чете 1. батаљона, које су дотле као резерва III пешад. пука стајале шћућурене у заклонима код именоване карауле. У

путу се тај батаљон и ове две чете измешаше. И тако измешани, сви се сјурише у јаругу између Баровачког и Мердарског утврђења. Неколико пак шрапнела распрскоше се и над местом где су се сасвим несмотрено биле разбашкариле бојне коморе неких батаљона II и III пешад. пука, у близини Баровачког утврђења. И ове се за час ускомешаше. За пакост, овуда наиђе један поднаредник, вођа попуњујућег дела 2. батерије, који бејаше помагао уназад за муницију, и коморџијама повика: „Бежите с пута!“ мислећи само да се склоне у страну и да му отворе пролаз. Но уплашене коморџије, чувши само ону прву реч „Бежите“, разумедоше га на свој начин и одједном се нададоше у дивље бегство, бацајући уз пут товар и муницију. Том њиховом паником заразише се други делови бојних па и трупних комора, који су били мало подаље и у закљону, те и они, помисливши да је тамо напред све пропало, одјурише за њима. Не потраја дуго, па се испред свију њих, повећавајући још више ову неописану гужву од људи, стоке и разноврсних кола, сјурише у теснац са свима својим тешким и гломазним возовима превијалиште III пешад. пука и дивизијско завојниште. „За дивно чудо“, прича један очевидац, „како су коморџије и велика на кола овом уском путу окретали за повратак, а на оваквим се путевима са размишљањем кола не би могла окренути ни повратити“, — доказ да, кад је бегаше, онда је могуће и оно што у нормалним приликама изгледа немогуће. Најзад, све то, претурајући се једно преко другог и потискујући као каква бујица што се год од коморских установа беше затекло у теснацу, одваља се пут Раче, да и тамо произведе панику, под утицајем које неке установе и маса рањеника из овога места заглавише пут за Куршумлију. Према томе цела позадина Моравске дивизије II позива беше у једном страховитом пореду, чији вртлог повуче са собом и многе делове I пешад. пука, који се, пре-

јуривши невероватном брзином линију положаја Ђуров-Матаровски вис, беху дохватили теснаца и пута у њему.

Утисак од свега тога међу борачким јединицама, које остадоше на својим местима, био је веома мучан. Како су и саме биле узрујане, посматрајући сав тај покор око себе, мало им је требало, па да следују примеру 4, 3. и двеју чета 1. батаљона III, затим целог I пешад. пука и на пс-сметку целе коморе. Да су она два турска топа на Халиловом вису изнад наше Васиљевачке карауле продужили мало дуже истим темпом дејствовати и да су Арнаути на томе правцу били мало енергичнији, сигурно је да би командант дивизије био принуђен прекети борбу на који позадији положај у висини теснаца, који је овако незгодно зјапко својим уским отвором за његовим леђима. Али срећом, 1. батерији од Мердарског утврђења, уз приемоћ 3. батерије пласиране код Матаровског утврђења, пенаде око подне за руком да ућутка турску батерију. Ослобођена ове напасти, 2. батерија окрете топове свог левог вода у правцу поменутог положаја, против тамошња два брдска топа, који на лак начин успеше да направе код нас толики лом. После неколико избачених разорних граната, ови последњи, како су били слабо маскирани и услед тога одмах нађени, сасвим умукосе, тако да се у току овога дана више нису ни појављивали. И наравно, напима је одмах лакнуло.

Уз то, арнаутским гомилама, којима бејаше пало у део да обиласком нашег левог крила олакшају и потпомогну напад с фронта, у коме су, када томе буде време, требале да узму учешћа и регуларне трупе турског Приштинског одреда, није се, како изгледа, нимало журило. Оне још не беху задовољиле свој нагон за пустошењем и пљачком, због чега и не мисљаху скоро излазити из Васиљевца, у коме се сада од силних паљевина на својој страни само димило. Можда их је уопште на овој

страни тада било мало, па су се, осећајући то, хотимице задржавале у овоме селу, док не буду ојачане до потребне, по њиховом мишљењу, мере за даље извођење предузетог заобилазног покрета у правцу левог бока Моравске дивизије II позива. А и то је врло лако могло да буде, ако су положаји око Васиљевачке карауле јутрос били заузети савним случајно и са слабом снагом и ако је према томе тек после била накнадно донета одлука да се ова срећна околност, којој се Арнаути може бити пре тога нису ни надали, сходно новом стању ствари што боље искористити. На име, да се са дотадашњег фронта Мердаре—Мировце одвоји и тамо пребаци колико буде потребно да се кроз већ проваљену брешу може изманевровати гранични гребен десно и лево од Мердарске карауле, па то пребацивање, ако је при том било извођено мало помало и на парче, још није било потпуно завршено. Но, ма који од ова два мотива да их је руководио, једно је главно, и то: да они, тако радећи, дадоше времена нашим на тој страни да се од претрпљеног изненађења и заразног дејства разних непријатних догађаја, који се дотле муњевитом брзином око њих један за другим изређаше, колико толико приберу и приступе, у духу већ постојеће идеје команданта дивизије, дефинитивном комплетирању нове одбранбене линије у висини Баровачког утврђења.

У самом утврђењу остаде 1. батаљон II пешад. пука, сем једне чете, упућене да изврши једну демонстрацију у правцу мало пре тога од стране 3. батаљона III пешад. пука, напуштеног граничног положаја лево од Мердарске карауле. У рововима одмах испред утврђења, фронтом према Васиљевцу и пошумљеном вису између Баровца и Мировца, распоређено се две чете 4. батаљона III пешад. пука, који је досада у главном већ био успео да се прикупи и уреди позади истог. Празнина пак између свију њих и двеју чета 2. батаљона II пе-

шадиског пука, које се већ од подужег времена налажаху с оне друге стране Косанице, на северном окомку Васиљевачке косе, била је попуњена једним ретким стрељачким низом од бегунаца 4. батаљона III пешад. пука, који беху покушали да промакну и даље од места, означеног за прикупљање њихових чета. Тек доцније, након извесног времена, тај импровизовани стрељачки строј био је замењен двома четама 4. батаљона II пешад. пука, са чиме је најзад за предстојеће борбе, када се Арнаути једном буду отиснули из Васиљевца, у главном било осигурано јединство ватре на овој новој одбранбеној линији с обе стране реке Косанице.

Што се тиче главне нападне групе Арнаута, која наш III пешад. пук, до повлачења његовог 4. и 3. батаљона а и после тога, али сада само делумично, држаше у шаху с фронта, и код ње је сада, за дивно чудо, владало неко велико мртвило. Између Мердарске карауле и пута Саставци—Подујево, и десно од овога пута до наспрам Низамског логора, сва се акција непријатељева сводила на обично пушкарање без икаквог нарочитог циља и без икаквих значајнијих резултата. Напуштени наши гранични положаји дуго су времена стајали празни, тако да је једног момента, на северни део њихов, одмах до Мердарске карауле, долазила и тамо се неко кратко време, трпећи велике губитке, бавила једна чета 1. батаљона II пешад. пука, упућена из Баровачког утврђења ради неке демонстрације, чији прави циљ нисмо могли докучити. Али биће по свој прилици, да се хтело, да се III пешад. пуку створи потребно време за обнову поремећеног борбеног поретка у толико, што ће му лево крило бити повијено од Мердарске карауле ка Баровачком утврђењу, као главној ослоној тачки новоформиране одбранбене линије према Васиљевцу и пошумљеном вису између Баровца и Мировца. Па на послетку и онда, када на овај пошумљени вис избише његови предњи делови, непријатељ се

за овај дан бејаше тиме задовољно, остављајући овоме пуку и сувише времена да се понова закопоти и у тој новој ситуацији припреми за нова искушења.

Благодарећи дакле оволикој неактивности непријатељевој, Мердарска караула и положај 2. батаљона десно од ње, задржаше се у нашој власти, иако им је по одступању 3. батаљона, а и после за све време док се овај није прикупио и уредио, сасвим био одголићен леви бок. А када 3. батаљон после понова дође натраг и поседе празнину између Мердарске карауле и Баровачког утврђења, затим када се он на том новом положају бејаше добро укопао и најзад када две чете 1. батаљона, које заједно с њиме бежу одступиле, дођоше код Мердарског гробља, примајући поново на себе улогу пуковске резерве, више није било опасности да ће непријатељ овуда моћи изманевровати оно што је било остало на граничној линији.

Једном речју, у колико је време више одмичало, у толико су и изгледн целокупног обухватног маневра Арнаута, проширеног на крају крајева од Васиљевца до пошумљеног вуса између Баровца и Мировца бивали све слабији, тако да почев од 3 сата поподне, до кога времена сва побројана прегруписавања у вези са потребним фортификациским ојачањима дотичних положаја на нашој страни бежу потпуно довршена, њихова ситуација није била ни налик на оно што су они од тога маневра првобитно очекивали. Сад им је, пошто према себи више нису имали откривени леви бок Моравске дивизије II позива па ни досадашње осотне шумљине на новоорганизованој линији левог крила, немinovно претстојало да и на овој страни, где су иначе мислили да на лак начин дођу до успеха, нападају фронтално, што никако није било по њиховом укусу. Јер, кад и ако се буду кренули, куда су били наумили, из Васиљевца и са напред поменутог пошумљеног вуса, имаће да се хватају у коштац са већ прибраним и распоређеним за одбрану нашим

снагама (II пук и придати му 4. и од њега независни 3. батаљон III пешад. пука), на положајима који њихове правце наступања затвараху херметички. Истина, код ових овде побројаних наших трупа у моралном погледу није све било баш у своме реду. На пример, онај нападни елан, са којим је II пешад. пук јучерањег дана био пошао да осваја уску камениту косу према Мордарској караули и који је лакоисмено био тамо проигран, још није био нити је уопште могао за овако кратко време бити повраћен. Слично је донекле било и са 3. и 4. батаљоном III пешад. пука, који су такође имали, ако не онакав исти пораз као II, а оно опет један, у накнаду зато, скорији неуспех, чији су утисци и сувише били свежи. Али су зато сви били у стању да на благовремено поседнутим положајима, ако су им бокови сигурни, дочекају и зауставе навалу неуређених гомила арнаутских, којима је било довољно да осете једноставан ватрени фронт, па да у предузетом нападу врло брзо малакшу.

Вредно је овде напоменути, да се код наших тада веровало, да Арнаути овај свој обухватни маневар изводе са великом снагом. Чак се страховало да га они у даном моменту још више не прошире, хватајући и косе источно од села Васиљевца, што би за трупе левог крила Моравске дивизије II позива, а специјално II пешад. пука, збиља било врло опасно. Отуда она превелика забринутост, која се у то време огледаше на физиономији свију, почев од команданта дивизије па до последњег војника на овоме крилу, и која у души њиховој бејаше оставила дубок и неизгладив унечатак. Забринутост, која је и доцније, после ових свршених догађаја, нашла свој ехо у званичним релацијама и разним досада објављеним списима, где се говори и о некаквом критичном положају, у коме као да се тада налазаше Моравска дивизија II позива. Отуда најзад и онај јасно наглашени песимистички

тон у извештају, којим је, када Арнаути у зло доба почеше излазити из Васиљевца и показивати тенденцију за даљим надирањем низ Косаницу, командант дивизије по други пут затражио од команданта армије помоћ Шумадијске дивизије I позива.

У самој ствари, Арнаути тај свој обухватни маневар беху предузели са одсека између наше Васиљевачке и турске Мировачке карауле, који их је упућивао на села Васиљевац и Мировце, а преко ових и на положаје, по којима је била на брзу руку организована одбранбена линија наша на овоме крилу. Да су били јаки, као што се код нас мислило, они би се свакако раширили граничним гробеном још више на исток, да би узели за главни правац наступања гробен Васиљевачке косе, па чак, што је врло вероватно, не би оставили на миру ни оне две чете 4. батаљона II пешад. пука, које се са једном четом трећепозиваца налажаху у њиховом десном боку, у реону Мачије Стене. Другим речима, како су им широки обиласци и иначе били у крви, тешко да би се они, да су само имали са чиме латити се једног таквог замашнијег потеза, ограничили искључиво на зону, која се простираше у југоисточном правцу само дотле докле је допирало село Васиљевац.

И одиста, када најзад између 3 и 3.30 по подне, потпомагани ватром своје добро маскиране батерије на уској каменитој коси испред к. 686 и турског села Мердара, пођоше из Васиљевца десном обалом Косанице, снага њиховог полета била је тако рећи на издасају. Довољна је била фронтална ватра двеју чета 2. батаљона II пешад. пука на северном окомку Васиљевачке косе и двеју чета 4. батаљона из истога пука на предњој ивици оне кратке косе која се од Баровачког утврђења спушта у Косаницу, да их, и поред све помоћи напред поменуте њихове батерије која је овамо гађала пребацијући гранични гробен, дефинитивно и на

На тај начин демантоваху команданта Моравске Дивизије II позива, који узнемирен овим њиховим поновним али у исто доба и кратковременим наступом, бејаше, уз журну молбу да му се одмах пошаље у помоћ бар један пешадиски пук из Шумадиске дивизије I позива, бржебоље упућену команданту армије, изразио сумњу и у могућност да се Баровачко утврђење без те директне помоћи одржи до мрака.

Са офанзивом Арнаута и Турака било је, дакле, свршено. Регуларне трупе турског Приштинског одреда, делом измешане са арнаутским гопилама које су, обухватајући га са две стране, занимале наш III пешад. пук с фронта а делом држане у резерви позади њих, не дочекаше моменат да и оне од своје стране ступе у акцију. Јер са пропашћу арнаутског покушаја да се обиласком кроз село Василевац изманеврују положаји које држаше тај наш пук, о њиховој употреби више није могло бити ни говора. И то у толико мање што је сада била у покрету и Шумадиска дивизија I позива, чији XII пешад. пук. као олуј гураше у правцу њиховог, слабо заштићеног, левог бока.

Код Шумадиске дивизије до подне није било никаквих промена. Њено присуство нимало се не осећаше, баш као да није ни постајала. Истина, пред њеним положајима владао је потпун мир, пошто се арнаутска одељења, окупљена прошлог вечера у Д. Дубици, беху одјутрос позабавила узнемиравањем I пешад. пука на десном крилу Моравске дивизије II позива, који им је био много ближи и са којим су, по повлачењу XII пешад. пука, још једино и била остала у контакту. Али то није био разлог да она тако дуго остане скрштених руку. Напротив, потребно је било да се и она на неки начин умеша, ако ни због чега другог а оно ради тога да не допусти непријатељу да се са свом својом снагом, као што је стварно и урадио, окоми против суседне јој Моравске дивизије II позива. Ако Командант

Армије, који је, повинујући се некаквим излишним политичким обзирима бејаше сасвим спутао, није знао да су Арнаути провалили границу код Васиљевачке карауле и запалили Васиљевац, морао је бити обавештен са Преполца да се тамо са фронта напред поменуте дивизије непрекидно чује топовска и пушчана паљба. Сем тога морао је добити и извештај, да Арнаути од ране зоре са знатном снагом, истина још безуспешно, нападају наше пограничне карауле у реону Копаоника и изворног дала реке Лаба, од Сребрнице до Локвице. А то су све били симптоми, да Арнаути у погледу поштовања неповредности границе до објаве рата и у погледу могућности да се дође до извесног споразума, немају исто гледиште као он. Наравно, он није знао, нити је могао знати, ни да је директивом команданта Западне Војске, Али Ризе, без обзира на то што рат још није био објављен, нарочито било препоручено да Приштински одред одмах пређе у офанзиву, ни да Арнауте у реону Копаоника и изворног дела реке Лаба предводе синовац и два сина Исе Бољетинца, на чију се мирољубивост у његовој најближој околини много рачунало. Али су горњи симптоми мржње ових наших старих непријатеља сами собом јасно указивали на то, да према њима треба одмах предузети одлучније мере. Па ипак је Шумадска дивизија I позива читаво пола дана била држана неактивна и развучена по дубини од Преполачког и Дабиновачког положаја до иза Куршумлије

Кад му најзад пред подне стпже извештај команданта Моравске дивизије II позива, писан после повлачења 4. батаљона III пешад пука, командант армије се као бејаше пренуо. Продрма мало Шумадску дивизију I позива, колико само да је доведе у тешњу везу са Моравском дивизијом II позива. Па онда лично одјурн на Преполац. И то је било све. Другим речима, опет прибеже по-лумери. Према томе не уради оно што му тактичка

ситуација тога тренутка налагаше: да што пре овлада Подујевом и да се на тај начин са овом својом деснокрилном дивизијом што више примакне Приштини, преко које је, по директиви Врховне Команде, од тренутка кад буде објављен рат, имао тако рећи да прелети до Куманова и Скопља. На име, позадни ешелони — X пешад. пук из Куршумлиске бање, XIX пешад. пук са 1. и 3 артиљериским дивизијоном из Куршумлије и коњички дивизијон из Микуљана — одмах се кренуше на Преполаци, где су се према заповести свог дивизиског команданта, остајући и даље у својству дивизиске резерве, требали сакупити. А пукови предње линије — XI и XII — повукав за собом и 2. арт. дивизијон, који је имао по једну батерију и код једног и код другог, ставише се у покрет, да би посели предње Преполачке положаје на линији Г. Дубица—Орлишки вис, која им је дивизиском заповешћу била означена.

Тако је XI пешадиски пук пошао тачно у подне челом свог 2. батаљона, који је имао да формира претходницу, са Дабиновачке косе сеоским путем, који западно од села Шушњака пресеца границу. Одмах по прелазу на турско земљиште, овај је батаљон наишао на једно веома слабо арнаутско одељење, које је ту било постављено као гранична заштита. Пошто га је растерао, продужио је да се спушта у дубоку увалу изворног дела Дубичке реке, дајући на тај начин маха и осталим батаљонима да се један по један за њим свију у маршовну колону као главнина. А XII пеш. пук пошао је у 12.30 поподне, али не у једној колони, као XI, већ у неку руку зракасто. Његов 3. батаљон био је упућен из села Кртога преко једне дубодолине на Орлишки вис, где је требао ухватити везу са десним крилом I пешад. пука, за кога се мислило да ће се у реду повући на своје првацине положаје: Ђуров и Матаровски вис. Батаљони пак, који су му дотле били на предстражи,

отиснуше се са Преполца, с тим, да се у духу постојеће намере команданта дивизије зауставе на јужним откосима овог импозантног теренског комплекса, и то : 2. граничним гребеном а 1. страном између тога гребена и долине Дубичке реке. Најзад 4., који је до тога времена са 3. био у пуковској резерви код села Кртога, остаде и даље у том својству, крећући се за 2. батаљоном, односно за средином овако лепезасто раширеног првог борбеног реда.

XI пешадиски пук, не наишав нигде више на непријатељски отпор, сав се на послетку бејаше свио у маршевну колону. Па, пошто је, крећући се даље овим поретком, прошао увалу у изворном делу Дубичке реке, избио је цео на косу која са западне стране оивичава село Г. Дубицу. И најзад, држећи се тачно наређења добијеног од команданта дивизије, на њој се још по дану беше прикупио за преноћиште отприлике у висини овога села, под заштитом претходничког 2. батаљона. Али са XII пешад. пуком испало је друкчије но што је командант дивизије желео. Управо, код њега искрснуше околности које га одвукоше много даље но што је заповешћу било предвиђено.

Он је лепо стигао онде где је требао да стане и организује нову одбранбену линију. Али, мора бити да је командант пука, потпуковник Миливоје Стојановић, тада видео шта се бејаше десило са I пешад. пуком, па се онда нашао побуђен да га, делујући на своју личну одговорност, свесрдно потпомогне. Јер све његове трупе, сем 3. батаљона на Орлишком вису који му није био под руком, на велико изненађење команданта дивизије, одмах продужише наступати, и то : 2. батаљон опет граничним гребеном ка турској караули Репоња, 1. батаљон десно од њега у правцу косе уметнуте између Дубичке реке и гребена на коме је била ова караула, 4. батаљон за средином између њих два, 5. батерија граничним гребеном за 2. батаљоном.

У том допаде команданту 3. батаљона на Орлишком вису директно од Команданта Армије са Преполца телефонско наређење, да лично најкраћим путем оде и увери се да ли је Мердарска караула још у рукама Моравске дивизије II позива. Знак да је командант армије већ био сазнао или је по жестици ватре на фронту ове од њега удаљене дивизије и сам био оценио, да је њена ситуација доста озбиљна и да се код ње могаше очекивати свашта, па и губитак напред именоване карауле. Док не добије од њега прецизан извештај, на који би имао да чека до мрака, он, како по свему изгледа, није ни мислио да са трупима Шумадијске дивизије I позива врши какве покрете изван оних који су већ били наређени и од којих, да је само на њима остало и да није било иницијативе и одлучности команданта XII пешад. пука, Моравска дивизија II позива не би имала велике користи. По том дакле наређењу, командант батаљона узео једну чету и са њом се спусти у прву дубоколину пред својим фронтом и даље продужи да се веро по тамошњем врлетном и испресецаном терену, држећи се означене му визиуре и купећи уз пут заостале по шумама војнике растројеног I пешад. пука. А остале три његове чете остадоше на Орлишком вису и неко време стајаху у месту, не знајући шта уопште да започну. Па кад на послетку видеше да су батаљони, који проминуше десно од њих, одмакли прилично унапред, оне се саме, без ичијег наређења, спустише на гранични гробен код карауле Орлујски вис. И одатле се, опет по својој иницијативи, упутише овим гробеном отприлике у моменту, када 1. и 2. батаљон приспеше у висину турске карауле Реноња.

Код ове карауле, која, и поред паничног бегства I пешад. пука, не беше пала непријатељу у руке, јер су је до краја бранили четници, команданту XII пука стиже наређење команданта дивизије, да се ту задржи. Али и то наређење остаде

мртво слово, јер је убрзо после тога Командант Армије, који овамо хиташе са Преполца у намери да се што пре обавести о ситуацији код Моравске дивизије II позива, наредио нешто сасвим друго. На име, у путу га сусрете онај песимистички извештај команданта ове дивизије о том каква судбина, по његовом мишљењу, очекиваше Баровачко утврђење ако му се одмах не пошаље помоћ. И он онда, немајући куд и не чекајући вести од команданта батаљона упућеног да испита стање ствари код Мердарске карауле, посла непосредно команданту пука, потпуковнику Миливоју Стојановићу, наређење да, пошто привуче и своје делове који се и сами већ беху за њим упутили са Орлишког вика, продужи наступање ка Низамском логору, што је овај, наравно, једва дочекао.

Дотле непријатељ нигде није давао отпора, јер су се његова слаба одељења, која се беху затекла на правцу наступања овог нашег пука, благовремено била разбегла. Једино је деснокрилни 1. батаљон, за време док је стајао на коси између турске карауле Репоња и Дубичке реке, био почео осећати близину непријатељевог. Њега су Арнаути гађали косом ватром одоздо из села Д. Дубице. Зато он сада мораде променити правац и, спуштајући се полудесно у долину поменуте реке, ударити на ово село, док остали батаљони, у потпуном борбеном поретку, наставише гурати низ гранични гробен ка Низамском логору, где се ушанчени непријатељ спремаше да их дочека.

Већ је било почело да се смркава, кад на овом делу бојишта отпоче да трешти топовска, пушчана и митраљеска ватра. Знак да је овај јуначки пук ступио у ватрени додир још и са непријатељем на Низамском логору. Деснокрилни 1. батаљон упаде у Д. Дубицу и растера тамошња арнаутска одељења. Па се онда његове две чете, заједно са командантом батаљона, док су друго две гониле непријатеља ватром, окренуше полулово са

намером да и оне узму учешћа у главном нападу. Овај паметно изведени маневар Моравци, наравно, нису могли видети. Али им се зато бејаше дала прилика да посматрају величанствен приказ наступаша осталих трију батаљона. По причању очевидаца, ови батаљони су кроз ватру наступали тако правилно и тако прецизно, као да су изводили какво мирнодопско вежбање. Развијање прво четних, па батаљонских и најзад пуковске резерве у смислу поступног пролажења из дубоких и густих у тање и ређе стројеве, њихово делимично ишчезавање утурањем и претапањем у стрељачке стројеве, који онет од своје стране неизменично и по мери како им је расла густина, хитро и у великим скоковима одмицаху напред, све се то, чувајући правилске форме, до ситница јасно и лепо распознаваше. А то је био израз једне, бар што се тиче првих борби, ретке одважности, која је на задивљене и до тога момента обесхрабрене Моравце деловала благотворно, уливајући им веру, да је судбина Низамског логора, а с тим самим и судбина целокупне дотадашње офанзиве непријатеље, којој је тај положај служио за крилни ослонац, још унапред била решена.

Утисак код Мораваца био је ванредан. Многи растројени и деморалисани делови 1 пешад. пука, који не беху измакли у дубљу позадину, први опазише овај славни подвиг својих другова са Западне Мораве, Ибра, Расине и Копаоника, и то још онда док је нападни талас ових тек био у покрету ка турској караули Реноња. Па према томе они први и осетише његово заразно дејство. Видећи како се ти њихови другови одважно умећу између Арнаута и њих, они се почеше мало помало прикупљати и уређивати на Ђуровом и Матаровском вису. У време када се тај нападни талас код напред именоване карауле припремаше да заплусне и Низамски логор, његову близину осетише неколико стотина војника већином из 2. батаљона тог

истог малерозног пука, остављених и потом заборављених, у својству некакве заштитнице према Низамском логору, а под командом једног јединог официра, резервног поручника Јована Ђ. Јовановића, на коси која се код карауле Репоње одваја од граничног гребена у правцу српског села Мердара. Сви су они, под утицајем данашњих недаћа и немајући у својој средини ни једног активног официра, већ били изгубили присуство духа и са страхом очекиваху ноћ, мада никаквог додира са непријатељем нису имали. И у таквом душевном расположењу чисто нису смели веровати толикој срећи, да им долази помоћ и одмена, доклегод из позадине не упаде са својом четом међу њих командант 3. батаљона XII пешад. пука који је, крећући се по визири Мердарске карауле, овог момента овамо стигао са Орлишког виса. Најзад када батаљони XII пешад. пука покуљаше косом између карауле Репоње и Низамског логора, даде се прилика да у том збиља величанственом призору уживају и други делови Моравске дивизије II позива око Мердарске карауле и Баровачког утврђења. „Храбри Моравци“, тако пише један очевидац који је и сам био на овоме крилу, „видећи то, скидали су капе и искрено призивали Бога да помогне, благосиљајући храбре Шумадинце и њихове вође.“

Вест о доласку помоћи из Шумадинске дивизије I позива бејаше се муњевитом брзином рашчула и код осталих борацких јединица Моравске дивизије II позива, које нису имале могућности да то својим очима гледају. Са истом је брзином одлетела и у позадину ове дивизије, док не беше доспела до најудаљенијих бегунаца и натерала им румен стида у образе што су овога дана, због ништавних узрока, били починили. Једном речју, она је, као неко знамење да је највећи део опасности већ прошао, нашла свој ехо почев од граничних положаја, на којима су се борци дотле с муком држали, па до Раче, где је од нагомиланих комор-

ција и њихових прича о грозотама тамо на фронту све врлио. И под утицајем њеним свуда отпоче да преовлађује спокојство и да се повраћа ред онде где је, негде с разлогом а негде, и то вођином, без разлога, био нарушен.

Међутим, док је овај догађај све даље распростирао своју мађиску моћ на делом заморене, делом обесхрабрене борачке и неборачке трупе Моравске дивизије П позива, XII пешадиски пук, кога је усрдно потпомагала и наизменично једним по једним водом пратила 5. батерија, и даље је храбро напредовао ка Низамском логору. У том напредовању затече га и ноћ, која убрзо обави и људе и све предмете на бојишту. Са наступањем мрака ватра отпоче мало помало да попушта. На тај знак, да је већ настало делимично повлачење непријатељево са нападнутог положаја, наши убрзаше темпо. И након извесног кратког времена, отприлике у 7 сах. или нешто мало доцније, проломи се кроз ноћ једно громогласно и продужно „Ура!“ Оно што се од Арнаута беше дотле задржало у рововима на Низамском логору, разбеже се, и не сачекавши борбу прса у прса. А одмах затим на тај положај концентрично избише: три чете 3. батаљона на левом, 2. батаљон у средини и две чете 1. батаљона на десном крилу, колико је тада било у првом борбеном реду XII пешад. пука, за кога се с правом може рећи да је имао улогу главног јунака у борбама код Мердара овог значајног дана.

Са овим је тај пук учинио врло велику услугу Моравској дивизији П позива, због чега ће несумњиво остати у пријатној усмени народних маса у Ј. Морави и онда када официри и војници ове дивизије из тог епског доба буду изумрли. Али је зато, отргнувши се од своје инерцијом савладане дивизије, самог себе био довео у незгодан положај. Ближе речено, и сувише се бојаше истакао у напред, тако да се, и поред свога тога што се сада чврсто наслањао на горе поменућу суседну му

дивизију, могао је на овом свом новом положају, који је био изван комбинација његовог команданта дивизије, сматрати потпуно усамљеним. Трупe, које су се према дивизијској заповести искупиле из Куршумлиске бање, Куршумлије и Микуљана на Преполцу с тим да на њему образују дивизијску резерву, оставио је далеко за својим леђима, услед чега на њих више није могао имати никаквог на слона. Истина, од ових је, по прорачуну да ће се XII пук, како му је из дивизијског штаба било наређено, задржати бар у висини турске карауле Репоња, X пешад. пук пред вече био пришао ближе њему и занеоно у јаругама између Орлишког вика и друма Куршумлија — Подујево. Али, како онај први, на велико изненађење свог команданта дивизије, одгура чак на Низамски логор, то је размак и између њих два опет био остао много већи но што је по науци за овакве прилике препоручљиво. А што се тиче XI пука, заосталог за нешто у десно и далеко уназад, чак код Г. Дубице, он њому, XII пуку, својим положајем као јединица првог борбеног реда која требало је бити на истој линији са њим, не осигураваше честито ни десни бок.

Па ни XI пешад. пук, на кога се он овако слабо, а по готову и никако, ослањао са своје десне стране, с погледом на мере предузете у интересу безбедности његовог десног бока и позадине према Лабу, није био на сигурним ногама. И то је дошло да и иначе неприродан положај његов и целокупне Шумадијске дивизије I позива учини још неприроднијим, што би могло бити врло опасно, да је непријатељ на овом делу бојишта уопште располагао са јачом снагом. На месту, дакле, где је наша граница између Лаба и Преполца највише испадала у поле, доминантно се уздижу Превитички вис и Буњачко брдо. Са њих је непријатељ могао, наступајући граничним гробом ка Преполцу, појавити се у позадини XI и произвести забуну, не само код овог, већ и код

осталих пукова горе поменуте дивизије, растурених на великој просторији од Преполца до Низамског логора. Те две тачке нису биле поседнуте. Истина, према њима се налазаше десна побочница XI пешад. пука. Али је то била само једна получета, што, с обзиром на важност правца који она затвараше, особито кад се има на уму да је ту у питању била сигурност бока и позадине целе дивизије, ни у ком случају није могло бити довољно.

Да се ове незгоде отклоне, имало је лека. Кад се већ није помишљало на офанзиву, која је била сасвим могућа, а са стратемског гледишта чак и потребна, требало је барем настати да се што је могуће пре у висини Низамског логора, а управно на правац Куршумлија—Подујево, добије нов борбени фронт. Требало је, дакле, за следеће јутро, ако ништа друго, наредити сразмерно померање унапред, са делимичним скретањем и у десно, свима трупамa Шумадиске дивизије I позива, сем XII пешад. пука, који би остао у месту и, док се целокупан дивизијски фронт према њему не исправи, послужно за ослонац.

Али командант дивизије, потпуно нам је свеједно да ли својом кривицом или кривицом Команданта Армије, од тога се бејаше уздржао, па је преко ноћ наредио сасвим незнатно померање једног батаљона XIX пешад. пука гребеном у правцу Превитичког вика. Међутим, командант XII пешад. пука знао је с ким има посла. Дошав, дакле, до уверења да се командант армије и командант дивизије стараху свим силама да не навуку на себе одговорност за непријатељства започета пре времена и против њихове воље, он такву одлучнију меру с њихове стране није ни очекивао. Но у томе се нимало није преварио. Шта више, он је сваког часа очекивао и наређење да се са пуком врати натраг, јер је из искуства од прошлог дана био дошао до закључка да овакви експерименти за њих не значе ништа. Но у томе се беше преварио, јер такво наређење у току

целе ноћи није добио. Иако је очекивао то наређење, његове трупе су се ипак ваљано укопавале, као да ће овде вековати. Он је у два маха тражио од команданта Моравске дивизије II позива, да пошаље своје трупе, које ће га сменити на Низамском логору. Па је онда у том очекивању, да би све своје трупе имао под руком, преко ноћ привукао к себи на тај положај и оне две чете I. батаљона, које су биле остале у Д. Дубици и које би му доцније, налазећи се у томе селу, згодно могле послужити за заштиту десног бока наместо XI пешад. пука, заосталог код Г. Дубице. Тим је још више ослабио и иначе слабу и доста неприродну везу са овим пуком, учинивши несмотреност, која је прошла без штетних последица само зато што Арнаути нису имали чиме да је искористе.

Наравно, да се командат Моравске дивизије II позива није освртао на те захтеве команданта XII пешад. пука. Њему је било добро дошло присуство овога пука на Низамском логору. Наслањајући се на њ својим III пуком, сада је могао помишљати и на јачу концентрацију снага на свом новоствореном левом крилу према селу Васиљевцу и пошумљеном вису јужно од Мердарске карауле. За ту сврху на расположењу му је стајао I пешад. пук, који се, заклоњен XII пуком, могао мирно и спокојно уредити на Ђуровом и Матаровском вису, па одатле упућивати на жељену страну. Истина овај пук, бар за прво време, није био способан ни за какве теже офанзивне операције. Данашњи његов неуспех и сувише је био свеж, да би се тако брзо могле изгладити његове непријатне последице. Али ипак, у предстојећој борби са нерегуларним арнаутским трупима, особито ако се згодно упути против њиховог незаштићеног десног бока, могао је да им импонује својом великом бројном надмоћношћу.

За овај мах, да би му дао времена да се што боље уреди и опорави, командант дивизије га није дирао. Оставио га је да преноћи на Ђуровом и

Матаровском вису. А само је наредио да се његов 3. батаљон пребаци у јаругу иза Мердарске карауле, што је овај у току ноћи и учинио, стављајући се на расположење команданту III пешад. пука.

IV

Преко ноћ, између 4. и 5. октобра, Арнаути попалише село Баровац пред фронтом 3. батаљона III пешад. пука. Али то је био последњи трзај њихове у велико малаксале офанзиве, којој синоћни поход XII пешад. пука зададе смртни ударац. Иначе, кад освану 5. октобар, они пред фронтом Моравске II и Шумадиске дивизије I позива пређоше у дефанзиву, пуштајући ове, ако буду хтеле, да их нападају.

У накнаду за то, они са удвострученом енергијом наставише од јуче започети напад на наше граничне карауле у реону Копаоника и изворног дела реке Лаба, у десном боку целокупног распореда Треће Армије. А са новим руљама из околине Приштине и Гиљана покушаше да се преко Лиснице и Свираца пробију у долину Медвеђе, где се окупљаше лево крило поменуте наше армије. Једном речју, сад се распламтеше борбе на целом пространству, колико је износио реон наше Треће Армије: од изворишта Лаба до наспрам Гиљана с једне и Медвеђе с друге стране, али више мање појединачно и на први поглед свака за себе. Па ипак, ма колико да су, по својој међусобној удаљености и дивергентности праваца на којима се беху одиграле, изгледале независне једне од других, све су те борбе биле повезане једном основном идејом и имале су свој корен на попришту боја код Мердара и Подујева, који је за обе стране, с погледом на величину уложених снага а и иначе, у овај мах био од решавајућег значаја. Према томе, борбе у изворишту Лаба, на Лисници и код Свираца, предузете са релативно slabим арнаутским снагама и вођене у главном за извесно кратко време,

у току овога само дана, нису ништа друго до удаљене епизоде или диверзије напред поменутог боја, који је од свију њих био много замашнијих размера и који је, сем тога, први био започет и најдоцније завршен. Замећући их по својој иницијативи, Арнаути су хтели да распарчају пажњу команданта Треће Армије, да га натерају да исто тако распарча и своју армију, па да, ако буде могуће, тим начином испослују нове изгледе на месту, где су били настали са офанзивом и где услед тога остаде неутралисана њихова главна снага. Зато ћемо и њих обухватити овим одељком. А ради боље прегледности, при описивању свију тих епизода, држаћемо се извеснога реда, независно од релативне важности њихове у односу према целини.

Дуж границе, у реону Конаоника и изворног дела реке Лаба, биле су распоређене мртве страже и прихватнице XII пешад. пука III позива, који се са својом осигуравајућом мрежом простираше и даље на запад од Рашке, захватајући према томе са својом главном снагом и концентрациску просторију Ибарске Војске. Специјално у караулама Локвица, Врело, Копривница и Јавор, на месту где се гребен Конаоника, долазећи са турског земљишта, упираше на тадашњу нашу државну границу, налажаху се и јачи делови 1. граничне чете, која је, на глас да се Арнаути прикупљају према овом делу нашег граничног фронта, била овамо благовремено усредсређена. Напад на ове карауле и на караулу Сребрницу, у којој је било само трећепозиваца, отпочео је још у току прошлога дана. Борба је остала нерешена. Арнаути на овоме месту нису имали успеха, јер не заузеле ни једну од тих нападнутих караула. Али опет и тамошња наша посада од граничара и трећепозиваца већ је била балдисала. Местимично је остала и без муниције. Па како није имала наслона на оперативне трупе, јер је Командант Армије био пропустио да ово за њога тугаљиво место на време осигура потреб-

ним делом снаге из Шумадиске дивизије I позива, почела је овога јутра делимично да попусти. Арнаути заузеше караулу Јавор на левом крилу ове граничне чете и караулу Сребрницу у продужењу његовом. Око 3 сах. поподне паде им у руке и караула Локвица на њеном десном крилу. Око 4 сах. наши напустише и Копривницу, одакле се Арнаути одмах упутише у позадину карауле Врело, у којој је командир граничне чете са њеном посадом одолевао нападима Арнаута. Најзад, око 4.30, да не би био сасвим ошкољен, и овај се са посадом Врела повуче уназад. Пут одступања за Луково, где му је било седиште и где је требао прикупити своје растурене делове, био му је пресечен. Али је он ипак до ујутру 6. октобра успео да обилазним путем, преко Блажева и Треске, са оним што је имао под руком, тамо дође и ступи у везу са појачањима, која му бежу из Куршумлије послата у помоћ.

Том приликом Арнаути попалише многа села до близу Блажева и Лукова. Дим од толиких палевина могао се видети врло јасно са висова изнад Куршумлије, у којој је због тога владало велико узнемирење. Иначе, напад је овог дана био управљен, истина са слабијом снагом, и на друге карауле источно од ових, преко којих Арнаути бежу провалили на нашу територију да искале свој бес. Сад су биле нападнуте и карауле од Ковачевца до Угљарског крша десно и лево од Мадљике, где је био распоређен 2. батаљон II пешад. пука III позива. Но овде Арнаути ништа нису могли учинити. Па ипак у Куршумлији се бејаше око 4 сах. поподне пронео глас да је пао и Угљарски крш, што би, да је било истина, збиља значило озбиљну опасност по безбедност ближе позадине Шумадиске дивизије I позива.

Командант Армије није имао у близини на свом расположењу других трупа, сем два ескадрона (2. и 3.) Дринске дивизијске коњице II позива, који

баш у моменту, када бејаше примљена ова неистинита вест о паду Угљарског крша, стизаху у Куршумлију. Ова два ескадрона од пет, колико их је била дала Дринска дивизијска коњица II позива, из које два одоше са Дринском дивизијом II позива у долину Медвеђе а један беше упућен Јаворској бригади на Јавору, долазила су из Ваљева преко Мионице, Гукоша, Г. Милановца и Крушевца, с тим да уђу у састав дивизијске коњице Шумадијске дивизије I позива и са њеним коњичким дивизијоном формира један пук. Сада не припадаху ни једној дивизији. Били су слободни и могли су бити употребљени и као армска коњица под непосредним налозима Команданта Армије. Разуме се, њима је одмах било наређено, да се не задржавају у Куршумлији, него да после једног кратког одмора продуже за Луково путем који води уз Топлицу. Али, како се претпостављало, да они неће моћи сами зауставити надирање Арнаута и евентуално их вратити натраг преко границе, послато је после тога наређење команданту Шумадијске дивизије I позива, да од својих трупа правцем преко села Буњака и Жегрова, дакле паралелно граничној линији, упути на Растелицу и даље на Луково један батаљон са два митраљеа.

На скори долазак овог батаљона на угрожену просторију није се могло рачунати, пошто је био знатно удаљен од места где су Арнаути провалили границу. Из тога разлога, ако би ови продужили енергично надирати у Топлицу и низ ову, Командант Армије имао би се рашта и забринути. Но у самој ствари и ова мера показа се више него довољна. Арнаути нису имали озбиљнијих намера, да опкољавају наше трупе, заузеле јужно од Куршумлије, нити располагаху са снагом, која би била дорасла да изведе једну такву замашнију операцију. Према томе, успех или неуспех њихов на овој страни сасвим је био зависан од тога како буду текле ствари на главном бојништу, т. ј. код Поду-

јева, Мердара и Васиљевца, где је према развоју догађаја у току овога дана већ било извесно не само да о даљем настављању прекинуте офанзиве више не може бити ни помена, већ, шта више, да ће у најскоријем времену немinovно морати бити изгубљени Мало Косово и цео слив горњег и средњег Лаба. Све што они беху предузели па и остварили у правцу Блажева и Лукова, немinovно ће се морати под таквим околностима само од себе распрснути као какав мехур. Но, док се то не беше увидело, у армиском штабу владала је извесна нервоза, која све до 6. октобра у подне није допуштала да се Шумадијска дивизија I позива одрешило упути у правцу Подујева, које је било на белом хлебу, а које јој је требало послужити и за ослонац у даљем наступању ка Приштини. Али тако је то, кад јачи препусти иницијативу слабијем од себе. А кад до тог дође, као што је овде био случај са командантом Треће Армије, јачем не остаје ништа друго него да запушава руне, које његов слабији противник на његовом фронту буде произвео.

Напред поменути два ескадрона кренуше се у 6 сати увече путем који води уз Топлицу. И у 10:30 са премореним коњима стигоше на преноћиште у село Пачарађу, не ступивши још у везу са разбијеним граничарима и трећепозивцима. Са њима је био пошао и командант армиске коњице, потпуковник Драгомир Андоновић, који бејаше послат да обједини под својом командом све трупе, које су се имале искупити у околини села Лукова. Из Шумадије, пак, дивизије I позива био је за ову сврху, а према горе наведеном наређењу, одређен 4. батаљон XIX пенад. пука, који је цео тај дан преседео на Дабиновачкој коси. Овај батаљон, добивши и два митраљеза из митраљеског одељења свога пука, пошао је са именоване косе у 8:30 сах. увече правцем који му је тим наређењем био назначен. Маршовао је целу ноћ, ломећи се по сеоским пу-

тевима, који су на овом планинском терену врло незгодни и дању. Па ипак, наместо одређења стићиће тек пошто се Арнаути буду сами повукли преко границе.

Код Шумадијске дивизије I позива 5. октобар био је у свом почетку обележен старањем да се поправи онај битни недостатак у њеном распореду с погледом на несигурност њеног десног бока. Али је и то ишло са некаквим непојмљивим натезањем и, тако рећи, на парче. На име, у зору је био помакнут од села Шушњака на Јашарове конаке 2. батаљон XIX пешад. пука. Око 8 сах. изјутра, поред овог батаљона прошао је, са задатком да заузме турске карауле на Буњачком брду и Превитичком вису, које су до тога времена с наше стране за чудо биле остављене на миру, четнички одред капетана Танкосића, који бејаше овамо пребачен са Мердара. Мало после, батаљон на Јашаровим коначима и четири Дебанжова топа на Дабиновачкој коси добише наређење да га, у случају потребе, први активно а други ватром, од своје стране потпомогну. Најзад, четнички одред нападе обе ове карауле и поподне их заузео једну по једну, после чега он оде у долину Лаба, где је попалио села Метохију, Рену и Мрвеће, а батаљон, који му је прискочио у помоћ са Јашарових конака остаде да преноћи на заузетом положају.

Нешто мало борби било је и на левом крилу ове исте дивизије, на Низамском логору. Један непријатељски батаљон, потпомоган ватром једне своје батерије са Мерџеза изнад Подујева, бејаше се отприлике око подне из тог села упутио право на овај положај. Али, кад је доспео на једно 1500 м. испред ровова XII пешад. пука, отпочео је да се помера у десно. И тако, поступним рокирањем у ту страну, дохвати се најзад каменитог љуника код турског села Мердара, одакле је и после продужио да се пушкара са нашим пешацима на Низамском логору. За време док је он овако маневровао, са камените

косе јужно од овога села отпочела је да баца овамо своје метке она добро маскирана турска батерија, која је дотле дејствовала против III пешад. пука и којој артилерија Моравске дивизије II позива ни јучерашњег ни данашњег дана није могла ништа нашкодити. Противу те батерије сад отвори ватру 5. батерија, придата XII пешад. пуку, са косе између Низамског логора и турске карауле Репоња. Најпре је дејствовала сама, а потом у друштву са 4. батеријом, која је са Преполца, односно од Преполачке царинарнице, била пребачена на Дабин брег, северозападно од напред именоване турске карауле. У први мах ова друга, не знајући да се на Низамском логору, одакле се чујаше доста јака пушчана и митраљеска ватра, налазе наше трупе, избацила је на њих једно четрдесет метака. Па тек онда, кад је увидела ову своју неопростиму заблуду, узела је на око напред поменуту турску батерију. После кратког времена, она и 5. батерија успеше да је сасвим ућуткају. Али сад се на њих окоми турска батерија са Мерџеза изнад Подујева, чија ватра проузрокова приличан неред код 4. батаљона XII пешад. пука, који се налазаше у пуковској резерви на гребену између Низамског логора и карауле Репоња, у близини 5. батерије. Због тога овамо би упућена и 6. батерија, која је дотле стајала у припремном распореду код Преполачке царинарнице, заједно са осталим батеријама Шумадијског пољског артиљеријског пука.

Мора бити да се команданту дивизије ова ватра бејаше учинила поражавајућа. Тако се једино даје објаснити што је пред вече послао наређење команданту XII пешад. пука да се повуче са Низамског логора. Доцније, при писању релације, овај свој поступак правдао је тиме, што је тај његов пук био много истакнут унапред и што Моравска дивизија II позива још не беше успела да поврати Васиљева ку караулу. Али, то је био само изговор, јер питање о преотимању ове карауле није

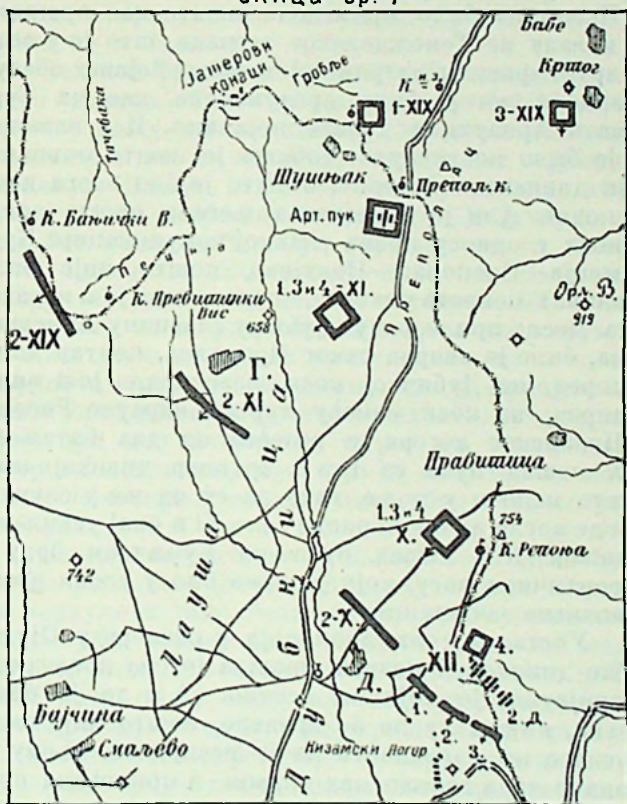
могло имати никаквог утицаја на даље држање Низамског логора. У ствари, по средн је била бо-
јазан од неке уображене опасности. Али како било,
тек XII пешад. пук, који је показао толико иници-
јативе и смелости, мораде се најзад, против своје
воље и без икакве потребе, повући са положаја,
који прошлог вечера бејаше јуначки отео, на по-
задњу широку косу, где се, пребацујући воз по воз,
искупише и све три батерије 2. Шумадиског пољ-
ског артиљеријског дивизијона.

Ово повлачење изазвало је малу панику, која
срећом није дуго трајала, код војника који нису
могли да схвате високе разлоге због којих је то
овако изненадно било наређено. Оно, сем тога, умало
што није сасвим раскинуло постојећу тактичку
везу на месту где се требаху додиривати крила
Шумадиске I и Моравске дивизије II позива. Та
веза и иначе је већ била за нешто олабавила, јер
командант Моравске дивизије II позива још тога
дана пре подне беше повукао, да би их употребио
на другом месту, оне две чете 1. батаљона III пе-
шад. пука са малог платоа између Низамског ло-
гора и српског села Мердара, досио од пута Са-
ставци—Подујево, наложивши свом коњичком ди-
визијону да их на томе месту осматрањем помоћу
патрола заступе. Сада је дошло и ово неумесно
повлачење XII пешад. пука, да овако олабављену
везу сасвим докусури. До тог није дошло, благо-
дарећи само иницијативу команданата 2. и 3. бата-
љона овога пука. Јер они договорно упутише на
тај мали плато по једну своју получету, те на тај
начин поправише оно што је због дисхармоничног
рада команданата двоју суседних дивизија требало
бити покварено.

Поред ових побројаних, других важнијих про-
мена није било, сем што се X и XI пешад. пук
пред вече померише у лево, ближе XII пуку. X пук
прешао је био на Дубичку косу, нешто северније од
турске карауле Репонџа. А XI, оставив и даље свој 2.

батаљон на старом предстражном положају испред села Г. Дубице, пребацио се био на нагиб леве обале Дубичке реке и ту, источно од овог села, поставио се за преноћиште. Иначе, XIX пешадски пук, без свог 4. батаљона који је овога вечера био упућен за Луково, остаде да преноћи: са 2. бата-

Скица бр. 7

Размер 1:100 000

Распоред Шумадијске дивизије I позива поћу
 између 5. и 6. октобра.

љоном, код кога се налажаху и два митраљеза. на Буњачком брду и Превитичком вису, у десном боку целокупног дивизијског поретка, а са 1. и 3. батаљоном на његовим старим прихватним положајима, за десним крилом целе дивизије, делимично чак и мало у поље, код села Шушњака и на Преполцу.

Ишло се дакле на то, да се добије компактнији борбени поредак, јер је око 2 сах. поподне са Преполца било примећено нешто као прашина на излазу из Тенеждолског теснаца, што је у вези са артилериском ватром којом после бејаше обасут Низамски логор, било протумачено, као да Турцима и Арнаутима долазе појачања. И у главном то је било постигнуто: добивен је нешто компактнији дивизијски поредак, но што је био овога дана до подне. Али је дотадашња његова општа закошеност у односу према главној комуникацији Куршумлија—Преполац—Подујево, пошто није било никаквих покрета унапред, постала сада још изразитија. Десно крило, рачунајући ту главнину XI пешад. пука, било је испред самог Преполца, центар даље унапред, на Дубичкој коси, лево крило још више унапред, на коси између турске карауле Репоња и Низамског логора, а резерва од два батаљона XIX пешад. пука са 1. и 3. артилер. дивизијонима нешто мало и у поље, тако да су од ње у случају нужде могли имати користи само XI и онај усамљени батаљон XIX пешад. пука на Буњачком брду и Превитичком вису, који је тамо био у улози десне дивизијске побочнице.

Уосталом, ова аномалија у распореду Шумадиске дивизије I позива прошла је без последица. Непријатељ је није ни осетио. А и да је беше осетио, ништа му не би вредело, пошто није имао ни снаге ни могућности да је искористи. Њему је и иначе тада горело над главом. А примећена прашина на излазу из Тенеждолског теснаца, од које се бејаше уплашио командант дивизије, није значила придолазак свежих трупа, већ, напротив, по-

четак евакуације Малог Косова. С друге стране, за непријатеља је било добро дошло, што је ова дивизија са нашим најбољим ратничким материјалом губила време и дробила своје живце излишним рокирањима. А за нас опет била је сува штета, што је био пропуштен и овај дан, те још не беше предузето апсолутно ништа у смислу благовременог скраћивања и иначе веома дугачког операциског правца за предстојеће наступање Треће Армије ка Куманову и Скопљу.

Већ код Моравске дивизије II позива било је много живље. Тамо су целог дана биле вођене борбе у циљу да се отерају Арнаути са нашег земљишта и да се преотму изгубљени гранични положаји. Дакле, наши су били у нападу, изменивши улоге са непријатељем, који је јучерашњег дана био нападач. Томе је, наравно, много припомогло присуство XII пешад. пука на Низамском логору. С једне стране, он и делови III пешад. пука десно од Мердарске карауле послужили су за ослонац свима нападним предузећима лево од ове карауле и даље ка Васиљевцу, где су Арнаути дан раније били постигли знатне успехе. С друге стране, тај је пук дао могућност да се за горњу сврху употреби и I пешад. пук који је, енергичним истизањем оног првог испред њега, био остао сасвим слободан.

Видели смо већ, да је 3. батаљон овога пука још те ноћи био доведен у јаругу позади Мердарске карауле и тамо стављен на расположење команданту III пешад. пука. Остали батаљони задржани су били да преноће на Матаровском и Ђуровом вису, па су онда рано изјутра, заједно са 3. батеријом која се од јуче изјутра налазаше на Матаровском вису, били пребачени на Мердарски вис, сем 2. батаљона који је, ваљда из разлога што се још не беше сав прикупно, био остављен на Ђуровом вису, где је после у току целог 5. октобра остао, као да је био потпуно заборављен. На Мердарски вис

према томе сада дођоше 1. и 4. батаљон. Но од њих је 4. одмах био упућен ка селу Младошевцу или, како се у званичној релацији вели, на Мачију Стену, под којим је именом подразумеван цео теренски комплекс источно од Васиљевачке косе, са задатком да се тамо дохвати граничног гробена и њиме предузме наступање у правцу Васиљевачке карауле.

Идеја, да се граничним гробеном преко Голака и Халиловог брда, куда је овај батаљон од Младошевца требао скренути, на неки начин произведе дубљи обухват непријатељског десног крила, односно да се тим заобилазним правцем директно загрози позадини арнаутских гомила у Васиљевцу и испред овог села, у основи је била добра. Само је за њено извођење мало био један батаљон, особито из пука који је још био под свежим утисцима од јучерашње своје панике. То је, уосталом, после читава три сата, када се овај батаљон бејаше загубно, најзад увидео и командант дивизије, па је онда покушао да оно што је пропуштено колико-толико надокнади, шаљући за њим и 1. батаљон. Али је у главном већ било касно да се њихово деловање обједини и у једном смислу упути. Зато на крају крајева, један оде на једну а други на другу страну, изгубивши сваку узајамну везу, тако да један о другом, а и командант њиховога пука о обојима, ништа није знао. Додуше, ипак је и овако било, ако не оних који су се желели, а оно других, скромнијих резултата, пошто се имало посла са једном релативно слабом и недисциплинованом руљом Арнаута, која није много водила рачуна о безбедности свог десног бока и која се, јурећи за пљачком, не беше благовремено постарала да чврсто поседне и за одбрану припреми доминирајући Голак и горњи део Васиљевачке косе. Али би по свој прилици све ишло брже и боље, мање би се натезало и уштеђена би била нова искушења, да су за овај самосталан и при том

веома деликатан задатак била одмах употребљена сва три батаљона (1., 2. и 4.) I пешад. пука или бар напред поменути два (1. и 4.) са Мердарског виса. Јер сви они, налазећи се још у ровитом стању после онога што су прошлога дана били претрпели, могаху дати брже и одлучније резултате само кад су у скупу, а не овако, један по један и сваки за себе.

Као што смо горе навестили, 4. батаљон овога пука пошао је у 7 сах. изјутра са Мердарског виса. Најпре се, и то доста дуго, креташе уском, врлетном и тешко пролазном долином Косанице и безименог потока који са источне стране омеђава Васиљевачку косу, па онда уз нагиб виса између овог потока и потока који извире у селу Мачијој Стени. Кад је између 930 и 10 сах. пре подне са челом својим био недалеко од места где се састају ова два потока, био је из околних јаруга изненађен ватром неких слабих арнаутских одељења, која, тражећи нову пљачку, беху овамо од јутрос промакла из Васиљевца и на тај начин сасвим случајно пресекла везу између двеју чета 2. на северном окомку Васиљевачке косе и двеју чета 4. батаљона II пешад. пука у реону Мачије Стено. То је произвело код њега велики неред. А тим самим и његов покушај да се заобилазним путем преко Голака изманеврује непријатељ у селу Васиљевцу наведе у самом почетку извођења. Но, опет с друге стране, ни Арнаути не прођоше боље. Они беху препаднути појавом наших трупа на овоме месту, где су мислили да се могу слободно разбашкарити. Одмах се разбегоше куд који. И више их нигде на овоме правцу није било. Најзад, после подужког времена команданту батаљона пође за руком да своје растурене делове сакупи. И у 11 сах. батаљон се поново ставио у покрет, с том само разликом што је сада био у потпуном борбеном поретку. Две чете првог борбеног реда упутише се уз косу источном страном напред поме-

нутог безименог потока. А две чете из другог борбеног реда скренуле су у лево ка Младошевцу ради хватања везе са тамошњим нашим трупима.

У колико је време више одмичало откако је овај батаљон одмаршовао са Мердарског виса, командант дивизије са све већим нестрпљењем очекивао је од њега прве вести. Официри из дивизијског штаба наизменично напрезаху очи, не би ли га смотрили тамо, одакле би требао да гурне граничним гребеном на Васиљевачку караулу, те да произведе ефекат, преко потребан за ситуацију на фронту око Мердарске карауле, где се стадоше већ у велико разбуктавати крваве борбе. Али све беше узалуд. Од батаљона ни трага ни гласа, као да је у земљу пропао. Најзад, командант дивизије изгуби стрпљење и у 10 сах. пре подне нареди да се за његовим стопама крене и 1. батаљон, који је дотле чекао постројен у смакнутом поретку на Мердарском вису, одмах иза истоименог утврђења. Са њим су имали поћи његов командант пука и помоћник начелника штаба дивизијског, мајор Љубомир Марић, којима је било стављено у дужност да његов рад доведу у склад са радом 4. батаљона. Али још не беше изгубљена нада да ће се овај други ипак ускоро појавити на додељеном му заобилазном правцу преко Голака. У тој нади овој двојници било је препоручено и то, да са 1. батаљоном не иду преко висова у реону Мачије Стене где се требао појавити 4. батаљон, пошто је за тако што и иначе било прилично доцкан, већ да га диригују краћим путем, како би што је могуће пре са овим дошао у везу и с њиме заједно испао пред Васиљевачку караулу.

Командант пука нато одјаха напред, да потражи свој 4. батаљон, па се изгуби, тако да у току целог дана није био ни код овог ни код 1. батаљона. А батаљон, предвођен од стране помоћника начелника штаба, мајора Марића, удари за њим уз Косаницу, па онда донекле и уз безимени

поток. Кад је стигао на место где се састаје двај поток са оним од Мачије Стене, мајор Марић га заустави, да би се за моменат ориентисао о ситуацији уопште и судбини 4. батаљона, о чијем је јутрошњем неуспеху већ имао сазнања. Ту је мало постојао и у подне, кад је већ било извесно да је 4. батаљон продужио наступање ка граничним положајима Голак-караула—Мачија Стена, отпочео је развијати се косо уз источни нагиб Васиљевачке косе на левој обали безименог потока, а под заштитом двеју чета 2. батаљона П пешад. пука, које држаху поседнут северни окомак исте косе фронтом према селу Васиљевцу. У 1 сах. поподне, пошто је довршио развијање у продужењу левог крила ових двеју чета, предузео је наступање уз косу. Али ту би дочекан јаком пушчаном ватром из југозападнoг дела Васиљевца, а и ватром двају брдских топова који се, после паузе која је трајала од јуче у подне, сада први пут јавише са свог старог положаја, Халиловог брда. И од те ватре његови се редови поколебаше. Две чете на његовом десном крилу и у центру, настав се на једном чистом пропланку, који је највише био брисан, чак и поврнуше у назад. Но, благодарећи енергичном заузимању и залагању мајора Марића, ред је код њих најзад био повраћен. Оне поново изађоше на линију, где их је било снашло ово искушење. Зато опет друге две чете, које су биле изван непосредног утицаја мајора Марића, да би се сасвим заклониле, мада не беху у толикој мери изложене ватри као оне прве, коначно се изгубише у јарузи безименог потока, где су после остале и да преноће.

У том ватра отпоче нагло да попушта. А између 3:30 и 4 сах. поподне сасвим се угасила. Арнаути се разбегоше, напуштајући Васиљевац. Разлог им је свакако био тај, што је према њиховом десном боку, на самом Голаку (к. 1076) који су били оставили непоседнут, избила деснокрилна чета 4. батаљона. Две чете 1. батаљона, које дотле

под смртоноском ватром у својој власти чврсто држаше мајор Марић, добивше сад одушке. Оне одмах пређоше у наступање и стадоше лагано и опрезно продирати кроз Васиљевац. Мајор Марић их је био упутно да нападају гранични гребен између Васиљевачке и Миловачке карауле. Али оне не учинише тако, остављајући то једној чети 4. батаљона II пешад. пука, која је, дошав са главног положаја, специјално са одсека између Баровачког утврђења и Косанице, сад на једанпут искрснула на гребену Васиљевачке косе и продужила правцем, који је њима био намењен. Бочном артиљериском ватром са Халиловог брда биле су приморане, да се у току продирања кроз напред именовано село, поступно померају у десно, док се најзад не појавише према Миловачкој караули и не наслонеше на остале наше трупе.

У званичној релацији стоји записано, да је 4. батаљон I пешад. пука, уз припомоћ 1. батаљона из истог пука, заузео Голак и, наступајући даље граничним гребеном, догурао до мрака пред саму Васиљевачку караулу. Али то није тачно. У ствари, као што смо већ показали, на основу аутентичних података добивених од самих учесника у догађајима на овом делу бојништа, само је једна чета, без ичије помоћи, овлада Голаком, управо оним његовим делом који припадаше нашој територији. Но и она није ишла даље, него је тамо остала, пушкарајући се са посадом Хртичко карауле на турском делу овог истог доминантног узвишења. На тај начин, с обзиром и на напред описани рад 1. батаљона, завршна фаза целокупног обилазног маневра у правцу Васиљевачке карауле, ради кога и беху овамо потегнута та два батаљона, за овај дан спала је била на цигло једну чету неког трећег, који раније за ову сврху није био ни узиман у комбинацију, т. ј. 4. батаљона II пешад. пука. Што се тиче осталих трију чета из батаљона, коме је припала она чета на Голаку и који по релацији

као да бејаше омркнуо пред самом Васиљевачком караулом, једна је од њих била заустављена ватром посаде из турске Хртичке карауле лево од Толака. А друге две, које су биле у улози батаљонске резерве и које бојаху у своје време скренуле у лево ка Младоневцу, стигле код овога села тек око 4 сах. поподне, када је, с обзиром на тадашње рано смркавање, било и сувише доцкан, да би још за видела могле постићи штогод у правцу Васиљевачке карауле. Чак се то сад од њих више није ни тражило. Једним накнадним наређењем било им је наложено, да заузму место тамошњих двеју чета 4. батаљона П пешад. пука, које су опет, по том истом наређењу, имале оданде да се пребаце на Васиљевачку косу, где ће се придружити тамо већ са главног положаја упућеној својој чети, с тим да с њом заједно сутра ујутру нападну непријатеља на гробу између Васиљевачке и Мирвачке карауле. Тако је било и урађено.

Разлог овој промени, која се у званичној релацији нигде не спомиње, био је врло прост. Командант дивизије, сазнав око подне шта се бејаше случило 4. батаљону I пешад. пука тако рођи још у подножју висова који су му требали послужити за ослонац, изгубио је и оно мало наде што му је још било престало, да ће овај, после тог његовог неуспеха, бити кадар икад извршити у потпуности оно што му је било зановеђено. У том расположењу одлучио је да га разроши овог задатка и задржи у реону Мачије Стене у чисто дефанзивној улози, па да покуша срећу са другим трупама, премда је већ било извесно да ће се њихово дејство, због тога што је већ било доцкан, моћи правцем ка Васиљевачкој караули осетити тек идућег дана. У то име затражио је од команданта П пешад. пука, да на Васиљевачкој коси, лево од 1. батаљона I пешад. пука за који је држао да ће ударити на фронт непријатељског положаја између Васиљевачке и Мирвачке карауле, а у циљу кооперисања

овом батаљону, концентрише три чете свог 4. батаљона. После је, наравно, следовало оно што смо напред изложили, између осталог и појава једне његове чете на Васиљевачкој коси.

Овако поступном залагању снага на овој страни узрок је био тај што је командант дивизије најпре желео да види, како ће му се држати трупе на главној одбранбеној линији од северног окомка Васиљевачке косе па преко Баровачког утврђења и Мердарске карауле до везе са XII пешадиским пуком. У почетку је очекивао непријатељски фронтални напад са уске камените косе испред турског села Мердара и к 686., са пошумљеног виса јужно Мердарске карауле и из села Васиљевца, па услед тога није смео да испушта резерве све дотле, док се не увери да њихова интервенција на фронту неће бити преко потребна. Истина, непријатељског напада уопште овога дана није било. Али зато искрснуше нове сметње, које му не дадоше да у својим комбинацијама у погледу угрожења боку и позадини арнаутских гомила у Васиљевцу буде слободнији и за ту операцију, за коју је било извесно да ће трајати дуже времена, одједном употребити сву снагу која му је за ту сврху стајала на расположењу. На име, 2. и 3. батаљон III пешад. пука на крацима испадног угла десно и лево од Мердарске карауле још од раног јутра беху почели бивати обасипани јаком концентричном ватром, која се, како тада изгледаше, без каквог већег преокрета у ситуацији, не би могла дуго издржати, нарочито код 3. батаљона, чији је садашњи положај био доминирајући са пошумљеног виса јужно од Мердарске карауле. Бојазан је била, да и тај пук, који се дотле још понајбоље држао у целој дивизији, због те ватре не пође трагом II пешад. пука у догађајима од 3. и I пешад. пука у догађајима од 4. октобра, ако би чекао, да и на њега дође ред за прелаз у контра-напад после свију осталих трупа које се налажаху у проду-

жењу његовог левог крила и које би прве овом радњом имале да искористе постигнуте успехе упућеног 4. батаљона I пешад. пука на Мачију Стену. Страхујући од тога, командант дивизије одмах је нашао да му не остаје ништа друго него да прибегне активним дејствима и на овоме месту и то што је могуће пре и не чекајући на резултате од предузетог заобилазног маневра. У то име, још у 8 сах. изјутра препоручио је команданту у искушење доведеног III пешад. пука, да одмах настане преотети пошумљени вис јужно од Мердарске карауле који му је тако много сметао, зашта је имао употребити и придати му од ноћас 3. батаљон I пешад пука. Команданту II пешад. пука, у тежињи да пројектовани напад буде изведен са довољно силе, наредно је, да овом свом колеги одмах врати његов 4. батаљон, који он још увек држаше код себе, делом испред а делом позади Баровачког утврђења. А што се тиче 1. батаљона I пешадиског пука који по упућивању 4. на Мачију Стену бежаше остао на Мердарском вису, њега и поред најбоље воље није смео упутити за овим, док се није уверио да наређени напад на напред помнути пошумљени вис неће, у случају неуспеха, повући за собом какве озбиљније компликације, које би изискивале ангажовање свежих трупа из дивизијске резерве.

Одмах затим 2. батерија од Баровачког утврђења отпоче припрему напада ватром. На полазном положају за тај напад, између Мердарске карауле и напред именованог утврђења, постројише се у борбеним порецима: овај батаљон на десном и 3. батаљон I пешадиског пука на левом крилу. А за њиховом средњом као резерва прикупише се: две чете 1., од Мердарског гробља, и са одсека Баровачког утврђења доведени 4. батаљон III пешадиског пука.

У 9. сах. пре подне батаљони првог борбеног реда одважно пођоше у напад: 3. батаљон I пешад.

пука на пошумљени вис, а 3. батаљон III пешад. пука на граничну линију између овога виса и Мердарске карауле. Али наиђоше на врло јак отпор. Управо, када се примакоше до на 200 метара испред непријатељских ровова, Арнаути изненада осуше на њих силну ватру. После претрпљених знатних губитака, батаљони су били враћени на траг. Напад је био одбијен. Но срећом, непријатељ и даље остаде некретан. То даде маха нашим да се на својој полазној линији уреде и припреме за понован напад. Никаких, дакле, компликација после овог неуспеха није било. Командант дивизије могао је према томе у својим комбинацијама бити мало слободнији. Зато је са мирним срцем и био око 10 сах. пре подне за стопама 4. упутио ка Мачијој Стени 1. батаљон I пеш. пука, само да би једном привео у дело своју првобитну замисао о обиласку непријатељског крајњег десног крила преко Голака. Но у накнаду за ово, мало после је наредио да се приведу ближе месту, где се припремаше нови напад на пошумљени вис и део граничне линије између овог и Мердарске карауле, две чете 1. батаљона III пешад. пука, које дотле осигураваху границу десно од пута Саставци—Подујево и које су због присуства XII пешад. пука на Низамском логору, за овај дан било од непријатеља остављене на миру и према томе слободне за употребу.

После је било и других покушаја напада. Али сви остадоше без успеха. Кадгод се војници 3. батаљона I и 3. батаљона III пешадиског пука дизаху да би се кренули напред, сваки пут су смртоносном ватром непријатељевом били приморавани да одмах полежу у своје ровове. Јасно је било да се једновременим покретањем целокупног првог борбеног реда не може овде ништа учинити. Морало се прибећи поступном приближавању, уз прављење малих скокова, појединачно и у мањим групама. Такав начин покретања батаљона првог борбеног реда отпочео је да се примењује отприлике у подне.

У 2 сах. поподне, кад је левокрилни 3. батаљон I пешад. пука, радећи овако, био већ прилично измакао унапред, кренуше се да се лево од њега развију, ради обухватног напада десног крила непријатељског на шумљеном вису две чете 1. батаљона III пешад. пука, и то оне које су се још од раније налазиле у пуковској резерви. Њима се придружише, продужујући први борбени ред још више у лево и наступајући у правцу Миловачке карауле, две чете 1. батаљона II пешад. пука, из ровова испред самог Баровачког утврђења. Мало после се и за једнима и за другима кренуше оне две чете 1. батаљона III пешадиског пука, које су биле доведене са одсека десно од пута Саставци—Подујево. Најзад, до 3'30 сах. поподне 3. батаљон III и 3. батаљон I пешад. пука већ су била доспели на неколико стотина метара од непријатељских ровова. А што се тиче осталих трупа које наступаху лево од њих, оне су тада, ваљда због бочне ватре са шумљеног виси, чекале у селу Баровцу да виде шта ће они најпре учинити.

За све то време, 2. батаљон III пешад. пука на одсеку између Мердарске карауле и пута Саставци—Подујево имао је да издржи јаку фронталну артиљеријску и пешадиску ватру. Најпре је био сам. Пред подне је, да би му се дало што више стабилности, јер је од његовог држања зависно успех напада на граничне положаје лево од Мердарске карауле, била доведена 3. батерија на сам гранични гробен, у непосредној близини његовог стрељачког строја. Овамо је мало после, да би му се за сваки случај нашла у помоћ, била примакнута и једна чета 1. батаљона II пешад. пука из унутрашњости Баровачког утврђења. Но до њеног увођења у борбу ипак није дошло. Али је зато батерија, залажући се са примерним самопрегоревањем за своју пешадију, имала добро да повуче. По причању очевидца, ититоци су јој били изрешетани и испребијани шрапнелским куглицама и пушчаним зрнцима.

У држању непријатељевом после 3·20 сах. настаје прелом. Од надмоћне блиске ватре, удружене са поражавајућим дејством батерије од Баровачког утврђења, а вероватно и под утицајем догађаја око села Васиљевца, дотле врло јака непријатељска ватра отпоче приметно малаксавати. Чим то осетише, ови одмах гурнуше уз брдо и продреше у непријатељске ровове, којом приликом неки делови 3. батаљона I пешад. пука на пошумљеном вису, у оној мешавини са непријатељем, бежу, због слабе везе, неколико минута тучени сопственом артилеријом. До 4 сах. поподне све је било готово. Пошумљени вис паде у руке 3. батаљону I, а граничном линијом између тога виса и Мердарске карауле овлада 3. батаљон III пешад. пука. Према томе, успех је најзад био постигнут. Али је био плаћен великим губицима и запечаћен јуначком смрћу команданта 3. батаљона I пешад. пука, капетана I класе Зарије Марковића, и командира 1. чете 3. батаљона III пешад. пука, капетана II класе Драгомира Нешића.

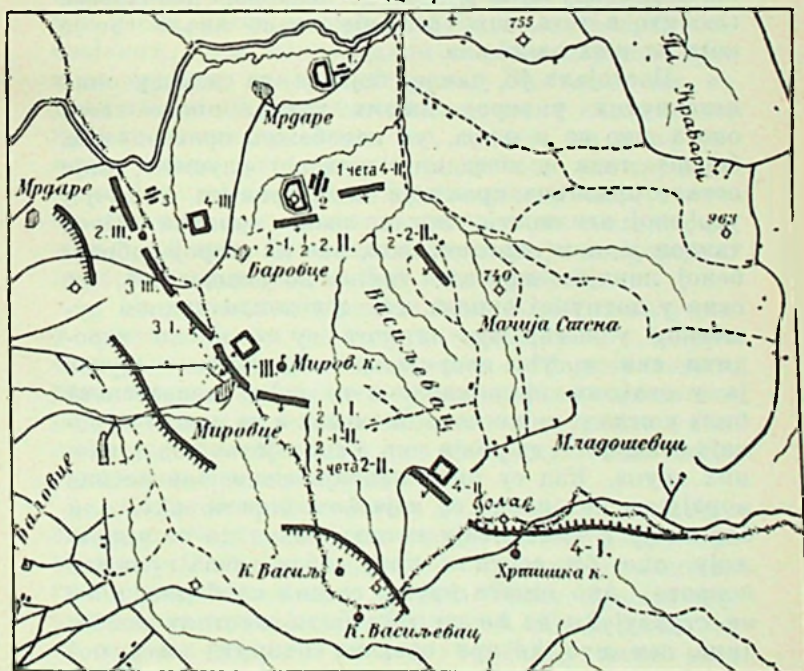
Ободрене овим подвигом поменутих двају батаљона, и при том како им више није сметала бочна ватра са пошумљеног виса, две чете 1. батаљона III и две чете 1. батаљона II пешад. пука, заклоњене дотле у селу Баровцу, ставише се поново у покрет. Отпора непријатељевог пред њима више није било. Зато и оне доста брзо доспеше своје циљу. До 5 сах. поподне оне све, праћене другим двома четама 1. батаљона III пешад. пука, избише на напуштену од непријатеља граничну линију лево од пошумљеног виса. Оне из III пука том приликом поседоше преседлину између овога виса и Миравачке карауле. Оне из II пука стигоше до Миравачке карауле. Али их ту нешто мало предухитрише друге трупе, које бежу придошле с лева, из села Васиљевца.

У непријатељским рукама остадоше још само

гранични положаји на савијутку који описиваше граница код Васиљевачке карауле: Халилово брдо и вис између ове и Мировачке карауле. Пред тим положајима, а у расцепу између упућених овим правцем двају батаљона I пешад. пука, створеном на тај начин што један оде на једну а други на другу страну, појавише се с вечери једна а преко ноћ и друге две чете 4. батаљона II пешад. пука.

Међутим, на доскорашњој одбранбеној линији према сада већ заузетом Васиљевцу и исто тако заузетој Мировачкој караули, што ће рећи за леђима

Скица бр.8

Размер 1:100 000

Распоред Моравске дивизије II³ позива поку између
5. и 6. октобра.

делова који је у једном великом луку од ове карауле до карауле Мачија Стена беху закрилили, још је било наших трупа, које никако не напуштаху свој првобитни одбранбени став. Не рачунајући 4. батаљон III пешад. пука који, као непотребљена резерва у нападу на граничне положаје јужно од Мердарске карауле, још увек стајаше у удољу између Баровачког утврђења и јаруге код Мердарског гробља, све су оне биле из II пука. Овде су оне биле задржане ради сваке евентуалности, да би послужиле за прихват онима, које се с десна и с лева раширише испред њих, ако би којим случајем дошло до њиховог повлачења. Особито с тога, што се није тачно знало где је која од њих завојила.

Постојала је, дакле, бојазан да између оних истакнутих унапред наших трупа, после свега онога што се о њима, уз неизбежна претеривања, бејаше тада у позадини њиховој слушало, није остало празнина, кроз која би се Арнаути, по својој урођеној агилности, могли овамо провући. Пред таквом једном перспективом, ове на старој одбранбеној линији заостале трупе дочекаше ноћ, не само у потпуној опрези, већ и у неком чудном душевном узнемирењу, из кога су се могли изродити сви могући непријатни инциденти. Одувек је у оваквим приликама, и то ноћу, неизвесност била у стању, више него ли права и за нешто суровија стварност, да убије мир и спокојство код дотичних трупа. Кад су пред непријатељем, оно истина морају да се опходе са највећом опрезношћу, али бар знају с киме имају посла и како да се управљају, ако би осетиле пред собом какве сумњиво покрете. Ако ништа друго, сасвим слободно, могу не страхујући да ће од тога бити штетних последица, сем што ће пре времена открити свој положај, одмах дати одушке своме узбуђењу палбом у правцу где су њихова стражарења одолења приметила што сумњиво. Међутим, када се испред

њих налазе и сопствене трупе, принуђене су отворати четворе очи, да у случају њиховог повлачења не пуцају и на њих, а то у мрачној и кишовитој ноћи, у стању је да им до крајњих граница затегне живце. И у тој затегнутости, која се свакад огледа у узнемирености и нестриљену да се што пре буде на чисто са оним што је напред, може често пута и због неке ситнице да се пређе преко свију обзира и направи русај пуцањем у своје сопствене трупе или тек онако у ветар.

Тако су неки војници, лутајући по бојишту и тражећи своје јединице иза којих бежу изостали, шенлучили из пушака. Неколико метака, између 8 и 9 сах. увече, падоше међу неке од напред побројаних, овом неприродном опрезношћу пре времена душевно заморених трупа. За тили час се цела та линија формално запали, те су наше трупе, које се налажаху испред ње, срећом на већој даљини, имале дуго времена са зебњом да слушају за својим леђима праву богојављенску палбу, што би свакако врло штетно утицало на њихово држање, да нису биле свесне тога да је непријатељ пред њима у главном био већ поражен.

Са овим смо завршили опис борби за овај дан у захвату Топличке групе наше Треће Армије. Остаје нам још да видимо, шта се бејаше истога дана збило и на граничним положајима који затварају приступ из околине Приштине и околине Гиљана за слив Медвеђе, где се прикупљаше тако-такозвана Медвеђска група.

Слив Медвеђе правио је према непријатељу два оделита фронта под прилично оштрим углом са теменом на Лисици, која је од свију ондашњих граничних тачака дуж фронта Треће Армије највише била примакнута Приштини. Та је тачка од те вароши удаљена за једну трећину мање него ли Васиљовачка караула, два пута мање него ли главни полазни положај Шумадиске дивизије I позива, Преполац—Дабиновачка коса, и три пута

мање него ли Мадљика на крајљем десном крилу поменуте армије. Један му је, дакле, фронт био окренут Приштини и простираше се од Лисице на север до Сикираче, одакле граница после доста благо скреће на северозапад ка положајима Моравске дивизије II позива. Стајао је бочно према правцима наступања ове и Шумадијске дивизије I позива ка Приштини, због чега је био као поручен за концентричан напад против непријатеља, груписаног испред ове вароши. Али је зато, истина у мањој мери и само донекле, нудио непријатељу, на случај какве веће офанзиве његове, могућност бочног напада против наших трупа које буду браниле слив Медвеђе, у вези са фронталним нападом од Гиљана. Са њега пак полазе за унутрашњост реченога слива два за нужду колико толико употребљива пута: од Сикираче преко Реткоцера и од Лисице поред Мркоња и Туларском реком, оба за село Медвеђу. Други је био окренут Гиљану и пружаше се од Лисице на исток до Копиљака, одакле граница нагло скреће на југоисток у правцу граничних положаја Прве Армије. По свом положају највише је био, и то у случају наше офанзиве, погодан за везу између оперативних група, које од Приштине и од Врања буду пошле концентрично ка Скопљу. И са њега полазе за унутрашњост слива два, на овом планинском земљишту, исто тако драгоцене пута: од Свираца преко сијаринске димије и од Веље Главе гребеном поред села Рубовца, оба за Тупалски вис.

Село Медвеђа и Тупалски вис, како су и иначе међусобно били близу, заједнички представљаху тактичко средиште овога слива, управо средиште ка коме се, као у каквом огромном левку, стичу све комуникације са граничног гребена. Зато су те тачке и биле изабране за концентрациска места јединица Медвеђске групе: Медвеђа Дринске дивизије II, а Тупалски вис Моравске бригаде I позива. Одатле су имале, по завр-

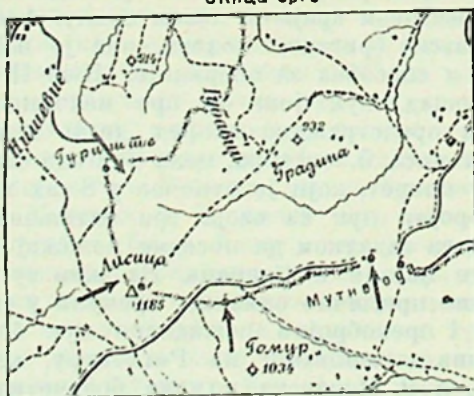
шеној концентрацији, да се разведу ка граници: прва на фронт према Приштини, а друга на фронт према Гиљану, с тим да се после, ако ситуација буде дозволила, и ова друга пребаци на фронт према Приштини, специјално ка Лисици, у духу директиве Врховне Команде, којом је било предвиђено концентрично наступање целе Треће Армије против овог главног града нашег легендарног Косова.

Дринска дивизија П позива, долазећи до Лесковца железницом, којом је последња отпочела да се превози, и одавде за Медвеђу, још је у главном била на маршу ка овом свом концентрациском месту. Безбедност граничних положаја на фронту Сикирача—Лисица према Приштини бејаше услед тога 5. октобра спала на граничаре и трећепозивце, који држаху у својој власти карауле и важније превоје, затим деташовани 3. батаљон П пешад. пука из Моравске дивизије П и 1. батаљон I прекобр. пешад. пука из Моравске бригаде I позива на Реткоцеру, за десним крилом овога фронта, и најзад четнички одред капетана Душана Секулића, који је 4. октобра увече стигао у подножје Лисице, на његовом крајњем левом крилу. А што се тиче Моравске бригаде I позива, она је већ била на окупу и способна за операције, Њен П прекобројни пешад. пук још од пре неколико дана бејаше на предстражама испред, десно и лево од Тупалског вика. 5. октобра, цела бригада стављена је била у покрет, који је отпочео у 8 сах. изјутра. II прекобројни пук са своја три батаљона ишао је напред са задатком да поседне положај између сијаринске цамије и Свираца. За њим су се, пошто бејаше прилично одмакао, кренули у својству главнине I прекобројни пешадиски пук без свог 1. батаљона деташованог на Реткоцеру, коњички дивизијон и 9. Моравска пољска брзометна батерија, који су се имали зауставити у долини Бањске реке код сијаринске цамије, одакле ће после,

према потреби, или потпомоћи њега у правцу Свираца и даље ка Гилану или, као што је 7. октобра стварно и било, окренути у десно ка Лисици, образујући челни ешелон своје бригаде. А у левој побочници, на правцу за Вељу Главу, био је 1. батаљон II прекобројног пука. Са таквим је циљевима, а са намером да се трупе не приводе сасвим близу граници, како се не би пре времена приметила непријатељства, био организован цео тај марш. Али, нити се батаљони II прекобројног пука на главном правцу задржаше на положају који им је био назначен, нити је то опет на своме правцу учинио овај деташовани његов батаљон. Оне прве одвукоше даље и уплетоше у борбу сами догађаји на граници, док међутим овог последњег одвукао је за собом један слаб одред комбинован од четника и граничара, који га, идући за Вељу Главу коју је имао заузети чим падне објава рата, бежаше у путу сустигао.

У 6:30 сах. изјутра Арнаути са нешто низама енергично нападоше наше положаје у испадном

Скица бр. 9

Размер 1:100000

Напад Арнаута на Лисицу 5. октобра.

углу код Лисице. Напад је био управљен са главном снагом против наше карауле на Лисици у центру, где се разви једна од најжешћих борби у овоме рату, а са слабијом у правцу нашег положаја према турској караули Гуриште на десном и против наше карауле Мутиводе на левом крилу. Колико је било Арнаута, немамо тачних података. Али их је свакако било више стотина. Снага наша на овоме месту била је овако распоређена: 25 граничара на положају према турској караули Гуриште, 125 граничара код карауле на Лисици, 20 граничара са једним водом из III позива код карауле Мутиводе и, као резерва у подножју Лисице 25 граничара, један вод из III позива и 90 четника, међу којима је био велики број студоната Университета. То је, дакле, у оскудици оперативних трупа које још беху далеко, било све, са чиме се овога момента с наше стране располагало на овом опасном месту. Снага мала, али пуна срчаности и неког неописаног борбеног полета. Четници још не беху добили муницију и бомбе. То је све, заједно са два митраљеза, било спаковано у воловским колима, која су била заостала на маршу и тек у 3 сах. после пола ноћи овамо стигла. Остављено је било да се распакује по дану, јер нико није слутео да ће Арнаути овако брзо приметити кавгу. Али, чим отпоче борба, товар је био скинут с кола и за трен ока распакован. Муниција и бомбе одмах беху подељене четницима, а митраљези предати његовом импровизованом митраљеском одељењу и монтирани. И за непуних сахат времена, од момента кад је прва пушка горе на положајима планула, четнички одред био је спреман за акцију. Сада његов командант посла 45 четника и митраљеско одељење у помоћ граничарима на Лисици. Мало после са других 45 четника и водом III позива он лично оде на десно крило да помогне граничаре на положају према турској караули Гуриште, које Арнаути већ беху почели наткриљавати,

увлачећи се између њих и наших делова на Лисици. А у резерви остадоше, и то више за чување логора, 25 граничара. Но и они после једног или једног и по сата беху упућени у предњу линију, и то у правцу турске карауле Прапаштице између Лисице и Мутиводе, где је једно арнаутско одељење прешло границу са намером да наше на Лисици дохвати из позадине.

На десном крилу, контра-нападом четника и трећепозиваца, Арнаути су са превоја између Гурпшта и Лисице били одбачени, после чега се ограничише на отварање ватре са пристојне даљине. То се исто догодило и оном њиховом одељењу, које бејаше покушало да се провуче између Лисице и Мутиводе, на левом крилу. Оно је од граничара било сузбијено ка својој караули Прапаштици, која му је својим тврдим зидовима пружала сигуран заклон. А и код карауле Мутиводе, на крајњем левом крилу, арнаутски напад све је више малаксавао, док се није сам од себе сасвим угасио. Једном речју, на свима овим местима наши су доста брзо изашли на крај са Арнаутима.

Али тако није било и на Лисици. Тамо је борба била далеко живава. Наши и Арнаути, распоређени у импровизованим заклонима од камења с обе стране своје карауле — а њих две су међусобно биле удаљене не више од 60 метара — непрекидно једни друге прецизном блиском ватром држаху као парализоване. И једни и други не могаху крочити ни корака напред, него се узајамно вребаху, кад ће ко изван заклона помолити главу да је размрскају својим моћима. Нарочито су им сметале карауле, које, као неосвојиви центри одбране, даваху, наравно свака својој страни, ослонац. Док једна од њих двеју не попусти, о јуришу није могло бити ни говора. Зато наши, након дужег времена, почеше покушавати, да турску караулу учине безбедном. Наредник граничар, неки Петровић, један од оне масе хероја који су остали незапажени,

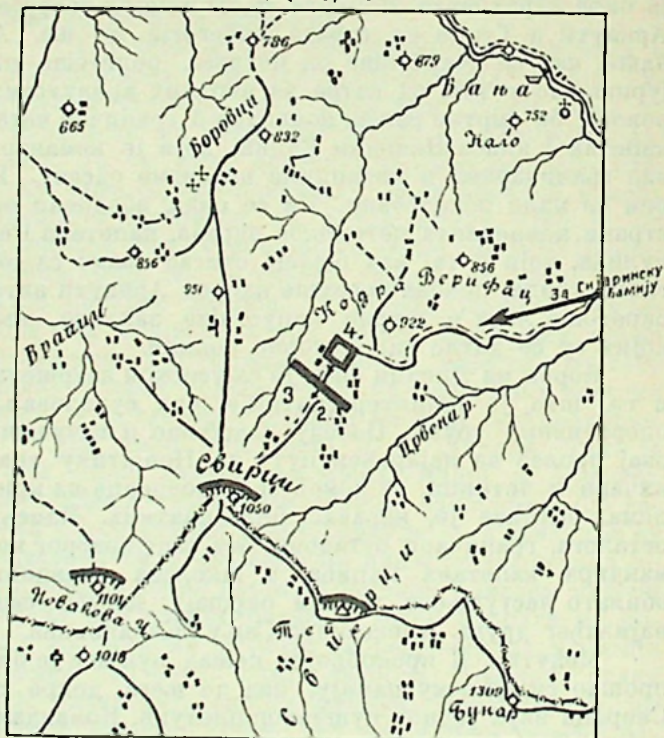
докле наши четници и граничари брзом палбом гађаху њене пушкарнице, два пута је прилазио овој тврдињи, да је разруши пикритом. Али оба пута употребљена количина истог показа се као недовољна. Најзад око 4 сах. поподне он јој се поново привуче и уз њу потпали читаву врећу. Експлозија је била страховита. Караула се из темеља затресе. Арнаути и Турци од страха побегоше из ње. А наши, кад се повратише од потреса, полетеше на јуриш. Но у том, од ватре из околних арнаутских ровова, би смртно рањен командир 3. граничне чете, капетан I класе Никодим Рацић, који је командовао граничарима и четницима на овоме одсеку. И они се мало поколебаше. Па се онда, ободрени од стране команданта четничког одреда, капетана Секулића, који у тај мах бејаше стигао овамо са деснога крила, понова кренуше напред. Арнаути нато окретоше леђа и журно напустише заклоне, иза којих су се дотле тако упорно борили.

Борба на Лисици била је са успехом завршена, и то, што је најинтересантније, без суделовања оперативних трупа. Победу задобише и сачуваше овај пролаз на најкраћем путу за Примитину граничари и четници, уз помоћ трећепозиваца на крилима. Жртва је, наравно, било знатних. Између осталог, граничари остадоше без свог храброг командира, капетана Рацића, а школска омладина, обилато заступљена у овом окршају, изгуби свог најмлађег друга, Александра-Сању Живановића.

Међутим, II прекобројни пешад. пук већ је био прошао сијаринску цамију, кад до њега допре са Свираца звук једног пушчаног плотуна. Командант пука који је био на челу, алармиран овим, ободе коња и одјурн унапред до најближег виса (к. 856), одакле је већ разговетије могао чути пушчану палбу, — знак да се тамо напред води доста јака борба. Пук онда лагано продужи за њим, крећући се заклоњено, да не буде виђен са Свирачких положаја, и око 10 сах. пре подне већ је био при-

купљен на томе вису. Одатле је понова колоном пошао напред и, дошав позади к. 922 ка којој се беху повукле две чете III позива са Свираца, опет се био прикупио, с тим да после пређе у борбени Поредак.

Скица бр. 10

Размер 1:75000

Напад II прекобројног пука из Моравске бригаде
I позива на Свирачке положаје.

Ови догађаји, у које је на сваки начин, мада је имао сасвим други задатак, морао да се умеша и II прекобројни пук, одигравали су се на месту

где се граница једним својим делом увлачи у нашу територију, чинећи као неки упадни угао. На темену тог упадног угла налази се Свирачки плато, на коме су биле подигнуте наша и турска Свирачка караула. У нашој караули била су опкољена три вода трећепозиваца под командом резервног поручника Марка Лазича. Арнаути, којих је било више стотина, једним својим делом држаху их овако опседнуте, а другим бежаху посели северну, нама окренуту, ивицу платоа, одакле су неко време гонили ватром горе поменуте две чете III позива, потиснуте ка к. 922. Кракови истога угла разилазе се у југозападном и југоисточном правцу, удаљујући се од места где је сада био прикупљен II прекобројни пук. Један од њих, југозападни, пење се гребеном навише, до једне узвишице, по имену Новакова чука, са чије благе преседлине између два ћувика, са по једном караулом нашом и турском, граница је у главном скретала на запад. И овде је наша караула била опкољена. Опколили су је били око 200 Арнаута. У њој пак остао је затворен један наш вод III позива. А југоисточни крак, идући такође гребеном али преко једног благог седла, завршава се једним висом, одакле граница почиње узимати свој нормални правац, окрећући сада на исток, на Свирци Тепе, са једном само караулом, и то турском. На овом вису Арнаути, којих је могло бити око стотину, држаху се пасивно, распоређени у рововима, подигнутим пре два дана десно и лево од карауле.

У време кад је II прекобројни пук стигао иза к. 922, ватра тамо напред већ је била почела да изумире. Грешни трећепозивци, затворени у Свирачкој караули и караули на Новаковој чуки, јављаху се да су живи веома слабом и разређеном палбом. Знак да им је понестало муниције. Нужно је дакле било да се ова придоншла снага што пре за њих ангажује, те да их спасе из овог очајног положаја.

Уосталом, тако је и било. Чим је командант пука добио потребне информације, према којима опсађени, због оскудице у муницији, неће моћи у борби издржати дуже од једног сата, Лук се отиште у правцу Свирачког платоа који му се као најближи сам собом нуђаше да га узме за први нападни објекат. Неопажен од непријатеља, сасвим се пзне-надно појави на јужној ивици шуме, одакле његови батаљони првог борбеног реда одмах отворише јаку ватру. Арнаути на северној ивици Свирачког платоа, који се томе нису надали, намах се узбунеше. Поједине групе одмах почеше да беже. Најзад, то делимично одступање претвори се и у опште, када наши, опазивши код њих комешање, појурише уз брдо. Но док стигоше на плато, опсада наше карауле била је дигнута. Наши у њој већ су били слободни, јер се Арнаути и оданде беху разбегли. Још је само посада турске карауле покушала да се иза њених зидова одупре. Али, када наши показаше тенденцију да је опколе, већина њених бранилаца умаче. У њој онда остадоше само њих неколицина, који, не хтевши се предати, нађоше смрт у пламену.

Пошто су били готови са Свирачким платоом, батаљони првог борбеног реда се раставише, продужујући наступање правцем за Свирци Тепе. Арнаути и овом приликом дадоше веома слаб отпор. Наша караула на Новаковој чуки била је ослобођена опсаде, а турска караула на Свирци Тепе, благодарем кукавичлуку њене посаде која се бејаше разбегла једновременно кад и посада ровова око ње, била је лако освојена. Још је само требало заузети јужни ђувик Новакове чуке, на коме се, са наслоним на тамошњу своју караулу удаљену за један километар од наше, окупише Арнаути, који су до малочас опсађивали ову другу. Али, ту је ишло потеже. Покушај 3. батаљона да им се приближи, био је њиховом снажном ватром осујећен. Батаљон је био пошао чистином, преко

које би морао проћи да би доспео до њих, али је са прилично великим губицима био враћен натраг, после чега је било решено да се сачека долазак 9. Моравске пољске брзометне батерије, за коју је било јављено да је послата пуку у помоћ.

Пред вече ова батерија била је смештена за дејство на Свирачком платоу. Изнели су је на рукама и помоћу конопаца војници 4. батаљона, који је ту, вршећи функцију пуковске резерве, био задржан и после одласка 2. и 3. батаљона на Свирци Тепе и Новакову чуку. И одатле, са неколико само метака посвршавала је посла. Турска караула на Новаковој чуки била је одмах погођена и ровашена. Оно што је било у њој и у оближњим рововима са стране нададе се у бегство, после чега је 3. батаљон имао само да дође и поседне те напуштене објекте.

Најзад, што се тиче деташованог 1. батаљона, он је код села Рубовца наишао на оделење четника и граничара, које га је пре кратког времена било у путу стигло и прстигло. Затекао га је сада при деоби муниције и бомби. Ово оделење упућено је било за напад на караулу на Вељој Глави, који је стварно требао бити изведен тек по објави рата. Но оно узе на себе да са том караулом сврши и пре одређеног рока, из разлога што је њена посада већ била приметнула кавгу, пушкарајући се са тамошњим нашим граничним стражама. С тога, пошто му се четници и граничари снабдеше муницијом и бомбама, оно одјезди пут Вољо Главе, одакле одиста допираше с времена на време јединачна пушчана паљба. Батаљон, који, како му је било наложено, већ бејаше посао положио у висини Рубовца, остаде у двоумици шта да ради: да ли да следује његовом примеру или да поступи по добивеном задатку. Но на послетку и он својим већим делом махинално пође за њим, да му у случају нужде буде у помоћи.

Међутим, како то оделење стиже на Вељу Главу, из оних стопа насрну на тамошњу турску

караулу. По двојица од најбољих стрелаца узеше на око сваку од пушкарница окренутих на нашу страну. Под заштитом њихове прецизне ватре, од које браниоци карауле не смедоше главе помолити, два граничара притрчаше караули. Један се саже уза зид, а други се попе на његова рамена. Овај горе лупи бомбу о зид, да би је запалио, па је онда, тако запаљену, кроз отвор најближе пушкарнице хитну унутра. Тамо се разлеже прасак, после кога караула више није давала отпора. Чак и онда, кад је овуда пролазио батаљон, да би посео и осигурао цео положај, нико из ње није опалио ни једног метка. Оно што бејаше од њене посаде остало у животу, мировало је још неко време. Најзад се, видећи да нема куд, предаде.

Тако, изузев на правцима за Блажево и Луково у сливу горње Топлице, свуда на другим местима, гдегод је било судара, Арнаути овога дана прођоше рђаво. Чак и на томе месту где их бејаше послужила срећа, предстојало им је брзо повлачење и напуштање свију тековина, па и евакуисање целог горњег Лаба, због неуспеха који претрпеше на другим важнијим деловима фронта у захвату наше Треће Армије. Али недаћа њихова није била само у томе. Било је и нешто много горе. Услед тих њихових неуспеха, који су додуше били појединачни и као такви сваки за себе изгледаху безначајни, али који у самој ствари, узети скуна, чинљаху једну веома значајну епизоду овога рата, чак и одбрана Приштине била је компромитована у знатној мери, пре но што је поменута наша армија уопште и стигла да уложи сву своју снагу. Другим речима, с обзиром на чињеницу да су Арнаути представљали главну масу турског Приштинског одреда и да су у досадашњој својој офанзиви на огромном пространству од изворишта Лаба до Свираца страћили максимум енергије без изгледа да је после могу освојити новим снагама, тај је одред, после оваквог исхода тог њиховог ла-

коумног предузећа, још пре објаве рата на вратима Косова формално изгубио битку. Значи, још не беху ни отпочеле главне операције наше војске, а наша Трећа Армија, иако је водила борбе по деловима, без везе, без плана и без икаквог замаха, задобила је једну велику победу, после које је њено наступање ка Приштини имало да буде оно исто што и искоришћавање какве победоносне битке, тучене целокупном снагом. Оно што је за ову армију било најтеже, преброђено је сасвим неосетно. Она се још не беше честито ни размрдала, а судбина Косова, благодарећи једном срећном случају, већ је била у главном решена. Међутим, нико од оних на њеним врховима није био свестан тога. Чак, шта више, живећи у уверењу које је онда код нас владало о великој војничкој моћи тадашње Турске Царевине и, при том, немајући никаквих података о њој, сви су они замишљали да су досадашње борбе биле само предигра, а да ће главна битка, и то са још неангажованим знатним снагама које се крију иза овог ретког арнаутског застора, настати тек по прелазу границе.

Случај је хтео, да овога вечера, када у главном већ беху завршени догађаји који у својој целокупности имађаху значај једне добивене битке, искрсну нешто што је команданта армије бар сад требало да покрене на енергичнију акцију. На име, од Врховне Команде добивена је депеша: да је објављен рат Турској, да ће Ибарска Војска 6. октобра изјутра прећи границу према Новом Пазару и да његова Трећа Армија има на један дан после тога, т.ј. 7. октобра, да предузме наступање ка Приштини у духу раније добивене директиве, по којој су све подручне му јединице, како оне у Топлици тако и оне у Медвеђи, требале бити концентрично упућене ка означеноме објекту. Сад смо били у ратном стању. А с тим самим отпали су и мотиви, који Команданта Армије читава три дана дотле уздржаваху.

Истпна, офанзива његове армије по тој депеши, ако би се протумачила буквално, имала је да отпочне тек 7. октобра. Пре тога времена јединице Медвеђске групе нису ни могле бити узимане у комбинацију, бар што се тиче идеје о њиховој употреби, изражене у поменутој директиви. Јер Дринска дивизија II позива, са својим борацким деловима испуњена сада у околини села Медвеђе, још не беше изашла на додељени јој део граничног фронта, а Моравска бригада I позива тек је имала да се са Свираца и од сијоринске цамије, што ће рећи са правца за Гилане, пребације тамошњим планинским путевима за Лисницу ради узимања учешћа у пројектованом нападу на Приштину. Али дивизијама Тоулицке групе, Шумадиској I и Моравској II позива, које су већ биле на лицу места, ништа није сметало да дан раније, т.ј. 6. октобра, отпочну наступање са тежњом да се још истога дана дохвате реке Брвенице, одакле би сутра-дан, 7. октобра, када и ако ступе у акцију и јединице Медвеђске групе, заједно с њима нападе планински комплекс између ове реке, Лиснице и Приштине, на којима је стварно и требала да почива одбрана ове вароши. Чак би било и веома упутно пружити тим двома дивизијама једну такву предност пре почетка општег наступања, из разлога што су садашњи њихови положаји били знатно више удаљени од заједничког објекта целе Треће Армије, него ли Лисница, преко које је требала ићи директриса операција за јединице Медвеђске групе. Под условом да се узајамно за време наступања потпомажу, а не, као досада, да дејствују без икакве узајамне везе, оне би 6. октобра увече сигурно догурале до Брвенице, иза које се тек почињу уздизати непријатељски положаји за одбрану Приштине у вези са чувеним Тенеждолским теснацем. Али у сваком случају, никаквог ризика за њих није било, јер непријатељ, чак и да му нису овако висиле ноге, с обзи-

ром на конфигурацију терена и на тадашњу констелацију наших снага у Топлици и Медвеђи, које га са две стране обухватаху, не би ни покушао да се, откривајући свој десни бок према Медвеђи, са свом својом снагом баци на њих за време њиховог наступања ка реци, која с јужне стране омеђава равничасти терен Малог Косова.

Ово њихово претходно приближивање планинском комплексу јужно од Брвенице таман би одговарало захтеву, израженом у завршном делу директиве, да обе групе т.ј. ова из Топлице и она из Медвеђе, једновременно бију битку пред Приштином. А, као што се и из предњег излагања могло видети, поприште те битке, ако је, с обзиром на оно што се досада бејаше догодило, уопште буде било, могло је бити само на томе комплексу, о који су јединице Медвеђске групе одмах по прелазу границе имале да се спотакну. Одговарало би најзад и основној идеји, која провејаваше кроз целу директиву. На име, да трећа армија прејури преко Приштине као олуј, како би се на време могла поравијати са Првом, те да, подухватајући главну снагу турске војске с бока, узме учешће у главној битки око Куманова или Скопља.

Како се Командант Армије бејаше снашао у овоме проблему, који се сам собом истицаше услед лаконске стилизације у депеши Врховне Команде о предузимању операција од стране његових трупа, видећемо мало доцније. Засада можемо навести то, да у току целе наступајуће ноћи из армиског штаба није било издато никакво наређење командантима Шумадиске I и Моравске дивизије II позива о каквом покрету унапред, ни команданту Моравске бригаде I позива о рокирању његових трупа на Лисницу.

V

Последице неуспеха непријатељског нису се дало дуго чекати

Ноћу између 5. и 6. октобра, све турске карауле између Халиловог брда и Лисице, између Лисице и Новакове чуке и између Свирци Тепе и Китке биле су напуштене. А и пред граничарима и четницима на Лисици и пред II прекобројним пешад. пуком на Новаковој чуки, Свирци Тепе и Свирачком платоу у свануће 6. октобра није било никога. Патроле овога пука ишле су преко дана за 5—6 километара у дубину непријатељске територије и у путу нису сретале ни живе душе. Арнаути, који јуче безуспешно нападаху Лисицу, повукли су се ка Приштини, оставив једно стотину људи на гребену планине Прапаштице, а они, који беху одбачени са Свирачког платоа, Новакове чуке и Свирци Тепе, одступили су незнано куд. Само је посада Китке остала на своме месту, где је преко целог дана била с времена на време тучена ватром једне Дебанжове позициске батерије, која се након тога бејаше прикључила 1. батаљону прекобр. пука на Вељој Глави.

Слично је прошла и она група Арнаута, која из изворишта Лаба беше продрла у слив горње Топлице, у правцу ка Блажеву и Лукову. Њој се не даде да ужива плодове јучерашњих својих успеха и да докусири освојена наша села, него је ујутру рано стукнула назад и журно одступила преко границе, мада је нико с наше стране није гонио. Шта је даље са њом било, није нам познато Али, пошто је већ било доцкан да се повлачи низ Лаба ка Приштини и како доцније око Митровице и Вучитрна никаквих борби није било, свакако ће бити да се бар својим већим делом, беше одмах разишла кућама.

Ова ванредно повољна за нас ситуација на крилима није с наше стране ничим била искоришћена. У горњој Топлици, према изворишту Лаба, и није се могло, јер су се тек овога дана увече скупили код Лукова делови упућени на овај правац: два ескадрона Дринско дивизиске коњице

II позива, 4. батаљон XIX пешад. пука и једна чета комита. Није се могло ни на граничном одсеку од Сикираче до Лисице, што ће рећи на западном фронту слива Медвеђе према Приштини, јер је Дринска дивизија II позива, рачунајући ту само њене борачке делове, цео тај дан провела на маршу из Медвеђе за Реткоцер, а Моравска бригада I позива била је далеко, чак на Свирачким положајима и код сијаринске џамије. Могло се дакле само на правцу за Гиљане, да је одмах њиме била упућена ова бригада, која је и иначе, налазећи се на означеном делу граничног фронта, била истакнута према томе месту. Истина, то не би било у складу са директивом Врховне Команде која налагаше концентрично наступање свију јединица Треће Армије на Приштину, али би боље одговарало ситуацији која је тада, због тога што је непријатељ преко сваког очекивања у снази био далеко подбацио, стварно владала на овом делу његовога војишта. Ако ништа друго, бригада би овим уштедила себи дуг и заобилазан пут преко Лисице и Приштине, који ће је много доцније, и то тек у моменту кад је била завршена Кумановска Битка, довести опет у Гиљане, које јој је сада било тако рећи пред носом. А и да не говоримо о томе, да би она својом појавом код овога места на сваки начин убрзала пад Приштине и очувала потребну близину са Првом Армијом. Но у сваком случају имало би се од ње више користи но овако што је преседела на једноме месту, не добивши ни овога дана наређење да се пребаци на Лисицу.

Међутим у средишту, што ће рећи у реону средњег Лаба, главна група Арнаута осванула је онако како је била и заноклила. Још је држала уску камениту косу испред турског села Мердара и к. 686, обе мале косе одмах иза турског села Мировца и висове Шамалук и Халилово брдо са нашом и турском Василевачком караулом. И на њима је, симулирајући својим левим крилом на-

пад на положаје десног крила Моравске дивизије око Мердарске карауле закључно са пошумљеним висом и бранећи се на свом десном крилу, код наше и турске Васиљевачке карауле, од напада левог крила ове исте наше дивизије, остала све док јој Шумадиска дивизија I позива не беше својим наступањем ка Подујеву загрозила с бока. Да је ова последња била пошла чим је свануло, како је леви бок целе те арнаутске групе према њој био сасвим откривен, или да је Моравска дивизија II позива извела јачи напад својим левим крилом у правцу њене одступнице, тај би се процес повијања уназад много раније обавио. Али те одлучности на нашој страни није било. Све што у захвату ових двеју дивизија до подне бејаше предузимано, било је делимично, ситно и од чисто локалнога значаја.

Не рачунајући извесне мале покрете, Шумадиска дивизија I позива цело пре подне одстојала је у месту. А што се тиче Моравске дивизије II позива, она је за све то време била забуњена борбом на свом десном крилу, специјално на граничном гребену код Мердарске карауле и на пошумљеном вису јужно од ове, па је већим делом своје снаге остала за њ прикована и сада и онда, када се та, да је назовемо, безначајна борба по одступању Арнаута давно беше угасила.

На овом крилу, рачунајући ту и седло између поменутог пошумљеног виса и Миловачке карауле, био је цео III, ојачан још и 3. батаљоном I пешад. пука. Иза њега, код Баровачког утврђења, у току дана се искупише: 2. батаљон I, који је дотле провео тако рећи у позадини, на Ђуровом вису, и четири и по чете II пешад. пука, које су биле заостале на старој одбранбеној линији од овог утврђења до северног окомка Васиљевачке косе закључно. Ту је најзад био заступљен и цео Моравски пољски артилер. дивизијон: 2. батерија, која је била код Баровачког утврђења, гађала је Ар-

науте на косама иза села Мировца; 1. батерија, која од јутрос бејаше изашла на гранични гробен код Мердарске карауле и тамо заменила 3., отвара-рала је ватру, док се не беше спустила магла, на непријатељску батерију код Мерџеза изнад Поду-јева; а 3., која је, по извршеној смени са 1., била дошла на Мердарски вис, тукла је Арнауте на уској каменитој коси испред села Мердара и к. 686, а по којим метком, док још није било магле, и турску батерију изнад Подујева.

Али је зато дејство у правцу томена испадног угла код наше и турске Васиљевачке карауле било спало на оно мало трупа, које бежу растурене на великом пространству по ширини, од Мировачке карауле до Мачије Стене, и којима, како су биле разбацане и испремештане, није се знало ни крсног имена. Чак и од њих нису све узеле учешћа у тој операцији (која је и нехотице била екопчана са грожењем позадини Арнаута и која по своме значају напротив изискиваше груписање и анга-жовање главне снаге дотичне дивизије на овом њеном крилу), него само, и то с брда с дола и без једне заједничке команде, три чете 4. батаљона II у центру, а 4. батаљон I и једна и по чета ком-бинована из 1. и 2. батаљона II пешад. пука на крилима. Растурене чете 1. батаљона I пешад. пука, пошто се на једвите јаде искупиле на Васиље-вачкој коси, стигоше, не журећи се нимало, на Халилово брдо тек кад је борба на овоме крилу била завршена.

У званичној релацији команданта дивизије тврди се, да је 4. батаљон I пешад. пука у 6 сах. изјутра извршио пренад на турску Васиљевачку караулу на Халиловом брду и да је, уз припомоћ једне чете 1. батаљона из истог пука, убрзо за-узео исту. У 7 сах. пак, по тој релацији, једна по-лучета из 2. и једна чета из 1. батаљона II пешад. пука освојише нашу Васиљевачку караулу и на тај начин у самом освитку овога дана окончаше борбу

на том крилу своје дивизије. Међутим, ни једно ни друго не одговара истини. А тако је, по свему судећи, забележено само зато што је стање ствари у своје време било неверно представљено Команданту Армије, који је већ био постао нестрпљив. На име, јављено му је било, да је ова караула заузета, далеко пре но што је то у ствари било, па је онда, да би се избегла контрадикција, при писању релације дато места и таквом једном апсурду, као да би Арнаути, с обзиром на правац пружања тадашњег њиховог фронта, смели, у овом времену своје пуне декаденције, да се боре на одсеку код Мердарске карауле тако дуго по губитку положаја, са којих би им врло лако могла бити пресечена одступница и веза са положајима на левој обали Брвенице.

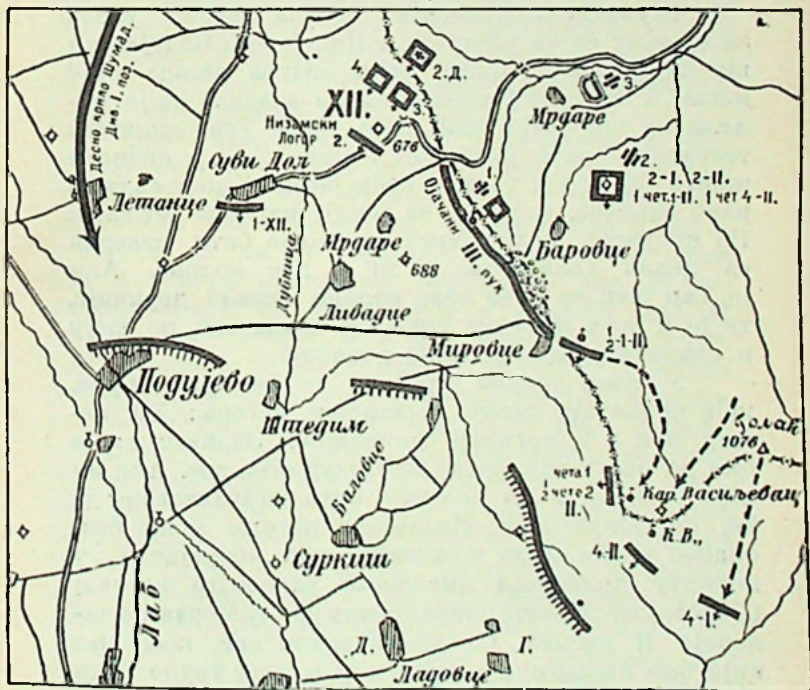
У ствари, једна од двеју чета 4. батаљона I пешад пука, које су биле на к. 1076 (Голак) и Ћувику лево од ове коте, препаде у 6 сах. изјутра неколико турских војника случајно заосталих у напуштеној турској Хртичкој караули. А затим, када стигоше извештаји да испред граничног одсека Мачија Стена—Вулино брдо нема непријатеља, са тога се одсека упутнише ка заузетој турској Хртичкој караули и друге две чете овога батаљона, кога је командант дивизије побркао са 4. батаљоном II пешад. пука. Овај други пак отпочео је у 7.30 да напада Халилово брдо са северозападнoг ребра коте 1076, на коме се бејаше те ноћи прикупио. У току напада, и то тек око 10 сах. пре подне, придружише му се десно једна получета из 2. и једна чета из 1. батаљона његовога пука. Око 11 сах., он је успео да заузме Халилово брдо и турску Васиљевачку караулу на њему.

Најзад, пред подне отпоче напад на главни арнаутски положај на десној обали Хртичке реке од виса над нашом Васиљевачком караулом до изнад села Хртице. У подне, кад се Шумадијска дивизија I позива бејаше својим десним крилом кренула ка

Подујеву, око поменуте наше карауле још су биле вођене борбе, којом приликом јуначки погигбе командир получете 2. батаљона II пешад. пука поручник Петко Илић.

Благодарећи пасивном држању ове наше дивизије, Арнаути у главном имађаху фронт само према Моравској дивизији II позива, са којом се већ четврти дан крве. Али сада, чим осетипше покрет десног крила оне прве у правцу незаштићеног им левог бока, намах прекидоше борбу на свом

Скица бр. 11

Размер 1:100000

Ситуација код Шумадпске I и Моравске динџије II позива
6. октобра око 2 сата по подне.

левом крилу и приступише повлачењу на нову одбранбену линију: од Подујева преко села Баловца до изнад села Хртице, која им даваше могућност да, макар то било и за кратко време, формирају фронт и према једној и према другој. До 2 сах. поподне сви дотадашњи њихови положаји од турског села Мердара до изнад наше Васиљевачке карауле већ су били испразњени.

Дакле у 2 сах. по подне пада и заузимање наше Васиљевачке карауле од стране наших трупа, и то читавих седам сати доцније но што се то званичном релацијом желело да представи.

Шумадијска дивизија I позива бејаше узела за објект свога наступања Подујево и Подујевски вис са Мерћезом. Даље њена визиура засада није ишла. А не би јој у осталом ни вредело да је циљала на положаје чак тамо пред Тенеждолским теснацем, пошто је покрет отпочео тек у подне и пошто јој услед тога, у овом јесењем добу када се рано смркава, остајаше за акцију највише пет сати. По пројекту, овај покрет требао је бити изведен са целом дивизијом, и то у две колоне. Али је, бар што се тиче леве колоне, испало друкчије, те је и то у многоме умањило замах ове, по броју и квалитету, иначе силне дивизије.

У левој колони требале су да буду трупе, које припадају одсеку Низамског логора: XII пешад. пук и 2. артилер. дивизијон. Задагак им је био да наступају право на Подујевски вис. Али им није било ништим је могло бити загарантовано да ће, по напуштању Низамског логора, моћи безопасно проћи мимо положаја, које непријатељ, у моменту доношења дивизијске заповести за овај покрет, још држао према десном крилу Моравске дивизије II позива. Са командантом ове последње није био постигнут споразум да његове трупе, ради ове сврхе, претходно нападну и отму ове положаје, те да и оне од своје стране допринесу штогод крчењу пролаза кроз Мало Косово. Него су,

и онда када борба на њиховом фронту отпоче нагло да слаби, па чак и кад бејаше сасвим престала, потпуно равнодушно остале седећи на својим позицијама, срећне што ће једном после толико времена дахнути душом. Зато, ако је било потребно да баш оне са Низамског логора нападају с фронта Подујевски вис, нужно је било препоручити им да, било само било у друштву са десним крилом Моравске Дивизије II позива, рашчисте најпре са непријатељом који је био пред њима. Али би било много краће и много простије, да им је било наређено да наступају преко села Мердара на село Баловце у десни бок Подујевског виси, а да је фронтални напад и на овај вис и на Подујево, који објекти и иначе припадаху једном одсеку, био поверен десној колони.

Овако, оне нису биле ни тамо ни овамо. Изузев 1. батаљона, који је око 2 сах. поподне био упућен преко реке Дубице, ради хватања везе са десном колоном, остале су преседеле у месту чекајући да им непријатељ сам ослободи леви бок и отвори пролаз за Подујевски вис. И наравно, пошто им није било у задатку да тај процес саме убрзају и пошто ојачани III пешад. пук на десном крилу Моравске дивизије II позива скрштених руку посматраше како непријатеља поступно нестаје пред њим, морале су мало подуже да чекају. Јер, повлачење непријатељево на овоме месту трајало је до 2 сах. поподне, а у том времену чело десне колоне већ је било прешло село Летанце на правцу за Подујево. Па и доцније остало је на напуштеним положајима неколико групица Арнаута, које својом живахношћу врло згодно маскираху ову промену изведену код њих. Заостале групице, на пример, у камењару код Мердара и у једној шумици северозападно од овога села никако не даваху маха XII пуку и 2. дивизијону да се пребаци преко реке Дубице ка свом 1. батаљону, који их је тамо узаман чекао. Против

њих морале су на послетку бити упућене две чете из пуковске резерве. Но док су оне до камењара и шумице стигле, Арнаута нигде није било. Сада би се могло приступити извршењу дивизијске заповести за напад на Подујевски вис. Али је, на жалост, било и сувише доцкан.

Десну колону образовали су, маршујући овим редом: XI пешад. пук и 3. артилер. дивизијон, за њима X пешад. пук и 1. артилер. дивизијон, а на зачелу свију 1. и 3. батаљон XIX пешад. пука. Она је наступала од села Г. Дубице, где су се поступно биле свиле све напред побројане јединице, сеоским путем на село Летанце и даље ка Подујеву у смислу некаквог замишљеног обухвата непријатељског левог крила. Како ће се на лицу места про-извести тај обухват, колика ће просторија њиме бити захваћена и да ли ће до његовог правог изражаја уопште и доћи, наравно то још нико у време пројектовања овога марша, па и за време подилажења бојишту, није био у стању да предвиди. За овај мах довољно је било то што је цео покрет био упућен обилазним правцем преко села Летанцета, којим би се лако могло обухватити, наткрилити па чак и изманевровати непријатељски положај Подујевски вис—Подујево, ако се непријатељ буде на њему одсудно бранио.

Идеја о једном таквом маневру толико је доминирала у организацији самог марша, да је ова колона била рашчлањена на три самостална ешелона под непосредним налозима команданта дивизије и са, донекле већ унапред устаљеним, својим посебним задацима. Од ова три ешелона пак, само је први (XI пешад. пук са 3. артилер. дивизијоном) важио као десна колона, док међутим друга два, иако су један према другом били независни, беху третирани као дивизијска резерва, упућена за том колоном. Првом дакле ешелону, односно десној колони чак је било унапред наређено, мада се о непријатељу и његовим намерама

још ништа није знало, да обухватно нападне Подујево, што на лицу места није могло бити остварено. Поврх тога, а да би се самим доласком на бојиште добио и некакав степености поредак у поље, из кога би се, на случај да тај ужи обухват са десном колоном не буде донео жељене резултате, могао произвести и шири обухват простим фронталним наступањем другог а по потреби и трећег ешелона већом просторијом западно од Подујева, оба ешелона дивизиске резерве имали су се, према дивизиској заповести, за време марша што више померати у десно ка селу Добром Долу, што такође остаде мртво слово на хартији.

До подне магла је већ била полегла по висовима, због чега артилерија Моравске дивизије II позива више није могла дејствовати против турске батерије на Подујевском вису. А у подне, када настаде покрет десне колоне Шумадијске дивизије I позива, почела је мало помало да се спушта и по низини, којом је ова колона имала да прође. Благодарећи томе, 2. батаљон XI пука, који је био у претходници свога пука односно своје колоне, доспео је око 130 сах. поподне, неузнемираван од напред поменуте турске батерије, до пред село Летанце, које је било поседнуто једним слабиим оделењем Арнаута. Ту је наишао на Шумад. дивизијски коњички дивизијон, који је вршио осматрање. Питом се одмах разви за борбу и, тако развијен, упути се поменутом селу. За време, док је, гонећи Арнауће које за час бејаше натерао у бегство, пролазио кроз село, почео је добијати артилериску ватру са Подујевског виса. А кад изађе из њега, почео је добијати и пешадијску ватру из Подујева.

Одмах после тих првих знакова борбе, главнина XI пука скренула је са дотадашњег свог правца за Летанце, куда је отишла претходница, у удоље иза, према правцу наступања, косо положеног земљишног таласа, на коме лежи поменуто село. Из овог удоља, којим је донекле водила пречица за

Подујево, стала је мало после избијати код једне четвоугаоне шумице између овог села и друма Куршумлија — Приштина. Дотле је била у обичној маршевној колони, што је могао скупо стати, да није било магле да је заклони од ока непријатељског са Подујевског вуса. А одатле настадоше код ње престројавања, по мери како је који батаљон наплазио, у шире и плиће стројеве и поретке, условљене близином положаја, на којима је чекаше непријатељ.

Најпре је напшао 4. батаљон, који је био на њеном челу. Он се разви за борбу и оде даље чистином, која бејаше пукла надалеко испред шумице. Потом напђоше, један за другим, 1. и 3. батаљон. Онај напред креташе се неко време без задржавања и једновременно са свима крупнијим и ситнијим деловима, на које се приликом развијања бејаше по фронту и дубини рашчланио. Па кад отпоче да трпи непријатељску пешадиску ватру, то је и даље чинио, чувајући брижљиво све правилске форме укупног му борбеног поретка, у неизменичним и, у колико је више одмицао, све краћим скоковима: чета по чета и вод по вод, све док не беше стигао у висину 2. батаљона, који је ватром непријатељском био задржан на даљини од 1200—1500 метара испред Подујева, не рачунајући мањим групама Арнаута поседнуте усамљене куће које су се налазиле и много ближе. И на крају крајева он сав, поравњат са њиме, полеже по земљи, фронтом више према Подујевском вису. А она два позади, пошто са доласком последње чете завршише престројавање, упутише се лагано задњим нагибом поменутог земљишног таласа, који их је прилично заштићавао од пушчаних метака.

За време овог подилажења, пешаци из 2. и 4. батаљона у чуду се питаху, зашто 3. артилер. дивизијон, придат колони коју образоваше њихов пук, још никако да се јави, а они сви већ западоше и у пешадиску ватру непријатељеву. А има-

ли су и право, јер да је све ишло као што треба, овај би дивизијон својим благовременим ступањем у акцију потпомогао у самом почетку развој пешадије и њено ступање у борбу са непријатељском пешадијом. Овако, он је првим својим мецима дао од себе гласа тек кад је целокупан борбени поредак њиховог пука био формиран и у главноме заустављен пешадиском ватром. Значи, збиља је био закасно.

Међутим, ни команданта XI пешад. пука, који је уједно био и командант колоне, не беше код претходничког батаљона, кад је овај залазио у сферу дејства непријатељске артилериске ватре са Подујевског виса, те да на лицу места, бар у најопштијим цртама, склопи план за напад и на основу њега предвиди употребу придате му артилерије. У томе за његов даљи рад веома важном моменту, он се бејаше затекао на челу главнине, пропустивши да пошаље наређење дивизијону да убрза покрет. Али, док је лично тамо стигао, непријатељска батерија на Подујевском вису због магле у велико је ћутала, с тим да тек доцније, у колико јој атмосферске прилике својим незнатним променама буду допуштале, опет пошаље по који плотун шрапнела са тачкама распрскавања високо изнад глава наших пешака. То га сасвим неосетно наведе да, предајући се сав развијању својих батаљона из главнине, потпуно заборави и на своју улогу команданта колоне и на поверени му артилериски дивизијон. Овај је за стопама пешадије ишао још неко кратко време, док не беше осетно над главама фијук залуталих пушчаних зрна. Па кад из тога виде где је запао, наједаред обрте на лево-круг и трком појури уназад, уз страшну тутњаву, која произведе панику у редовима бојне коморе и музике XI пука. Коморције и музиканти формално се разбегоше. Том приликом, уз остало, настаде комично тандркање и претура-

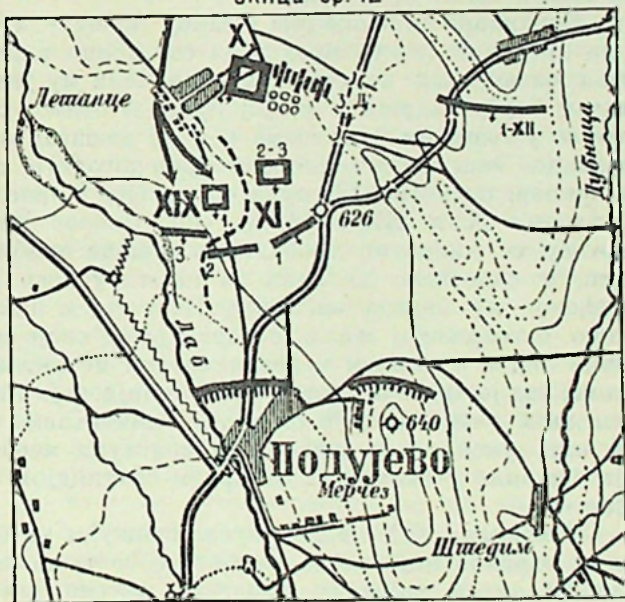
ње гломазних санитетских двоколица, потераних највећом могућом брзином преко орања.

Подале одатле, X пешад. пук, који је до мало час маршовао истим путем којим и десна колона односно XI пук са 3. дивизијом, тада је једним својим делом већ скренуо ка селу Летанцету. Једна чета из његовог 2. батаљона, упућена да оде напред и постави везу између XI и XII пука, баш је подилазила месту, где се бејаше догодио описани неред. Али, када виде нагло повлачење артилерије и вратоломну трку санитетских двоколица, поуми да се врати одакле је и дошла. Већ се бејаше и кренула натраг. Но у том се 3. дивизион заустави иза четвороугаоне шумице, и скиде са предњака и отпоче отварати ватру. Из тога јој је одмах било јасно да ово његово повлачење није значило исто што и спасавање са бојишта, већ да је ту по среди био само један ужурбани скок његов уназад до положаја, на коме је и раније требао да се заустави. Сад се она понова упути напред и постави се између XI пука, распоређеног фронтом према Подујеву и Подујевском впису, и 1. батаљона XII пука, који код села Сувог Дола, у борбеном поретку према Подујевском впису, али изван домашаја пешадиске ватре са овог, очекиваше долазак осталих батаљона свога пука, заосталих на Низамском логору и коси иза њега. А што се тиче коморџија и музиканата, и они се у главном доста брзо прибранише од страха и вратилише на своје место. Али ипак неки од њих одјурнише ка селу Д. Дубици и тамо уплашише особље тог устројеног у џамији провијалишта XII пешад. пука, које се брзо спакова и потом одестуни, истина у потпуном реду, чак на Преполоц.

Ништа није помогло то што је кроз целу дивизијску заповост за марш дивизије на Подујево провијивала тенденција да се без мало аутоматски, самим доласком трупа на бојиште, што ће рећи још из марша, наткрили непријатељско лево крило

код Подујева. Другим речима ништа није помогло, што је идеја о том крилном, маневру била још пре поласка на марш добила извесне прилично јасно одређене контуре стварањем некаквог компликованог маршевног [поретка у три самостална ешелона са препоруком : првome да одмах по доласку на бојиште

Скица бр. 12

Размер 1:50 000

Ситуација код десне колоне Шумадиске дивизије
I позива 6. октобра пред вече.

приступу извођењу ужер, а другим двама, да се у току марша, ради евентуалног извођења ширег обухвата поменутог непријатељског крила, све више померају у десно ка селу Добром Дољу. Чак напротив, баш те унапред устаљене мере за што брже и што еластичније спровођење пројектоване тактичке

комбинације, засноване на некаквом предубеђењу о томе како ће тада изгледати ситуација на бојишту, показале су се на лицу места преране, нелогичне, а што је најглавније, и бесмислене. Бесмислене у толико што је остварењу исте на самом бојишту приступљено овако касно, т. ј. тек на два и по сахата од како је отпочела да се води борба и на један само сахат пред мрак.

Командант дивизије још у самом почетку хтео је да предвиди све унапред и да све конце управљања развијањем и увођењем подручних му јединица у борбу задржи у својој руци. А овамо, као што се у сличним приликама обично дешава, није предвидео баш оно што ће се стварно догодити, као на пример: одсуство XII пука од учешћа у нападу, удаљавање X и XIX пука од села Доброг Дола коме су се напротив требали што више приближити, и скретање XI пука за нешто у лево од одређеног му правца за напад. Па у тој и иначе тешко остварљивој жељи, створио је од своје дивизије један гломазни и расклиматани механизам, у коме, кад је требало приступити акцији која није изгледала онако како је он дотле замишљао, ни сам није умео да се снађе и да приступи мерама које би биле у складу са стварном ситуацијом на бојишту.

Командант XIX пешад. пука, стижући на бојиште, наравно није могао знати где се тачно налази XI пук и докле се простире његово десно крило. Требало га је, приликом саопштавања напред наведеног наређења о томе, до најмањих ситница обавестити. Међутим изгледа да то није било учињено. А и он сам, вероватно из разлога што је уопште имао мало времена на расположењу, не беше се од своје стране постарао да те податке личним осматрањем, пре но што ће приступити развоју својих батаљона, накнадно прибави, него их је повео онако насумце и развио у погрешном правцу. Према дивизиској релацији „XIX пук,

место да изађе на десно крило XI пука, дошао је позади њега и његов један батаљон уметнуо се био између батаљона XI пука“. Али то није тачно, мада није испало ни онако како је командант дивизије желео. У самој ствари десило се нешто што је држало као неку средину између тога двога.

На име, оба батаљона XIX пука проминуше колоном двојних редова поред 1. артилер. дивизијона, који се бејаше прикупио позади Летанцета. Челин 3. батаљон разви се потом за борбу десном страном овог села и, пошто је савладао отпор неколицине Арнаута у оближњим воденицама на Лабу, упути се благим нагибом између ове реке и сеоског пута Летанце—Подујево. Правац наступања био му је у главноме добар, јер се десно крило XI пука, које је по задатку требао продужити, таман завршаваше код овог пута. Наступајући означеном зonom, наравно под ватром коју је непријатељ сипао из Подујева, он је био на путу да обичним фронталним подилажењем збиља заузме у ускупном борбеном поретку своје место десно од деснокрилног 2. батаљона XI пука. Према томе, грешка није била учињена са њиме, већ тек са 1. батаљоном, који до села Летанцета иђаше за његовим стопама. Јер овај последњи није од овога села пошао за њим, нити је ударио десно, па да пређе преко Лаба и да после наступа његовом десном обалом, него напротив, ваљада због магле која је са приближавањем ноћи већ у велико била притисла бојници, он скрену у лево. Те тако остаде изјаловљена првобитна жеља команданта дивизије да се, у вези са нападом с фронта, обухвати непријатељско лево крило код Подујева.

Неко из позадине, свакако командант дивизије, видећи ову оманку и побојав се да се не побију између себе наше трупе, даде трубни знак „Стој“ и „Прекини паљбу“. На овај знак 1. батаљон, који се већ бејаше измешао са батаљонском резервом 2. батаљона XI пука, стаде. Мало после то исто учини

и 3. батаљон који, налазећи се у дољи, није чуо тај знак, него му је то било наређено по ордо-нансу. И он мораде прекинути наступање, мада још не беше достигао висину стрељачког строја XI пука. Изузетак учини само једна получета на његовом левом крилу.

У том паде мрак који је увек кобан за овакве прилике, а нико још ништа није знао шта ће даље бити. Очигледно је било да не иде све као што треба. То су осетили чак и војници из првог борбеног реда XI пука који се налажаху изван ове мешавине, пошто и они беху узбуњени поменутим трубним знаком, за који нису знали коме је био упућен. И у колико је та неизвесност више трајала, код војника овог и XIX пука нагло је расло уверење да их погрешно воде. Командант XIX пука бејаше се збунио, па уместо да је свој 3. батаљон одмах помакао за нешто унапред, док се не поравиња са стрељачким стројем XI пука, он остаде скрштених руку, чекајући да му се одозго нареди шта му ваља чинити. У томе очекивању прође извесно, истина кратко време, али ипак довољно да узнемири духове оних напред, док му не стиже наређење да оба своја батаљона прикупи позади левог крила XI пука. Откуда баш тамо, кад су ови батаљони већ били делом у продужењу а делом одмах иза десног крила овог последњег? На то питање нисмо у стању дати тачан одговор. Али, судећи по садржини званичне релације, по свој прилици ће бити да командант дивизије није видео развијање 3. батаљона XIX пука, који је према њему био заклоњен земљиним таласом, и да му се због тога бејаше у сумраку учинило да су оба батаљона овога пука набасала иза леђа XI.

Командант XIX пука на основу тога нареди свом 1. батаљону да се повуче, мислећи да га у повлачењу поступно пребаци тамо где му је било заповеђено, па тек доцније, када са тим буде готов, да извуче из борбе свој 3. батаљон. Том при-

ликом разлеже се по ноћи команда „Назад“, која узбунѝ и оближње делове XI пука, те и они пођоше за напред поменутим батаљоном XIX пука. Неко су се време, индиферентне према ономе што се пза и у лево од њих дешавало, и даље бориле пред Подујевом истакнуте две получете: једна из 2. батаљона XI и друга из 3. батаљона XIX пешад. пука, па су се после и саме повукле. На крају крајева, напред остадоше само: две чете 4. батаљона XI пука на крајњем левом и 3. батаљон XIX пеш. пука на крајњем десном крилу заједничког им првог борбеног реда. Све остало бејаше гурнуло у назад, којом приликом неки делови, пмитирајући повлачење под борбом, како се ништа није видело, губиле су правац у коме су требали да гађају, и пуцаху преко глава заосталих двеју чета на крајњем левом крилу. Уз то се направи једна мешавина, у којој се није знало ко је с кпм и коју једва успеше да задрже на једно пола километра иза бојне линије. Предстраже, које том приликом бајаги беху постављене, биле су тако изукрштане и испретуране, да их нико живи није у стању описати. Ту је било предстражних делова, окренутих готово у све могуће стране, чак и једних иза других. Па је ту било и пуцања у своје сопствене трупе.

Настаде дакле права пометња, чији је утисак био врло мучан. Депресија код свију била је толика да је командант дивизије верујући чак и у могућност каквог већег напада Арнаута још у току исте ноћи, наредио X пешад. пуку и коњичком дивизијону да остану у најстрожијој приправности. Услед тога је овај пук, код села Летанцета, провео сву ноћ у клечећем ставу са пушком у руци, а коњички дивизијон са исуканим сабљама. Иначе, раскрчивање те пометње настало је тек пред зору.

Отприлике у исто време кад бејаше наступио овај инцидент на правцу наступања главне снаге Шумадиске дивизије I, повукле су се и истакнуте трупе на левом крилу Моравске дивизије II позива,

које беху доспеле до села Хртице а делом до Хртичке реке између овога села и наше Васиљевачке карауле. Њих је командант I пешад. пука, из бојазни да не буду оделито потучене, вратио на гранични гробен Халилово брдо—Голак—караула Мачија Стена, за чије је осигурање употребно и свој I. батаљон, који овога дана нигде није учествовао у борби. Но и ова предострожност команданта поменутог пука и бојазан од ноћног напада Арнаута биле су сасвим илузорне. На положајима пред обема нашим дивизијама није било непријатеља. Арнаути их још увече напустише, па се повукоше ка Тенеждолском теснацу и ка положајима на левој обали реке Брвенице.

VI

Најзад дође и 7. октобар, кога је дана Трећа Армија требала, према депеши Врховне Команде од 5., да се крене на Приштину. Али Командант Армије, који у другим кориснијим стварима није показао ни мало иницијативе, имао је храбрости да на своју руку прекрши једно формално наређење и да на тај начин у знатној мери поремети комбинације Врховне Команде. Из разлога што Дринској дивизији II позива још не беху стигли колонски возови и што Моравска бригада I позива још не беше пребачена са Свираца и од сијаринске џамије на Лисицу, он је наређени покрет одложио за 8. октобар. Тако је без икакве потребе и смисла пропустио још један дан у низу осталих, који су сви били веома драгоцени, с обзиром на тенденцију Врховне Команде да ова армија својом бочном акцијом у правцу Куманова и Скопља укаже помоћ Првој.

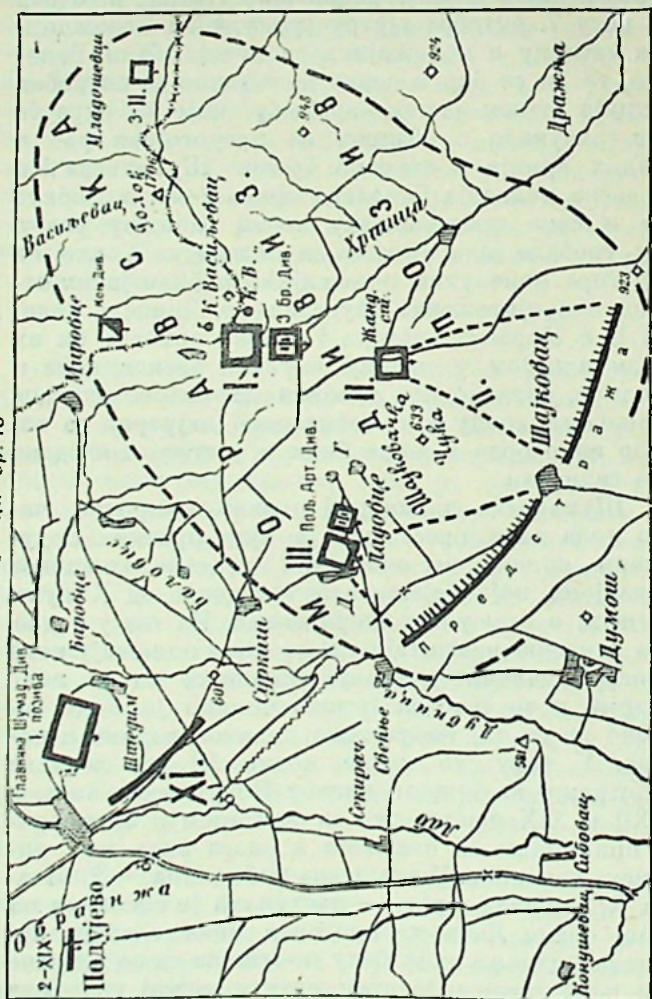
Ако је по јединицама Медвеђске групе, ово закашијење могло би се донекле још и оправдати, да није било кривице до Команданта Армије што Моравска бригада I позива није благовремено била рокирана на место, одакле је требала кренути се

ка Приштини. Али, што се тиче јединица Топличке групе, никаквог оправдања нема, сем ако синоћни инцидент код Шумадиске дивизије I позива није на Команданта Армије неповољно утицао, што бар оне нису 7. октобра ујутру гурнуле ка Тенеждолском теснацу и положајима на левој обали Брвенице, те да се бар и овако делимично да потребна санкција једном вишем наређењу, чије су одредбе биле срачунате с обзиром на предстојећи рад и осталих армија, а не само Треће. Шумадишка I и Моравска дивизија II позива према томе, а особито што и саме представљаху веома озбиљну снагу, нису требале једног часа да оклевају. А ако би пред горе поменутим положајима и биле јаким отпором непријатељевим заустављене, Дринска дивизија II и Моравка бригада I позива помогле би их својом акцијом у правцу његовог десног бока и позадине, наравно под условом да се без никаквог закашњења крену 8. октобра рано изјутра, да тај отпор врло брзо а може бити и у току овога дана буде савладан.

Шумадишка дивизија I позива, напротив, читаво пола дана престајала је пред празним Подујевским положајем, очекујући од свог коњичког дивизијона, који бејаше избачен десно од XI пука, извештај о стању код непријатеља. Па тек у подне, када стигоше извештаји да на томе положају нема никога, командант дивизије осмели се да је мало продрма, и то само за толико колико је било потребно да се тај напуштени положај заузме и поседне. У току то после подне XI пук постави предстражу на јужном нагибу Подујевског вуса, а X, XII и XIX пешад. пук са коњицом и артиљеријом прикупише се иза њега и овога вуса као дивизијска главнина. Њена десна побочница — 2. баталјон XIX пешад. пука — наступала је висовима на десној обали Лаба и, протерав нока слабија арнаутска оделења која боху покушала да се испрече пред њом, заузела је пред мрак положај код села

Обранке. Тако је дошла најзад у висину XI пука, са чијим је предстражама у долини поменуте реке ухватила везу.

Скица бр. 13

Размер 1:100000

Распоред Шумадинске I и Моравске дивизије II позива 7. октобра уј.вече.

Па ни Моравска дивизија II позива цело пре подне није ништа радила сем што је својим дотле јако повученим уназад десним крилом вршила неке омање покрете, колико само да би се очувао на неки начин континуитет са Шумадском дивизијом I позива, која се дуго онако задржаваше пред Подујевачким положајем. А од подне, стекав тек тада уверење да пред собом уопште нема непријатеља, она се, и то искључиво иницијативом свога дивизијара, бејаше цела померила за нешто унапред, ближе Брвеници. Осигурав се предстражама на линији Свећња — Шајковац — Сурдул. И тако се, у односу према овој другој, заосталој на напред именованом накнадно без борбе заузетом положају, опет на крају крајева нађе у знатној мери истакнута ка непријатељу.

Иначе Дринска дивизија II позива, пошто није било изгледа да ће Моравска бригада I позива моћи ускоро стићи на Лисицу, бејаше се у току овог дана раширила дуж целог фронта од Сикираче до ове важне тачке закључно. А што се тиче поменуте бригаде, код ње делом тек пред подне а делом тек поподне настадоше покрети за пребацивање од сијаринске цамије и са Свираца, најпре долином Бањске, а потом долином Туларске реке ка Лисици. И наравно, како је имала да се креће тамошњим тешким планинским путевима у страховито развученој колони по један, искључено је било да ће она у опште моћи прећи границу на овом месту 8. октобра изјутра.

2. Заузимање граничних положаја на фронту наше Друге Армије.*)

5—7. октобра.

До доласка Тимочке дивизије I позива, бугарска VII дивизија држала је цео фронт намењен Другој Армији. Испред Ћустендила, око кога је имала да се концентрише поменута наша дивизија, што ће рећи фронтом према Кривој Паланци, била је привремено размештена њена 1. бригада, док су међутим друге две бригаде биле на својим граничним одсецима, односно на правцима, којима су доцније све три имале да оперишу као лево крило ове наше заједничке армије, и то: 2. према Брегалници, а 3. према Цумаји. Смена између наших и Бугара извршена је делом 4. пред вече а делом у току ноћи између 4. и 5. октобра. Тада је Тимочка дивизија I позива посела положаје за непосредну одбрану Ћустендила према граници, коју и даље осигураваше кордон ојачаних бугарских пограничних стража. Десно крило ових положаја чинили су висови око села Вреснице и Бистрице. На њих је 4. октобра поподне био доспео XV пешад. пук са двама батеријама из 1. дивизијона Тимочког пољског артилер. пука. Лево крило образовао је Бег-бунар на Осоговској планини. На њега се 5. октобра пред зору бежаше попео XIV пешад. пук са обема батеријама 1. брдског артилер. дивизијона, придатог Тимочној дивизији I позива. У центру пак, а између села Грљана и Враце, било је

*) Прилог: Прегледна карта распореда Тимочке дивизије I позива и бугарских трупа према Брегалници у састану Друге Армије 7. октобра увече.

широко и ниско седло, преко кога пролази друм Ћустендил—Крива Паланка. За његово обезбеђење у смислу одржавања везе између поменутих крилних пешад. пукова, а евентуално и за указивање прве помоћи бугарским граничним стражама у захвату истог друма, у Грљано је 4. октобра по подне био упућен Тимочки дивизиски коњички пук, комбинован мало пре тога од једног ескадрона Тимочке и двају ескадрона Шумадишке дивизиске коњице I позива. Најзад, као први ешелон дивизиске резерве, у Врацу је истог дана пред вече дошао XX пешад. пук, док се међутим остале борачке јединице тада тек искупљаху у Ћустендилу, образујући други ешелон дивизиске резерве.

На означеним положајима трупе се нису дуго скрасиле, особито XIV пешад. пук који је на неколико само сати по доласку на Бег-бунар, дакле пре но што бејаше и приступио поседању додељеног му положаја, морао да иде даље. Истог јутра када овај пук, после једног напорног марша, стиже на овај положај (5. октобра), Командант Армије био је обавештен, да је Бугарска објавила рат Турској. Нужно је било да одмах нешто предузме, те да за времена стави под своју власт граничне положаје на правцима предстојећег наступања бугарских трупа. Зато је и одобрио команданту бугарске VII дивизије, генералу Тодорову, да може предузети напад на Царево Село и Џумају, што је убрзо санкционисала и наша Врховна Команда се напоменом, да поменута дивизија својим наступањем ка наведеним тачкама, „има само да привуче пажњу непријатељеву, али да се никако сувише не излаже, те да не буде сама потучена“. Међутим, да је и Србија дала објаву рата, о томе још не беше стигао извештај. Није било ни наређења, кад ће и српске трупе на овоме фронту отпочети акцију. Уосталом, ове последње још нису ни биле спремне за предузимање операција. Но за сваки случај, Командант Армије издаде заповест команданту Тимочке дивизије

зије I позива, да своје трупе поступно прикупља ближе граници, тако да у даном мементу одмах и са укупном снагом могу прећи у офанзиву.

Овог дана, бугарске трупе продреше на непријатељску територију. Лева колона, коју је образовала 3. бригада, освојила је Цумају и доспела на линију Грамада—Делојаново јужно од ове вароши. Средња колона, у којој је била 2. бригада, заузела је Царево Село. Управо она је доспела на положаје десне обале Брегалнице изнад овог места, а са предњим деловима захватила је нешто терена и даље унапред, како на правцу за Кочане тако и на правцу за Пехчево. Најзад, што се тиче десне колоне, јачине два батаљона из 1. бригаде, она је тек стигла да заузме Сиву Кобилу.

Код Тимочке дивизије I позива почела су била да се врше наређена померања, која су се после, у току следећа два дана, допуњавала поступно, по мери како се поједине јединице успособљаваху за даљи покрет и у сразмери са припремавањем дивизије за полазак са ове за њу стране и од наших извора удаљене основице, која је још била у току свога организовања.

Сутра-дан, 6. октобра, бугарске трупе, по наређењу Команданта Армије, утврђиваху се на освојеним положајима. Њихова десна колона за нешто је продрла на непријатељску територију са Сиве Кобиле и доспела до села Косовице на левој обали речице, која се, долазећи са Осоговске планине, улива код Калиманаца у Брегалницу. А њихова дивизијска резерва дошла је из Кадиног Моста на Црну Скалу, гранични превој северно од Царевог Села, и према томе стала позади 2. бригаде, из чега је Командант Армије закључивао, да су Бугари збиља вољни да по интенцијама његовим, а у духу раније добивене директиве Врховне Команде за предстојеће оперисање његове армије, упуते, кад настану главне операције, своју главну снагу преко Кочана за Штип.

Овога дана, а у виду омањих чарки, отно-

чеше непријатељства и на фронту Тимочке дивизије I позива. На име, турске граничне страже стадоше се пушкарати са бугарским граничним стражама, од којих оне на Рујену беху још од синоћ ојачане једним водом из предстражног 1. батаљона XIV пешад. пука. Поврх тога, предње трупе ове дивизије сада већ излажаху једна по једна из резерве коју су дотле из напред наведених разлога морале строго да чувају, те се и оне, неке пре а неке после подне, одрешило упутише да већ запаљену граничну линију освоје и на њој обезбеде себи згодне полазне положаје за даље наступање широким фронтом у дубину непријатељског подручја, када томе буде дошло време.

XIV пешадиски пук спремаше се да нападне турску Рујенску караулу у 10 сах. пре подне, за кад је био заказан и напад бугарских комита из позадине. Заповест за тај напад била је од команданта пука издата још око 7:30 сах. изјутра, с тим да се у одређено време као први борбени ред, потпомогнут ватром једне брдске батерије која је имала да се постави на Шапки, крене уским гребеном ка именованој караули 1. батаљон, који је и иначе већ био у предњој линији и нуковску главнину осигуравао на преноћишту. Али борба, која се у 8:40 распламти тамо напред, на граници, којом приликом зачу се и прасак наших и бугарских бомби, даде подстрека овом батаљону, до кога већ почеше допирати турски меци из Рујенске карауле, да одмах, не чекајући долазак додељене му брдске батерије, приступи извршењу добивеног задатка. Батаљон се разви у борбени поредак и у најбољем реду пође напред поменутиим уским гребеном. И тако је, дајући маха главнини свога пука и батеријама да се прикупе на дотадашњем његовом положају, наставио под ватром све дотле док не беше стигао до на 700—800 метара испред карауле и ровова око ње, када их Турци сасвим напустише и одступише ка Цар-Врху. Батаљон је после продужио покрет

у маршевној колони, док око 10³⁰ сах. није прешао границу, па је онда стао по наређењу команданта пука, који још не бејаше добио прокламацију о објави рата нити налог о заузимању Цар-Врха. Време, које у јутру обећаваше кишу, сад је било не може бити лепше, таман да још више да маха одушевљењу, које осетише војници, када се нађоше на земљишту, које су били пошли да ослобођавају од турскога ропства. „Неки су се крстили, неки целивали земљу“, прича командант батаљона, „а сви смо били изненађени што турска војска тако слаб отпор даваше на онако јаком и добро утврђеном положају“.

Поподне командант пука доби прокламацију о објави рата и наређење односно заузимања Цар-Врха. Али је тада већ била пала, и то веома нагло, као што се обично дешава на овим висинама, тако густа магла, да се по оном врлетном терену није могло и смело даље ићи. Зато пук, и поред најбоље воље да овлада и том веома важном тачком чији би пад сваки покушај одбране у околини Криве Паланке учинио илузорним, мораде остати да преноћи на освојеном Рујенском положају.

XIII пешад. пук који је дотле биваковао код Ћустендила, бејаше се овога јутра кренуо на Скаквицу, положај у непосредној позадини Девобаира. По доласку на тај положај, где је ушао у предњу линију своје дивизије, образујући центар између XV пука на десном и XIV пука на левом крилу, саопштена је и њему и XV пуку прокламација о објави рата, уз наређење да се пребаце на гранични гребен, сваки према своме одсеку. И по том наређењу, XV пешад. пук, праћен сада само једном пољском батеријом, и то 1. из 1. дивизијона, одмах се бејаше са дотадашњег свог положаја код Црвеног Дола ставио у покрет. XIII пешад. пук, међутим, најпре је сачекао долазак 9. батерије из 3. дивизијона, која се била кренула из Враце, куда се бејаше из Ћустендила преместио и Тимочки пољски

артилер. пук, па је онда пошао и он. Алп турска гранична стража, како према одсеку XV тако и према одсеку XIII пука, чим су опазиле ове покрете, напустише граничну линију и одступише ка Кривој Паланци. Тада ове наше трупе заузеле поменуту линију и на њој остадоше.

Најзад, 7. октобра бугарска VII дивизија, извршујући раније наређење команданта Друге Армије, очекиваше ново опредељење на својим положајима код Цумаје, Царевог Села и Косовица. А што се тиче њене друге, Тимочке дивизије I позива и она је најзад овога дана довршила тактичко груписање својих снага на додељеном јој граничном фронту, поставивши се на тај начин у поредак, из кога је сваког момента могла прећи у наступање.

Тако дакле, 2. дивизијон Тимочког пољског артилер. пука дошао је на Девебап и ставио се на расположење XIII пешадиском пуку. XX пешадиски пук, 1. и 3. дивизијон, 2. хаубичка батерија, прикомандована овој дивизији, и Тимочки дивизиски коњички пук прикупише се на Скаквици, остајући у улози дивизиске резерве. XIV пешад. пук са обема брдским батеријама бежаше се око 8.30 сах. изјутра, чим је стање магле то дозволило, кренуо са Рујена, па је око 11 сах. пре подне без борбе заузео Цар-Врх, где је, у тамошњој касарни, запленио пуно џакове шећера, кафе, сувог грожђа, пиринча и т. д. Најзад у центру, код XIII пешад. пука, десно се овога дана поподне један прилично значајан догађај, о коме више командне инстанције као да ништа нису знале. Наиме, на хитну молбу једне депутације грађана, командант XIII пука упутио је свој 1. батаљон са Девебапра да окупира Криву Паланку, коју је непријатељ био напустио. И тај батаљон, спустивши се низ друм, свечано уђе у Криву Паланку, одушевљено дочекан од тамошњих наших саплеменика.

3. Граничне борбе и бој код Бујановца на фронту наше Прве Армије¹.

1—7. октобра.

1

Као што смо раније већ објаснили, Прва Армија, као најјача, имала је да оперише најважнијим оперативским правцем: из долине Ј. Мораве преко Куманова за долину Вардара. У том циљу она се у периоду концентрације целе наше војске са највећом могућом брзином, а по једном унапред и до ситница утврђеном плану, стицаше својим саставним деловима са разних страна наше отаџбине. као кроз какав огроман левак, у околину Врања.

У долини Мораве, на једној релативној малој просторији с једне и с друге стране жељезничке пруге, почев од српско-турске границе па уназад до Владичиног хана, ницаху невероватно брзо један за другим силни логори, дајући својом ускупношћу све више израза импозантној слици, како то изгледа кад се мушко насељење једне земље, у најбољем реду, одједаред сручи на границу. У тим логорима негде је било шатора, а негде су војници богме спавали на голој ледини, испод кола и аријева или покрај ватре, која је и иначе у таквим приликама свакад неизбежна. Хране није било довољно, пошто Главна Интендантура, предухитрена догађајима, јер је мобилизацији наше војске на наваљивање Бугара било приступљено раније но што је то код нас било у пројекту, још

¹ Прилог: Прегледна карта распореда Прве Армије 6. октобра увече са уцртаном линијом до које је према армијској заповести требала доспети 7. октобра.

не беше stigла да припреми исхрану тако великог броја људи и стоке У изгледу су биле још и друге оскудице. Па ипак, то ни најмање није изменило оно првобитно расположење, са којим доскорашњи мирни грађани бејаху листом поврвели у овај национални рат.

Пре но што је отпочела ова, да је у фигури назовемо, сеоба народа која ће га кроз кратко време нагомилати у котлини Ј. Мораве код Врања или, другим речима, док је трајала мобилизација, границу у захвату ове котлине осигураваху, слично ономе што смо видели и код осталих армија, граничари и предстражни делови I пешад. пука III позива. Али, чим настадоше по целој нашој земљи ти велики покрети, што ће рећи првог дана концентрације, а по датуму 24. септембра, сви важнији положаји у непосредној близини границе били су поседнути појединим истакнутим деловима I пешад. пука из Моравске дивизије I позива, који бејаше мобилисан у Врању. Па онда, после два дана, VII и VIII пешад. пук из Дунавске дивизије I позива, искрцани до тога времена у овоме месту, распоредише се на положајима у источном сектору, од Ј. Мораве до наспрам села Бунушеваца, захватајући косу на десној обали Коштанацке реке, Свету Гору, Лепчинску чуку, фронтом према Рујну и Пчињи. Најзад, до конца септембра довршише концентрацију Моравска и Дунавска дивизија I позива, те њих две дефинитивно примише на себе осигуравање граничног фронта целе Прве Армија и заштити концентрације осталих дивизија које припадаху овој армији. И према томе 1. октобра, док се ове последње још увек иза њих прикупљаху, и то: Дринска I око Моштанице, Тимочка II око Лепенице, Дунавска II око Корбеовца, армиска артилерија око Стубле и Коњичка дивизија око Грамаде и Владициног Хана, — затекао их је у оваквом распореду.

У сектору Моравске Дивизије I позива: 1) III пешад. пук са 1. батеријом 1. брдског артилер. дивизи-

зијона, придатом овој дивизији, на десном крилу, на положају Доброшевац—Грамада. 2) I пешад. пук са 1. дивизијоном Моравског пољског артилер. пука на левом крилу, делом на Инатовачкој коси, а делом на задњем прихватном положају Воденичишту; и 3) XVI пешад. пук са 3. дивизијоном и II пешад. пук са 2. дивизијоном код села Стропског и на Гложју, Моравски дивизијски коњички дивизијон на Шапринским садовима (испред самог Врања) — сви у дивизијској резерви.

У сектору Дунавске дивизије I позива: 1) VIII пешад. пук на десном крилу, са два батаљона на коси десне обале Коштаначке реке од Мораве до села Г. Жапско, а са два батаљона позади у селима Црп Луг и Д. Жапско; 2) VII пешад. пук на левом крилу, са два батаљона на линији Г. Жапско—Русце—Лепчинска чука, а са два батаљона у селима Копињану, Лепчинцу и Ђурковици; 3) 1. дивизијон Дунавског пољског артилер. пука изнад манастира Св. Стевана, на положају крајњег десног крила VII пешад. пука; 4) Две чете 1. батаљона IX пешад. пука као лева побочница на Средњем Селишту и Сама — буки према Хановима Св. Илије; и 5) Остатак IX пешад. пука у селима Лукову, Наставцима и Г. и Д. Требешињу, XVIII. пешад. пук у селима Лукову, Тибужди и Дулану, 2. и 3. дивизијон Дунавског пољског артилер. пука у селима Кулиници и Златокопу, а Дунавски дивизијски коњички дивизијон у селима Ратају и Александровцу — сви у дивизијској резерви.

Овога дана рано изјутра, једна група Арнаута, ослањајући се на своју караулу Карадник, покуша да форсира границу код села Д. Вртогоша, испред I пешад. пука из Моравске дивизије I позива. Отуда се између ње и наших трећепозиваца, који су служили као предстража овом пуку, на самој граници разви пушчана палба, која је са малим прекидима трајала до мрака, када се Арнаути повукоше, не успев да се туда пробију. Уједно је

опет агресивношћу Арнаута, био нарушен дотле на силу одржавани мир и међу пограничним железничким станицама у Зибевци и Ристовцу, које наставши се изненада у једној за њих новој и сасвим необичној улози, у толикој су мери из непосредне близине пркосиле једна другој, да није никакво чудо што су њихове посаде одмах приметиле кавгу, чим плануше прве пушке у њиховој близини.

Том приликом десила се једна интересантна епизода, која вреди да остане забележена као један од првих међу многобројним симпатичним подвизима нашег III позива. На име, једна чета из 3. батаљона I пешад. пука, која је заједно са једном четом I пешад. пука III позива осигуравала ристовачку железничку станицу, на изазивања Арнаута отварала је, по начелима модерног ратовања, јединичну паљбу, на коју ови заклоњени по зградама турске железничке станице у Забевци, смело одговараху. Али чета III позива, по старој навици, односно у духу правила по којима су њени обвезници некад били обучавањем, интервенисала је с времена на време плотунском паљбом и, без обзира на то што је пуцала из пушака старог система званих „Берданке“, постижавала је некакав нарочити морални ефекат. Јер сваки пут, кад се захори њен плотун, Арнаути се сместа умире и за неко време престају дејствовати, мислећи да је то Бог зна шта. Толико им је овај манир, на који они нису били навикнути, уливао страха.

Међутим та пуцњава изазва на нашој страни, где је већ било почело да се губи стрпљење што се тако дуго чека, као неку реакцију, и то одмах истог дана, али не на овом већ на сасвим другом месту. Сматрајући да их је непријатељ овом својом агресивношћу на фронту Моравске дивизије I позива разрешио свију обзира у погледу поштовања неповредности границе, предњи делови VII пешад. пука из Дунавске дивизије I позива заузеше његове карауле: Мотину, Шумку Лиску, Русце и Ујевцицу.

Неке од ових Турци су и без борбе били напустили, док је око неких долазило и до борбе, у којој учествоваху и четници знаменитог капетана Војина Поповића-војводе Вука, мобилисани у Врању и, без свога вође који је тада већ био на турском земљишту.

Сутра-дан, 2. октобра, и остале турске карауле на сектору ове дивизије, изузев Стојкове чуке пред фронтом VIII пешадијског пука, освануше празне, те и оне одмах беху поседнуте од предњих делова VII и дивизијске леве побочнице из XI пешад. пука. А следећег дана, т. ј. 3. октобра, једна чета III позива, осокољена овим, оде и мало даље, стиже до села Шајинаца у долини Пчиње и поседе тамошњи мерћез, који је служио за смештај резерве мирнодонске граничне посаде на одсеку од Мораве до тремеће и у коме четници из одреда капетана Војина Поповића, под командом војводе Јекића, прошав туда пре два дана, беху побили педесеторицу турских аскера. И тиме је завршена ова серија ситних епизода, које у тактичком погледу изгледају доста безначајне, но које ипак причинише силно задовољство нашим војницима, који услед дугог стајања у месту већ беху почели страховати, да се спор са Турцима не изравна мирним путем.

Као што се из напред наведеног види, Турци врло брзо и врло јевтино упустише целокупну граничну линију источно од Стојкове чуке. Карауле у томе подручју, које би се тешко дале освојити без помоћи артилерије, надохне пре објаве рата у наше руке, како против њих ни један артилериски метак не беше испален. Већина их је била напуштена и без борбе, што, с обзиром на њихову чврсту конструкцију, на први поглед може изгледати врло чудно, ако се не пожуримо да објаснимо, откуда је то потекло. На име, њихова посада похитала је да се склопи, како би избегла напад из позадине који им је сваког часа могао

да се деси, јер, као што се и по оном масакру у Шајиновачком мерћезу даје наслутити, у позадини њеној у велико дрмаху, тада већ прави господари Козјака и горње Пчиње, први весници слободе тамошњој потлаченој браћи из предратне комитске акције, наши четници. Ови горски хајдуци, стари познаници ових крајева, њих стотина на броју, са својим славним вођом, војводом Вуком, прешли су границу ноћу између 25. и 26. септембра код карауле Лиске. Па се онда, 27. септембра, дохватише Козјака, који им је имао послужити за основицу, и за неколико дана истребише све што је представљало власт Турске Царевине у области овог планинског комплекса и долини горње Пчиње. На тај начин, док је наша војска још била у току концентрације ка граници, цео тај крај већ је био ослобођен од турског господарства. Око 2000 сељака било је том приликом наоружано пушкама, које раније беху овамо пребачене. Тако наоружани, они делом остадоше да чувају сада већ слободне своје општине, а делом улажаху поступно у састав појединих чета четничког одреда, који се спремаше да суделује с нашом војском и на отвореном пољу.

У том Дунавској дивизији I позива буде наговештено, да ће наскоро и Дринска дивизија I позива изаћи у предњу линију, умећући се између ње и Моравске I позива. Зато 4. октобра беху на њеном сектору извршена извесна померања, која се састојаху у томе што су се VIII и VII збибли мало у лево, преносећи своју предстражну линију, сем у непосредном домањају још незаузете Стојкове чуке, на сам гранични гребен, и што се IX и XVIII пешад. пук преместише за нешто унапред, први у Преображење и Д. Отуљу, а други у Г. и Д. Требишње.

Идућег дана, т. ј. 5. октобра, када 4. батаљон I пешад. пука из Моравске дивизије I позива заузео железнички мост на реци Кршевици између наше и турске железничке станице, а потом са двома

четама турску царинарницу и село Краљево, позадне дивизије, пошто и оне већ беху довршиле концентрацију, примакоше се ближе предњима. Целокупна маса Прве Армије била је сада сасређена ближе граници, између ове и линије Ранутовац — Брањска бања, у поретку, из кога јој је сада лако било прећи у онај, са којим ће моћи неодољиво гурнути на непријатељску територију. Нешто својом бројном јачином, а нешто том својом прикупљеношћу и компактношћу, којима је недостајао још само излазак Дринске у предњу линију између Моравске и Дунавске дивизије I позива, ова армија од тога момента збиља представљаше импозантну снагу која таман одговараше величини и важности додељеног јој задатка.

Када 6. октобра изјутра бејаше, уз громогласно клицање, саопштено трупима да је објављен рат Турској, пукови у предњој линији Моравске дивизије I позива настадоше да заузму граничну линију и карауле, које још не беху с наше стране ни такнуте. Хтеле су бар сад, кад им то није било дато раније из бојазни да не увуку у борбу пре објаве рата и своју артилерију чија би акција могла дати повода оптужби да смо ми навлаш хтели непријатељства пре времена, да отворе себи и осталим нашим трупима, које ће оперисати западном страном Ј. Мораве, слободно поље за офанзивне операције.

III пешад. пук имао је према себи две турске карауле: Св. Илију и Ново Село. Али је после ових, које му се, наравно, саме собом прве нуђаху, по задатку требао нападати и карауле Ђорђевац, Уши, Лебовац, Карпину и Козарник, према којима су, као нека спона између њега и I пешад. пука, били распоређени ојачани предстражни делови трећепозиваца и граничара.

Против Корпине и Козарника на крајњем левом крилу нападаог му фронта послата је била са Г'рамаде, и то више у циљу неке демонстрације, једна и по чета његовог 4. батаљона. И после краће

борбе, ова друга караула била је заузета, док је она прва успела да се одржи. Против Св. Илије и Новог Села били су наперени топови 1. брдске батерије, смештене на Коларској ливади, и једног вода из 7. батерије доведеног овамо прошлог вечера са Гложја и постављеног за дејство на Грамади, на којој и иза које се налазаше, у очекивању да падне Св. Илија па да после тога подухвати с бока линију осталих дотле још ненападнутих караула, груписана главна снага пешадије. Али густа магла, која је тада обавијала све тамошње висове, никако не даваше артилерији маха да дејствује, сем што је око 7 сах. изјутра уграбила да избаци неколико метака на Ново Село. С тога 4. чета граничне трупе, груписана на самој граници према Св. Илији, и за њом једна чета из 1. батаљона, одређена да је прати, морадоше и без њене помоћи нападати ову караулу, док је најзад нису заузеле, по цену знатних губитака, рачунајући ту и командира оне прве, капетана Светозара Миљковића који погибе при самом јуришу. Караулу Ново Село Турци, по паду Св. Илије, сами напустише, те је увече без борбе заузе и поседе 2. батаљон са Доброшевца. У непријатељским рукама остадоше карауле Ђорђевац, Уши, Лебовац и Карпина.

Међутим 1 пеш. пук, чији се 4. батаљон и иначе од синоћ налазаше на турском земљишту, имао је више успеха. Благодаречи прецизној ватри 1. дивизијона Моравског пољског артилер. пука, прикупљеног на Инатовцу, и једне Дебанжове позициске батерије, затечене још за време концентрације на истом положају, Турци и Арнаути се разбегоше из Зибевче и из караула, које су се налазиле справ Г. и Д. Вртогоша. После тога цео тај пук бежаше се пребацио преко границе и доспео до линије Лопардинце—Краљево, у висину свога 4. батаљона.

Али уз то овлађивање граничним положајима од стране I и III пешад. пука, које је негде успело а негде није, искрснула је и потреба да предња

линија Моравске дивизије I позива, развучена у пространом луку од Новог Села до Мораве и својим левим крилом овако осетно помакнута унапред, буде ојачана једним пешад. пуком и једним артилер. дивизијоном из дивизиске резерве. И у духу те потребе, II пешад. пук са 2. дивизијоном био је кренут из села Стропског правцем који води право на Лопардинце, где би, пошто буде сменио тамошње делове 2. батаљона I пешад. пука, збиља дошао у висину овога пука односно с његове десне стране. Но, како тај покрет бејаше наређен тек око 4 сах. поподне, вероватно због тога што је командант дивизије дотле очекивао извештај о резултату напада на положаје око Св. Илије, то је од овог пука засада било тражено само то да се заустави код Г. Вртогоша.

Овога дана је и Дринска дивизија I позива једним својим делом, а по раније утврђеном плану, изашла на граничну линију и утурила се између Моравске и Дунавске I позива. Њен V пешад. пук, који је био у Александровцу и као најистакнутији намењен да у предстојећем наступању образује дивизиску претходницу, са три батаљона прешао је у село Д. Жапско, а са једним (3.) поставио предстраже на одсеку од железничке станице у Зибеви, која је већ била заузета од стране делова I пешадиског пука, до близу Стојкове чуке, коју су Турци још држали у својој власти. Управо преузео је осигуравање одсека, који је израније био намењен његовој дивизији. IV пешадиски пук, 1. дивизијон Дринског пољског артилериског пука, намењен да уђе у састав дивизиске претходнице, и Дрински дивизиски коњички пук пребацише се на десну обалу Мораве и збињаквали се између Ратаја и Црног Луга. Остале јединице из ове дивизије остадоше и даље на левој обали Мораве око Г. и Д. Нерадовца и Рибница.

А што се тиче Дунавске I позива, код ње тога дана није било никаквих већих промена. Иначе,

како је Дринска I позива у главном већ била ешелонирана тако да се може одмах, чим се народи, кренути за Рујан, за Дунавску I позива било је сад извесно да ће имати да оперише долином Пчиње.

Истог вечера армиски штаб издао је заповест да сутра-дан, 7. октобра, дивизије предње линије — Моравска, Дринска и Дунавска I позива — пређу границу и, до извесне линије само, продру на непријатељску територију, а дивизије друге линије — Тимочка и Дунавска II позива — да се за толико, идући полако за њима, помакну унапред. Заповест је била мотивисана потребом да се Првој Армији обезбеди слобода операције и осигура офанзива, што, преведено на обичан језик, значи: одбацити непријатеља са његових положаја у непосредној близини границе, пре но што буде успео да се ојача. Армиски штаб је томе кораку приступио, иако у том смислу не беше још ништа добио из Врховне Команде, која се напротив носаше мишљу да Прву Армију крене тек 8. октобра и тиме пружи бар један дан предности Трећој. Тако је испало да Прва Армија, која је по плану Врховне Команде имала да се отисне 8., иницијативом свога команданта полази 7., док међутим Трећа, која је по добивеном наређењу требала да се крене 7., оклевањем свога команданта, да не рачунамо заузимање Подујева као епизоду локалнога значаја, полази тек 8. октобра.

Поменутом заповешћу Моравској дивизији I позива било је наложено да заузме линију Козарник—Лопардинце — Бујановац — Божелевац, окренуту више према Кончуљском теснацу и Карадагу него ли према отвору Моравице између Карадага и Рујна, којим је она, тежећи Куманову, имала стварно да оперише. Другим речима: да својим левим, са наслоном на своје десно крило, прикопчано за гребен граничне планине Карпине код Козарника и за село Лопардинце које је већ било у рукама 2. батаљона I пешадиског пука, изврши

захођење до Бујановца на левој и села Божељевца на десној обали Мораво. Дринској I позива пак да заузме, како се у заповести и сувише лаконски каже, село Лукарце, са чиме се свакако циљало на заузимање веома важног Рујанског положаја. А Дунавској дивизији I позива, да, као што се у заповести без икаквог ближег опредељења вели, заузме село Бараљевац, у руни изворног дела реке Кршевике и на половини пута између граничног гребена и планине Старца, која је за њу била од врло великог интереса, будући да са Рујанским положајем чини једну целину, док опет с друге стране са Козјаком затвара долину Пчиње, којом је она имала даље да надиरे. Другим речима, њој је било наређено, да се само нешто мало пребаци преко границе. Управо, врло мало у сравњењу са Дринском дивизијом I позива, која, не рачунајући ону чудну праксу да се за објект читавој једној дивизији означаје само једна тачка, једно обично село које се савршено губи у пространом комплексу Рујанске планине, у целој Првој Армији бејаше једина, која је била упућена тамо где треба.

Какви су разлози руководили армиски штаб да за први објект дивизијама предње линије изабере линију Козарник—Монардинце—Бујановац—Божељевац—Лукарце—Бараљевац, једино би се, и то само донекле, могло објаснити, ако је постојала претпоставка да случајно може искренути и потреба да се Моравска I позива баци на Карадаг, да Дринска I позива настуна даље гребеном Рујна, да Дунавска I позива удари на Козјак и да, према томе, Тимочка и Дунавска дивизија II позива из задње линије евентуално приме на себе правце који између њих воде Моравицом и Пчињом. Донекле само, велимо због тога, што би чак и за ту евентуалност, коју би условило присуство непријатељских трупа на Карадагу, Рујну и Козјаку, кад би ове биле толико јаке да могу посести и бранити овако велики фронт, изабрана линија била не-

природно искривљена. И то у толико неприродније, што нити је везивала поједине брижљиво изабране положаје и одсеке на правцима наступања дивизија предње линије, нити је била довољно везана, јер су међу обележеним одсецима и тачкама на њој зјапиле велике празнине, које су сами дивизијари имали попуњавати односно обезбеђивати по своме нахођењу и сваки на своју руку.

Међутим, Турци на овом месту имађаху и сувише слабу снагу, да би се могли раширити на фронту, који је обухватао све три напред побројане планине. Њима чак није ни падало на памет, да ће наша војска продирати и преко планина, него су највећу пажњу обратили на непосредно затварање друма Врање—Куманово, слично ономе што су чинили и на другим местима у току целог овог рата. У осталом, наша Прва Армија имала је за овај мах према себи само заштитно трупе, које изношаху око десет батаљона низама, редифа и башибозука са нешто Арнаута покупљених на брзу руку са Карадага, две батерије и један ескадрон коњице, а припадаху већим делом 19. низамској а мањим делом Скопској редифској дивизији, обе из VII корпуса, који је тада довршавао концентрацију чак у Скопљу. А од тога, један слаб батаљон башибозука био је на Старцу за затварање приступа у долину Пчиње; три батаљона башибозука код села Лукарца на Рујну, за затварање правца који води гребеном ове планине; пет батаљона низама и редифа, обе батерије и ескадрон на косама око села Божељевца, дакле на месту које је било означено за мету наступања крајњег левог крила Моравске дивизије I позива, — ради држања друма Врање—Куманово у својој власти; и на послетку једна јача група Арнаута у селу Трнавцу, више за бочно узнемиравање наших нападних трупа, ако би се својим десним крилом несмотрено држале друма.

Кад се то доводе у везу са оним што смо

напред навели о пројекту намераваног упада Прве Армије на непријатељску територију, излази да је Дунавска дивизија I позива, ако би се буквално држала добијене армиске заповести, имала да се заустави пред једним слабиим башибозучким батаљоном, кога би иначе као од шале могла смрвити. А код Моравске I позива, само је један њен део, и то онај који се буде нашао на крајњем левом крилу, према тој заповести могао још и да се сукоби са непријатељском војском, док би остале њене трупе имале просто напросто остати укочене на фронту Козарник—Лопардинце—Бујановце, пред којима, ако не рачунамо ону руљу Арнаута у Трнавцу коју је наша артилерија лако могла растерати, није шта више ни било непријатеља. Међутим, и код једне и код друге у току извршења, испало је мало друкчије; т. ј. постигнуто је било нешто више но што је било тражено.

II

Дакле, 7. октобра рано изјутра настала је код дивизија у предњој линији Прве Армије велика живост. У логорима отпоче ужурбано спремање за покрет. Убрзо почеше поступно и да се празне. Мало помало, па се испразнише сви, тако да у њима још једино остадоше, као неизбежни трагови доскорашињег становања војске, по која гомила сламо, овлажене кишом која је готово сву ноћ падала, и згаришта од догорелих ватара која у оној влази још понегде тињаху. Јединице одлажаху, једна по једна. И мало даље почеше се сливати у поједине колоне.

Дунавска дивизија I позива том се приликом прегрупписавање у две колоне. Леву колону, која се прикупљаше код карауле Заједнице, образовали су VII пеш. пук и I. дивизијон са задатком да од ове карауле наступају гребеном планине Св. Илије између Пчиње и ленозастог изворишта реке Кршевице, док не доспеју, како је у дивизиској

заповести речено, „наспрам села Бараљевца“, што је требало да значи: на његову висину, где ће се задржати и чекати даље наређење. А десну, која је уједно била и главна, а испред које је имао измаршовати коњички пук као извиђачки орган целе дивизије, сачињавали су: VIII пешад. пук и 3. дивизијон, који се икупљаху код карауле Цера, као претходница, па онда IX пешад. пук, 2. дивизијон и XVIII пешад. пук који су означеним редом имали ићи за њом у својству главнине. Задатак јој је пак био да поред ове карауле наступа на село Бараљевац, с тим да се челом својим код овог места заустави и очекује даље наређење. Као што се из досадашњег види, од обеју колона захтевано је било само то да достигну висину, која је армиском заповешћу била назначена овој дивизији. А како ће се тамо распоредити и које ће поименично положаје за своју безбедност посести, остављено је било да се одреди накнадно, на лицу места. Према томе, планина Старац још не беше узимана ни у какву комбинацију, сем што је требала бити осматрана патролама са ћувика „јужно од Бараљевца“, на коме је према дивизијској заповести требао да се заустави коњички пук.

Ниједна од ових двеју колона није пошла са границе у 7 сах. изјутра, како је дивизијском заповешћу било наређено. Чак, шта више, обе су биле у прилично великом закашњењу. Лева колона због тога што не беше добила дивизијску заповест на време, није се могла икупити код карауле Заједнице и кренути преко границе пре 8⁴⁵ сах. Отприлике на два сата доцније но што је било заказано, отпочело је покрет са границе и чело десне колоне, јер се чекало да најпре падне дотле још незаузета турска караула на Стојковој чуки. VIII пешад. пук, који је требао да буде у претходници, није се могао до означеног времена прикупити код карауле Цера, с тога што је јединим својим делом био заузет у нападу на поменуто кара-

улу, која се толико опираше, да је противу ње морао бити изведен и један топ из 3. дивизијона. Поврх тога, и даљи марш ове колоне био је скопчан са великим тешкоћама, јер је требало на рукама пешака и помоћу конопаца пребацивати преко граничног гребена артилерију, како ону у претходници тако и ону у главнини, па је после на исти начин спуштати на тешким местима у долину реке Кршевице ка Св. Петки. Отуда је она између 11 и 12 сах. још била у покрету, т.ј. зачељем својим тек бејаше прекорачила граничну линију, док је лева колона, која је била много краћа и имала да се бори са мало мањим тешкоћама, већ стајала прикупљена на Црном Камену (к. 826), до кога је по задатку требала да доспе. А што се тиче коњичког пука, он је, пошав у исто време кад и пешадија, још раније био дојахао на Табију (к. 821) изнад села Ваганаца, где је затекао четнички одред капетана Војина Поповића, који тога јутра бејаше овамо приспео из манастира Св. Прохора. И одатле, заједно са овим одредом, имајући за леђима обе колоне своје дивизије, осматраше положај Старац из непосредне близине.

На темену Старца видели су се шатори турског логора, у коме, по умесној оцени команданта дивизије, ни у ком случају није могла бити смештена снага већа од једног полубатаљона или највише једног батаљона. Прилика је, дакле, била веома погодна, да се и овај значајан положај истог дана заузме, те да се на тај начин надокнади оно што је приликом редиговања армиске заповести било пропуштено. Тако је уосталом схватао и командант дивизије, јер је већ у подне командант леве колоне имао у рукама наређење, да у том смислу предузме акцију.

За напад на Старац одређени су били 2. батаљон VII пешад. пука и 1. батерија 1. дивизијона из састава ове колоне. Они се одмах кренуше са Црног Камена гребеном. Дошав пак на Табију, тамо

четнички одред, од чије се изненадне појаве Турци савршено препадоше. После неколико само пушчаних метака ужурбано измењаних са одредом и не чекајући да им с фронта приђе и батаљон, ови окретоше леђа и у највећем нередy побегоше, оставив недируте шаторе и у њима масу предмета сваковрсне ратне спреме.

После тога, дивизија је продужила марш и зановила са главнином у Бараљевцу (артилерија) и на омаленој коси одмах северно од овога села (пешадија), а са предстражама, на заузетом положају до везе са предстражама Дринске дивизије I позива на дотле већ заузетом Рујну. VII пешад. пук осигуравао је комплексе планине Старца од Пчиње спрам села Пелинаца до средњег изворног крака Кршевице, а VIII одатле па у десно, по гробену који везује поменути комплекс са комплексом планине Рујна. Најзад, четнички одред сишао је у манастир Св. Прохор, где се бејаше слегао силан народ из околине. Манастирска звона својим металним звуцима, као задоцнели одјек дотле већ у велико утишане топовске грмљавине, објављиваху околним селима, да је дошао дан давно жељене слободе.

Дринска дивизија I позива формирала је свега једну колону. На челу је био Дрински дивизијски коњички пук, који је прешао границу у 7 сах. изјутра испод усамљене црквице на граничном гробену између села Миланова и Ристовца. За њим претходница, у коју су били ушли V пешадиски пук и 1. дивизијон, но која је почела покрет преко границе тек у 9 сах., пошто је од стране десног крила VIII и послатог му у помоћ једног вода из V пешад. пука била заузета турска караула на Стојковој чуки, из које су чак и до ње допирала пушчана зрна. А позади, на прописном удаљењу, чекала је дотле већ постројена маршевна колона главнине, у коју беху ушли: најпре IV пешад. пук, затим 2. и 3. дивизијон, па XVII и на послетку VI пешад. пук.

Претходничка пешадија (V пук), пошав у 9 сах. и прешав границу, ударила је куд и коњички пук пре ње, на гребен најближег и уједно најдуже од северних огранака планине Рујна, па онда овим гребеном преко Маглене чуке и села Јастрепца. А претходничка артилерија (1. дивизијон) не могав наћи подесан пут за извлачење својих возова уз стрми нагиб који настајаше одмах иза Кршевице, скренула је у десно низ ову реку, па тек пошто је прошла кроз село Жбевац, успела је да се дохвати тога гребена и да опет изађе на трасу, која ће је одвести тамо куда беше наумила. Припуњена је била да се лати маневровања обилазним путем, због чега је извесно време, да би је пропустио испред себе, био задржан IV пешад. пук, који се налазаше на челу главнине и већ бејаше пошао стопама V. Тако је V пешад. пук прилично измакао и испред претходничке артилерије и испред чела главнине. Он је лагано, без већих заостајања, одмичао уз гребен, па се онда отпоче пењати уз Бели Камен, предположај са кога је имао нападати на Рујан. Између 11 и 12 сах. његово чело стиже до места, где је непријатељском пешадиском ватром била заустављена дивизијска коњица и одакле се назираху кроз маглу главне контуре уздигнутог непријатељског положаја.

Непријатељ је држао поседнуту предњу ивицу платоа и највиши врх на Рујну (к. 960), са којим се тај плато у источном правцу завршава. То је било очевидно, јер су оданде долетали пушчани меци. Али се ништа подробније није знало о његовој јачини и протежању његовога фронта у западном правцу. Коњица не беше стигла да о томе прибави потребне податке. А и личним осматрањем команданта дивизије који такође бејаше одмах овамо дојахао (овом приликом био је смртно рањен ордонанс официр из његовог штаба, резервни коњички потпоручник Милутин Муцић), није се могло у том погледу ништа докучити због магле. Остало

је, према томе, још само то да се развојем пешадије натера непријатељ да се сам открије, у ком циљу је најзад у подне било наређено 1. батаљону, који је био на челу V пука, да се крене напред и изазове ватру.

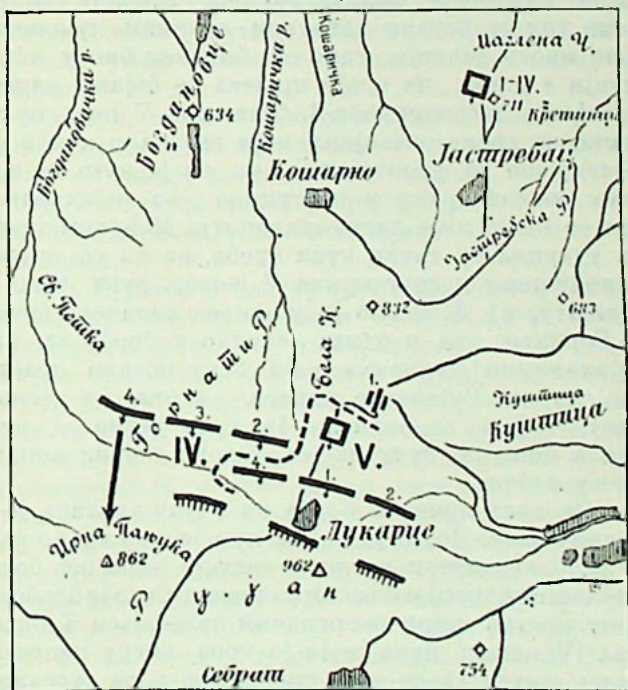
Овај батаљон отпоче одмах да наступа и уједно да се развија за борбу, држећи се у главном гребена и уздужно поређаних кућа села Лукарца одмах испод њега. Убрзо после тога непријатељ га опази и на њега осу ватру из својих дотле у магли скривених ровова. Истина, та је ватра била прилично слаба, неуређена, а због магле и велике даљине још и нетачна. Но ипак, и таква каква је, указивала је на потребу да се развије цео пук. И одиста, на скоро беху један за другим упућена у први борбени ред још два батаљона из пуковске главнине: најпре 4., са наређењем да се развије десно, а потом и 2., са наређењем да се развије лево од првога.

Кад су та два батаљона отприлике завршавала ово рокирање, избијајући на места одакле ће се развити и отпочети наступање одређеним правцима, а то је било око 1 сах. поподне, стигоше на Бели Камен и два топа 3. батерије из заосталог 1. дивизијона и опалише два метка. Али ти њихови метци остадоше неосмотрени, т.ј. није се видело где су се распрснули. Па ипак изгледа да им је погодак био добар или бар да су код непријатеља проузроковали велико изненађење, јер његова ватра намах умуче. Командант дивизије из тога закључи да је са Рујанским положајем свршено. Већ је био припремни и заповест за распоред дивизије на преноћишту. Али, наједаред, ватра се распламте поново. Чак је сада била много јача него ли пре овог затишја, из разлога што су почињали ступати у борбу 2. и 4. батаљон на крилима. Ипак, она не беше таква да би показивала снагу, са којом V пешад. пук сам, без помоћи других трупа, не би био у стању изаћи на крај. Али, како је то за

наше старешине и војнике било прво ватрено крштење и, при том, како је свака даља артилериска акција морала бити обустављена, да не би од ње страдале и наше трупе за које се услед магле није могло оценити докле су доспеле, командант дивизије нашао је за потребно да нареди развој и IV пешадиског пука.

Овај пук са 1., 2. и 3. батаљоном био је тада на Магленој чуки, а 4. му се налазаше на коси код села Кошарна у функцији некакве десне побочнице,

Скица бр. 15

Размер 1:75000

Наша IV и V пешадиског пука из Дринске дивизије
I позива на Рујан код Лукарице 7. октобра.

али више за осигуравање трупа у главнини. Из тог распореда, али без 1. батаљона задржаног на поменутој чуки, пук се, око 2 сах. поподне, стао развијати у десно, преко разних попречних коса и речних долина, да би се појавио према западној половини Рујанског платоа. У току тог развијања, које је било скопчано са захођењем око Белог Камена и у почетку вршено под личним надзором команданта дивизије, поступно је прелазно у једноредни борбени поредак, окренут југу, и око 4 сах. поподне ушао у сферу ватре са непријатељског положаја. Батаљон на левом крилу, то јест 2., који је за време док су остали заходили великим луковима, нишао много спорије, само да би увек био у истој линији с њима, на крају крајева се бејаше нашао за леђима деснокрилног 4. батаљона V пеш. пука. Значи, за време развијања није се знало докле се простираше по фронту овај пук, па је зато на његовом десном крилу и наступило ово најахивање, које се више није дало отклонити. Међутим друга два ударила су таман куда треба, па да се појаве у продужењу десног крила V пешад. пука. Онај у средишту, т. ј. 3., избио је у напред означено време на Горнати рид и одмах ступио у борбу са непријатељским деловима који беху посели крајње лево крило Рујанског платоа. А онај на десном крилу, т. ј. 4., заобилазио је тада десно од овог рида и био на путу да се ускоро појави непријатељу с бока.

Од тога момента борба на Рујну улазила је у одлучну фазу. Дотле је V пеш. пук бејаше водио сам. Он се, благодарећи магли, у знатној мери већ беше приближио непријатељским редовима. Сада је борбени фронт постао шири енергичним залагањем 3. батаљона IV пешад. пука, који је кроз ватру непријатељску хитао да се што пре поравња са суседним му 4. батаљоном V пешад. пука, те да у моменту решења, које се нагло приближаваше, нимало не изостане иза њега. Значи, за слабу непријатељску

снагу, која је, као што нам је већ познато, износила само три слаба башибозучка батаљона, ситуација је била веома озбиљна.

И одиста, око 5 сах. непријатељски се војници на целом фронту нададоше у панично бегство и сјурише у дубоку јаругу око села Себрата. Наши онда, са узвицима „Ура!“ који им даваху плузију као да врше прави јуриш, похиташе напред и избише на плато нешто мало пре но што је 4. батаљон IV пеш. пука стигао на Црну Пањуку (к. 862) у његовом левом боку. Но у самом почетку тога јуриша долетеше однекуд два прапнела и распрснуше се по јаругама испред наших трупа. Нико нам није умео објаснити да ли су били наши или турски.

У том се поче хватати сумрак. Наше се нападне трупе одмах прикупише и осигураше на заузетом положају, и то: IV на десном, V на левом крилу. А остатак дивизије распоредио се беше за преноћиште позади, на косама између села Јастрепца и Жбевца.

На Рујанском платоу трупе Дринске дивизије I позива заробише 50 низама и Арнаута, а у исто време запленише читав логор од 65 великих и 400 малих шатора са великом количином оружја, муниције и ратне спреме. Међу великим шаторима нађоше и један са седам преграда и у њему предмете женске тоалете, што значи да је некакав виши официр ту становао са целим својим харемом. Али мало подаље указа им се један страховит приказ турског и арнаутског дивљаштва. На име, поред запрегнутих воловских кола, растурених у нeredу, лежаху свежи крвави лешеве сељака, који су вукли пртљак и муницију и које су Турци по свом поразу, у немоћном бесу, једноставно побили. А још даље унапред, да би утисак од тог покоља наших саплеменика био још мучнији, почеше на правцима одступања потученог непријатеља, колико се могло догледати са Рујна, да горе поједина села. То је био

последњи али језовити опроштај са овом околином њених вековних угњетача, који јој се никад више неће вратити.

Најзад, код Моравске дивизије I позива било је из армиске заповести схваћено да се непријатељ налази на линији Трновац—Бујановце, са једним обичним бочним осигурањем на положају код села Божељевца. Зато је укупан борбени поредак њен и био у почетку, док се није увидела ова заблуда, управљен искључиво према Трновцу и Бујановцу са тенденцијом да се према првом држи дефанзивно, а ово друго место да напада. Али за операције десном обалом Мораве ка Божељевцу, где је једино и било непријатељских трупа, не беше предвиђено ништа, јер се мислило да се тек доцније, по заузећу Бујановца, из овога упуту на ту страну најпотребнији део снаге.

Тако је, према дивизијској заповести, II пешад. пук са 2. дивизијом Моравског пољског артилер. пука имао да поседне линију од Лопардинца до близу Бујановца, с тим да полазак из Г. Вртогоса подеси тако да му предњи делови у 7 сах. изјутра буду на Раковачкој реци. Како је његов 1. батаљон, који бејаше заноћио на самој граници испред овог села, још у зору био посео Лопардинце, сменивши у њему делове I пешад. пука, то је означена норма односно времена избијања предњих делова на именовану реку била узета за 2. батаљон, који је имао да се развије у лево. Овако је у ствари и отпочео покрет II пука праћеног засада само 5. батеријом из горе поменутог дивизијона.

I пешад. пук са 1. дивизијом имао је, прешав својим предњим деловима Раковачку реку такође у 7 сах. изјутра, да „наступа правцем Краљеве куће¹—Раковац—Бујановце у циљу заузећа линије Бујановце—Божељевац“, што ће рећи да изврши две узастопне радње: најпре напад на Бу-

¹ На новим секцијама „Краљово“.

јановце, а потом, наравно тек у случају успеха, једним делом свог борбеног поретка и на Божељевачку косу на супротној обали Мораве. За прву радњу упућен је био у означено време левокрилни 4. батаљон, који око 8 сах. заузео Бујановце без борбе и поседе његову јужну и југозападну ивицу, где остаде пушкарајући се са Арнаутима, растуреним по врзинама између овога места и Биначке Мораве. А за другу мало после, док су се остали батаљони у еволуционим порецима с обе стране села Раковца стали лагано примичати овамо, пребачена је била из Бујановца у лево газом преко Мораве ка Жужељници једна његова чета, што је,

Скица бр.16

Размер 1:75000

Почетни распоред Моравске дивизије I позива 7. октобра у 7 сати изјутра.

пука и команданта дивизије, био само почетак доцнијем масирању веће количине трупа из овога пука и дивизиске резерве за напад на Божељевачки положај овом страном поменуте реке.

Најзад, XVI пешад. пук и 3 дивизијон у 7 сах. изјутра, већ су били па Инатовцу. Моравски дивизиски коњички пук стигао је у то време код Г. Вртогоса, где је према дивизиској заповести имао доћи и III пешад. пук, пошто буде упутио свој 2. батаљон, граничну чету и 1. брдску батерију у освајање дотле још незаузетих караула између Св. Илије и Козарника. Све ове трупе чиниле су дивизиску резерву и у том својству задржане су биле, онако исто као и оне у предњој линији дивизиској, на оној страни Мораве односно на правцима где није било непријатељских регуларних трупа, делом — XVI пук и 3. дивизијон — иза I, који је ишао на Бујановце, а делом — III пук и коњица позади II који је, дошав на линију Лопардинце—Росуља, вршио осматрање према Трновцу и Трновачкој реци. И то стање у погледу погрешног пласирања њиховог, чију суштину ништа није изменило ни то што су оне временом биле премештане ближе трупама бојне линије, трајало је богме подужо. Управо, оно је, без обзира на те промене, трајало све до 11 сах. пре подне, када је тек командант дивизије почео увиђати своју заблуду односно места, где се налазе распоређене непријатељске трупе, и правца, куда је према томе требало управити напад.

Остали батаљони I пешад. пука већ су били око 9 сах. пре подне позади Бујановца, чекајући да 3. батерија из 1. дивизијона, која таман бејаше дојурила до првих бујановачких кућа и скинула с предњака одмах иза тамошњег млина, својом ватром испита и изнађе у каквом се распореду и где налази непријатељ, па да према томе буду даље упућени. Код утока реке која протиче кроз Бујановце, налазаше се непотпун 3. батаљон чија једна чета такође беше упућена у лево преко Мораве. Иза овог, а

између села Раковца и друма, био је 2. Десно од 2., код цркве Св. Петра, бејаше се прикупио 1. батаљон.

Дотле непријатељска артилерија никако није дејствовала. Чекала је ваљда рентабилније мете. Једну такву мету понуди јој сада наша 3. батерија за време скидања с предњака. Против ове плануше са Бежељевачког положаја први плотуни. „На нашем батеријском положају иза самих бујановачких кућа“ — прича један очевидац¹ — „ниже се силно вулканско избацивање земље мешајући се са црним димом. Замагли се. Возари наши у трку одводе коње, праћени шрапнелским пукетићима више глава, лево и десно, напред и назад. Још мисао ни прелетела није, зашто наши ћуте, кад секундно ударање: Дán, дán, дán... проломи се кроз ваздух. Земља задрхта и муњин тресак поче разорно дејство у мрке турске топове... Непрестано шарам двогледом од наше до непријатељске батерије; одједном несрећно зрно тресну између наших топова. Густ црни дим обави деснокрилни вод и ватра овога за моменат замре. Видим комешање, једна гомилица створи се испред топова иза крајње бујановачке куће... Доцније чух, да је водник, млади потпоручник Душан Цветковић², тешко рањен и наскоро подлегао рани.“

Одмах после овог инцидента код 3. батерије настаде у јачем степену маневровање батерија које су се дотле, због непознавања ситуације, држале резервисано, и то како оних које су биле задржане за леђима I, тако и оних задржаних за леђима II пешад. пука. Две батерије из 1. дивизијона, које су на месту преноћишта код села Краљева чекале своје опредељење, кренуше се напред. Једна од њих, и то 2., дошав до усека у подножју

¹ Пуковник Јован М. Наумовић : „Са Гвозденим другим пешад. Пуком 1912.“

² Јединиц син прослављеног у рату 1913. год. мајора Јована Цветковића, званог „Пика Ване.“

земљишног таласа између Раковца и усамљене цркве југозападно од Краљева, стаде и отпоче дејствовати против непријатељске артилерије на Божељевачком положају. А 1., под заштитом њене ватре, продужи даље поред дрвећа јужном страном Раковца и кроз врбаке до Бујановца, па онда, праћена непријатељским шрапнелима, северозападно од овог места, где је одмах била пласирана за дејство и отворила ватру. Затим 5. батерија из 2. дивизијона, која је дотле правила друштво пуковској резерви II пешад. пука, примаче се ближе Бујановцу ради евентуалне помоћи 1. дивизијону и стаде отприлике за један километар северно од цркве Св. Петра. А друге две из овог дивизијона кренуше се од Г. Вртогоша, па 6. остаде код резерве II пука, док 4. оде даље и постави се лево од оне, истакнуте према Бујановцу.

За време док је трајало то маневровање наше артилерије, пешадиским трупама у Бујановцу и његовој непосредној близини, специјално 4. и 3. батаљону I пешад. пука, турски артиљериски меци непрекидно прелетаху изнад глава. Према томе, сасвим је било природно и на своме месту што су оне, по правцу одакле су долазили ти меци, прве прозреле ситуацију и осетиле неодољиву потребу да се са јачом снагом потражи непријатељ десном обалом Мораве на Божељевачкој коси. Следујући таквој инспирацији, 3. батаљон по својој иницијативи крену се са остатком својим око 10 сах. пре подне преко ове реке и заједно са раније упућеном тамо својом четом нападе Жути рид и са њега за час отера тамошња веома слаба непријатељска одељења. Али када, нешто мало пре 11. сах. пре подне, изађе на тај положај, односно на онај његов део ближе Морави, би дочекан јаком пешад. ватром са к. 491. на Божељевачкој коси.

Овај, сада тек откривени, непријатељски положај, сам за себе, био је доста узан. По ширини није износио више од $1-1\frac{1}{2}$ километра. Но он

је према потреби, што би зависило од правца којим га ми будемо нападали, могао и да се продужи или у десно, захватајући предњи окомак Ђериновог рида, или у лево, увршћујући у одбранбени систем и косицу између села Божељевца и Моравичке клисуре. Вис, на чијем се темену налази кота 491, са овом косицом нуђаше врло јак фронт нападу из долине Мораве односно од Бујановца. А у комбинацији са предњим окомком Ђериновог рида давао је фронт, који би одговарао нападу десном обалом Мораве, но који је у тактичком погледу био знатно слабији. На име, у једном испупченом луку опасиваху га, предвођени од њега дубодолином за даљину прилично јаке пешадиске ватре, Жути рид и веза овога са главним оградом Рујна, од кога се рачвају и косе на чијим се крајевима налазе три тачке као евентуални саставни делови одбранбене линије непријатељеве. Али и без те незгоде, која од Жутог рида чиниаше за нас веома згодан нападни положај, вредност овога фронта била је сумњива. Од њега би Турци могли имати неке користи само под условом да се наша нападна зона не рашпри далеко од Мораве.

Одмах после тога открића настаде у мало јачем степену рокирање наших трупа ка новој напдној зони. Али, како поменуто откриће за овај мах у очима тадашњих меродавних није имало прецизну форму, и то рокирање ишло је некако са устезањем. Зато на овој страни и није био добивен замах у величини потребној за брзо свршавање са непријатељем, те ни резултати нису могли бити одлучнији. Делимично упућивање наших трупа преко Мораве довело је до тога да су се ове морале на Жутом риду узајамно сачекивати, док у том сачекивању није пао мрак. Услед тога и Турци остадоше на својим положајима докле су хтели, т. ј. док им се не беше учинило опасним продирање Дринске дивизије I позива ка Рујну.

У 11 сах. пре подне кренуше се преко Мо-

савијутак, били су батаљони I пешад. пука. У про-
дужењу левог крила, поређани су били онако како
су стизали, најпре 1. па онда 2. батаљон XVI
пука. Још више у лево уз косу, а испред села Бог-
дановца, коњички пук водио је пешадиску борбу
са деловима, које је непријатељ ради заштите
свог десног бока био развио према њему. А код
Жужељичке карауле постављаше се за дејство 1.
батерија.

На Жутом риду сад је био и командант ди-
визије, чији је штаб откривеним кретањем у јед-
номе моменту привукао овамо непријатељску арти-
тилериску ватру, која је дотле била управљана
искључиво против наших батерија око Бујановца.
Ту је провео неко време, па је отишао, али ни-
какво наређење за напад на главни турски поло-
жај није био издао, свакако због тога што му се
бејаше учинило да овамошње трупе за тај посао
неће бити довољне.

Доцније, око 4 сах. поподне, кренуше се овамо
друга два батаљона XVI пешад. пука. Они се зау-
ставише код Жужељичке карауле као резерва
целокупног одсека своје дивизије на десној обали
Мораве. А остале трупе дочекаше вече на истим
местима, готово за леђима Дринске дивизије I по-
зива, која бејаше одгурала чак на Рујан, и пустише
непријатеља да на миру одступи.

Када паде мрак, плануше торови и колибе на
непријатељском положају. Тада су и последњи за-
штитни делови Турака одступили, што су ускоро
утврдиле патроле I и XVI пешад. пука, које у току
ноћи одлажаху чак до Виљача и тамо се састајаху
са патролама IV пешад. пука из Дринске дивизије
I позива. За време док је трајао напад, никакве
тактичке везе између Моравске и Дринске диви-
зије није било. Сад је пак установише неуморне
патроле, које нису познавале ове пределе, али
имађаху некакав чудесан дар да се по мраку нађу
и на потпуно непознатом терену.

Што се тиче II пешад. пука, кога остависмо на линији Лопардинце—Росуља, он је, буквално извршујући дивизијску заповест, дуго времена потпуно неактиван стајао према селу Трновцу, које је бранило неколико само стотина Арнаута. Његов 2. батаљон, који је био на Росуљи, једном приликом изгуби стрпљење и примаче се ближе Трновској реци, али га је одмах вратио натраг командант пука из бојазни да се као истакнут не изложи каквој непријатности. Чак су у тој доколици почели бити да се воде и преговори о предаји Трновца, због чега и непријатељства привремено на обема странама беху обустављена. Но у току тих преговора, Арнаути из овога села око подне стадоше гађати 5. батерију из 2. дивизијона, која је, била примакнута ближе Бујановцу. Из тога пак командант дивизије најзад увиде свуколику нелогичност армиске заповести, према којој је поминуто село требало за овај дан остати поштеђено.

Око 1 сах. поподне, поводом овог малог догађаја, у коме Арнаути и овде показаше своју склоност за разне перфидности, командант II пешад. пука доби од команданта дивизије наређење да заузме Трновац. Команданту 2. дивизијона, који се овоме пуку цео стављао за ту сврху на расположење, од команданта Моравског пољског артил. пука било је наложено да то село „претвори у прах и пепео“. У то име одмах је приступљено припремама за напад. У неизвесности да ли тамо има и регуларних трупа или не, предузете су биле и такве мере, као да ће се имати посла са далеко озбиљнијом снагом но што је износила она коју представљаху тамошњи Арнаути. И у то име прикупиле се 4. и 6. батерија одмах позади борбеног поретка II пешад. пука.

У 2 сах. поподне ове две батерије стадоше својим разорним гранатама да туку Трновац. У исто време отпоче и наступање пешадије. Против самог села кренуше се 1. и 2. а за њима као ре-

зерва 4. батаљон; десно од њих висовима једна чета 3.; а у лево ка селу Турији, ради обиласка непријатељског левог крила, остатак овог батаљона. Од првих артиљериских метака Трновац је био запаљен. Арнаути се из њега разбегосе куд који. Нешто мало њих задржало се беше на вису одмах иза и изнад села. Одатле опалише неколико метака, кад им је пешадија била дошла на згону, па се онда и они изгубише. И око 4 сах. поподне 1., 2. и 4. батаљон II пешад. пука, који се и поред тога кретаху методично и опрезно, очекујући да може сваког часа планути јака ватра са непријатељске стране, пошто прођоше кроз згаришта и дим у запаљеном селу, попеше се на тај вис и на њему се због концентричног кретања узајамно измешаше.

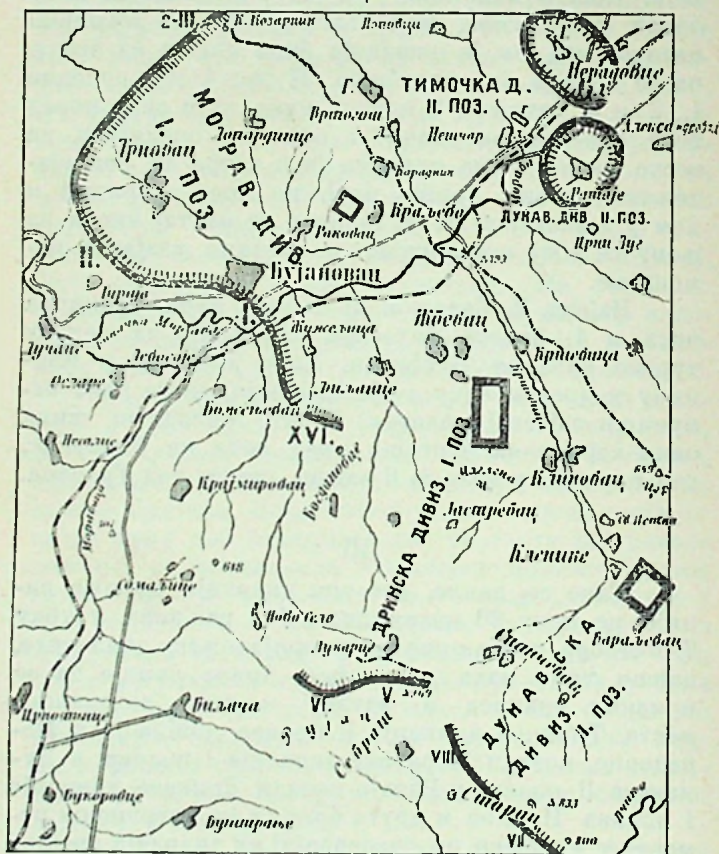
Најзад, 2. батаљон III пешад. пука, гранична чета и 1. брдска батерија, одређени да заузму турске карауле Ђорђевац, Уши, Лебовац и Карпину у десном боку своје дивизије, овога дана испунише тај свој задатак. Пошто овладаше свима овим караулама стигоше пред вече на Козарник, где ступише у везу са II пешад. пуком код Трновца.

III

Тако се, дакле, све три дивизије предње линије, по цену 26 погинулих и 113 рањених, у току 7. октобра пребацише на непријатељско земљиште, давши тиме маха дивизијама друге линије да се помакну унапред и заузму њихова дотадашња места. Тимочка дивизија II позива дошла је у Нерадовце, позади Моравске дивизије I позива, а Дунавска II позива у Ратаје позади Дринске дивизије I позива. И једна и друга биле су по извршеном померању удаљене од одговарајућих дивизија предње линије највише 7—8 километара, што значи да су биле у стању да им сваког момента пруже потребну помоћ. Најзад, штаб Прве Армије прешао

је у Зибевче, где је примио директиву Врховне Команде за наступање у правцу ка Куманову, које је имало отпочети 8. октобра.

Скица бр. 18

Размер 1:200000

Схема распореда Прве армије 7. октобра увече.

ГЛАВНИ СУДАРИ.

1. Наступање турске Вардарске Армије ка Куманову.

8 и 9. октобра¹

I

Под заштитом 16. низамске дивизије, која је била код Кочана према Царевом Селу, и измешаних делова 19. низамске и Скопске редиџске дивизије, који су били истакнути у висини Бујановца према Врању и код Страцина према Кривој Паланци, турска Вардарска Армија довршила је 7. октобра увече груписање своје снаге у троуглу Скопље—Штип—Велес. И из тог троугла, као са своје полазне основице, мада је већи део тек приспелог VI корпуса био заморен тродневним форсираним маршем, изведеним у једној компактној колони од Битоља до Велеса, бејаше се кренула у сусрет нашој Првој и комбинованој Другој Армији одмах сутра-дан, 8. октобра, дакле у исто време кад се и ова и Трећа Армија отиснуше у правцу својих објеката на територији Ст. Србије и Македоније. Пошла је, дакле, увлачећи се као клин између Прве и Друге Армије, због чега је морала образовати два фронта, један према истоку а други према северу, подељена у две неједнаке групе: десно демонстративно и лево одсудно крило.

Десно демонстративно крило образовале су 15. и 16. низамска дивизија, због чега ова друга, која је иначе припадала VI, бејаше придата V корпусу.

¹ Прилог: Прегледна карта наступања турске Вардарске Армије из троугла Скопље—Штип—Велес ка Куманову.

Задатак му је био да осигура својој армији десни бок и позадину према савезничким трупима које би са фронта Цар-Врх—Царево Село покушале да се пробију у слив Брегалнице ка Штипу. Ради тога, 15. низамска дивизија одмаршовала је овога дана из Штипа за Злетово, лево од 16., која је већ била код Кочана.

Лево одсудно крило, односно главну групу која је имала да се упути ка Овчем Пољу и Куманову, или, како је у заповести Зоки-пашиној за овај покрет било речено, да се крене „у нападном поретку против непријатеља, који наступа од Паланке и од Врања“, образовали су:

1) VII корпус Фети-пашин, који је имао у своме саставу: 19. низамску дивизију од 10 батаљона и 6 пољских батерија, Скопљанску редифску дивизију од 10 батаљона и 6 пољских батерија, 7. стрељачки пук од 3 батаљона, хаубички артил. пук од 5 батерија и 17. коњички пук од 3 ескадрона, — што чини свега 23 батаљона, 17 батерија, и 3 ескадрона, са 18—20.000 бораца;

2) VI корпус Цавид-пашин, који имађаше у своме саставу: 17. низамску дивизију од 6 батаљона и 6 пољских батерија, Битољску редифску дивизију од 7 батаљона и 6 пољских батерија, 6. стрељачки пук од 3 батаљона и коњички пук од 2 ескадрона (два из 25. и један из 17. коњичког пука), — што чини свега 16 батаљона, 12 батерија и 3 ескадрона, са око 10.000 бораца;

3) V корпус Кара - Саидов који имађаше у своме саставу: 13. низамску дивизију од 10 батаљона и 3 пољске батерије, Штипску редифску дивизију од 10 батаљона и 3 батерије (две брдске и једну пољску), 5. стрељачки пук од 3 батаљона и 26. коњички пук од 3 ескадрона — што чини свега 23 батаљона, 6 батерија и 3 ескадрона, са 17—20.000 бораца; и

4) Коњичка дивизија од 2 бригаде, свака од по 2 коњичка пука, — што чини свега 4 коњичка пука, са око 1000—1200 сабаља.

У заповести за покрет било је речено да ће ово главно крило наступати „у нападном поретку против непријатеља који продире од Паланке и од Врања“. Значи, у сфери дејства његовог очекивани су били судари и са колоном, која буде од Ћустендила ударила преко Криве Паланке, и са колоном, која буде долазила од Врања. Шта више, у очекивању је био судар најпре са оном првом, т. ј. са колоном која буде пошла од Ћустендила, јер се рачунало као извесно да ће на њу, као много ближу, прво налетети тај турски „нападни поредак“.

Тако је VII корпусу том заповешћу било наређено, да се са својим трупама, прикупљеним у Скопљу, помакне до Куманова и да тамо, наравно пошто буде прихватио остале своје трупе, истакнуте до Бујановца и Страцина према српској и бугарској граници, „уложи сву снагу“ у одбрани поменутих вароши „против непријатељских колона које наступају од Врања и од Криве Паланке“. VI корпусу било је наложено да из Велеса одмаршује преко Овчег Поља до Орашца, који се налази на левој обали Пчиње, знатно повучен уназад према положајима VII корпуса испред Куманова, свакако са рачуном да у даном часу може с бока ударити на савезничку колону која, долазећи од Ћустендила преко Криве Паланке и Страцина, буде напред именовану варош напала са источне стране. Тамо је имао стићи у току 9. октобра. А што се тиче V корпуса, односно оног његовог дела у коме се налажаху 13. низамска и Штипска редифска дивизија, њему је било наређено само то да 8. октобра оде до Градишта.

VII корпусу, зато што није био на време потпуно спреман за покрет, требало је више од два дана да се сав пребаци до Куманова. Јер одиста, последње његове трупе, како је био коцентрисан ту у близини, код Скопља, пристизале су на бојиште тек у току 10. октобра, првог дана Кумановске Битке. А док је то трајало, преплашено хришћанско ста-

новништво, сакривено по кућама у Скопљу и Куманову, са ужасом је слушало, како варошке улице, закрчене гомилама турских и арнаутских породица које се са пртљагом и стоком из угрожених крајева бежу ту слегле, треште од шенлучења разузданих арнаутских хорди, које, по пријему оружја и муниције из војних магацина, одлажаху на бојиште, халачући и пуцајући из пушака. А оно по селима, куда су трупе тога корпуса требале проћи, разбеже се на све стране, страхујући за судбину српске војске у предстојећем окршају са овом силом, која му се бејаше учинила преголема.

Скопљанска железничка станица за све то време била је закрчена многим регуларним и нерегуларним трупама. У Куманово готово сваког сата пристизаше по један железнички воз, препун људи, коња, кола и разноврсног ратног материјала, што није могло остати незапажено са узвишенијих тачака нашег претходног поретка. Тако, на пример, тај учестани долазак возова на кумановску жељезничку станицу и њихов одлазак на траг у правцу Скопља падоше 9. октобра пре подне у очи официрима VII пешад. пука из Дунавске дивизије I позива, који се тада налажаху код Нагоричанске куле. Па ипак, што је особито карактеристично за оцену тадашње обавештајне службе код нас, ни штаб Коњичке дивизије, па разуме се ни штаб Прве Армије, о томе, ни тада ни доцније, нису имали ни појма.

Међутим V и VI корпус, наступајући „нападним поретком“ из Штипа и Велеса, стигоше 8. октобра увече на Овче Поље и заноћише челима својим на линији Градиште—Живинје. Штаб Вардарске Армије, који се до тога времена бејаше преместио у Св. Николу, сазнао је сутра-дан, 9. октобра, да се наша Тимочка дивизија I позива још налази прилично далеко од Куманова и да засада никаква већа опасност не грози у његовом десном боку. Како му поменути наша дивизија није била под руком да је бочно

нападне, а остајући доследан својој идеји да што пре избори какву било одсуднију победу, он се сада дефинитивно одлучи, да са свом својом армијом пође у сусрет нашој Првој Армији и да је нападне, ако икако буде могуће, још за време њеног дебушовања из теснаца између Карадага и Козјака. У духу те најновије одлуке, било је наређено V корпусу, да и он овога дана упоредо са VI, коме је ранијом заповешћу за маршевици циљ био назначен Орашац, иде ка Пчињи и ради преноћишта заустави се челом својим десно од овог другог, на висовима код села Новосељана.

II

Дакле, не раније, као што се код нас мисли, него тек 9. октобра изјутра главна маса, односно нападна трупа Вардарске Армије, у јачини од шест пешадиских и једне коњичке дивизије, била је одрешићена упућена против наше Прве Армије за битку, коју јој је требала наметнути негде испред Куманова под заштитом какве јаче или слабије побочнице формиране доцније на самом бојишту према Страцину односно према Тимочкој дивизији I позива. Истина, сам јој је случај ишао на руку, ако ништа друго а оно бар да разбије Дунавску дивизију I позива. која ће 9. октобра потпуно усамљена избити код Младог Нагоричана и сутра-дан, 10. октобра, што ће рећи првог дана Кумановске Битке, бити лишена сваке помоћи суседних јој дивизија. Али она ни то, поред све своје релативне бројне надмоћности на овом делу бојишта, није била кадра постићи. Него се, напротив, сав њен елан бејаше тако брзо сломио о отпор ове дивизије, да, кад 11. октобра, односно другог дана битке, настаде општа офанзива наше Прве Армије, више није била у стању ни да јој се честито одупре. А из тога опет излази да она, не само у бројном већ и у моралном погледу, није била дорасла за један тако грандиозни задатак наполеоновскога стила, какав јој

је, из непознавања непријатељске снаге и целокупне ситуације на бојишту, био ставио у задатак њен командант, Зеки-паша.

По себи се разуме, да када бејаше донета одлука се гурне у сусрет нашој Првој Армији, на ту по да вољну случајност у погледу предстојеће изолованости Дунавске дивизије I позива утицајни људи у штабу Вардарске Армије нису могли рачунати. У толико пре што они уопште нису ни мислили да ће та армија тако брзо прегурати уском просторијом између Карадага и Козјака и пре њих доспети до Табановца и Младога Нагоричана. Али у накнаду за то, свој нападни план заснивали су на неким другим чињеницама, које им, како су биле варљиве и како они не умедоше ући у суштину тадашње опште ситуације, на неки начин уливаху наде да ће, оперишући изненадно и брзо, посигурно имати успеха пре но што им наше крилне армије буду озбиљније загрозили пресецањем одступнице.

Они нису имали у виду тадашњу моралну снагу нашег народа, који се доценијама васпитавао и духовно припремао за један овакав одлучан тренутак. Исто тако не беху свесни ни несигурности својих сопствених трупа, које, као што се свакад код војска расклиматаних држава дешавало, бејашу склоне да (као што се стварно бејаше и десило многим њиховим редићским батаљонима још на завршетку првог дана Кумановске Битке) у мало незгоднијој ситуацији напусте бојиште и прсну право својим кућама. Додуше, и код нас је за време ове битке било одступања са положаја. Местимично било је чак и паничног бегства. Али то све до првих прихватних положаја, где су се сви без разлике растурени војници опет окупљали око својих старешина. Међутим код Турака, оно што се једном бејаше надало у бегство, нико више није био у стању зауставити и вратити натраг у борбу, при свем том што се на неким местим прибежавало и пуцању сопственим митраљезима у гомилу. Тако су

им читаве јединице, још пре но што бејаше сазрело решење битке, савршено нестајале са бојишта, да се никад више у борби са нама не појаве.

„Што се тиче душевног расположења наше војске, оно није било добро. Уместо да имају на уму да су наши балкански суседи изабрали за рат најпогоднији моменат и да приону свом послу свима моралним и материјалним средствима, много је наших официра, којима је и онако била убијена воља и одушевљење, живело у уверењу да до рата неће ни доћи. Још од проглашења уставности један део нашег официрског кора, који се бејаше бацио у струје унутрашње политике, нарушио је био ред и дисциплину, која је основа и камен темељац сваке војске. Прости војници пак, који су ово посматрали, престали су такође да буду уредни и тачни, и на тај начин беше у нашој војсци уздрмана чврстина и душевно расположење, а утицај командовања и управљања био је пољуљан“. Тако у својим успоменама, после толико година, пише Зеки-наша о својим официрима и војницима, са којима је онда, водећи их противу надмоћнијег непријатеља, мислио да почини бравуре. Али му је најкарактеристичније оно место где, жалећи како су Скопска и Битољска редифска дивизија 10. октобра увече, од носно на крају првог дана Кумановске Битке, биле напустиле своје положаје, па се ради преноћишта повукле у Куманово, од речи до речи вели ово: „Официри, који су били позади војске која је остала на киши, разместили су се по селима иза бојне линије и тамо се разузурили за одмор“. А код таквог стања ствари, морална јачина његове армије далеко је била од тога да јој, у такмичењу са војском која ће чврстом и усрдном везом између старешина и војника постати легендарна, може надокнадити оно што је већ била изгубила због своје бројне инфериорности.

Затим, у штабу Вардарске Армије замисљали су, да ће нашим дивизијама II позива требати више

од месец дана да се само мобилишу и да ће према томе Турци на овоме правцу у моменту напада имати посла само са 2—3 дивизије 1 позива. А то им је уверење свакако било сугерисано из аустро-угарског Главног Генералштаба, који је и сам тако веровао.

Најзад, командант VII корпуса, Фети-паша, провео је више година пре рата као посланик своје царевине у Београду, И, за то време, долазећи у додир са масом наших људи, он је врло добро уочио у нашој војсци дубоко укоренењено веровање да ће, у случају заједничког рата Србије и Бугарске против Турске, одсудна битка бити тучена тек на Овчем Пољу. А тај податак сам по себи био је довољан да код његових колега још више распали наду, да ће наша Прва Армија, не слутећи битку северно од ове централне висоравни, наступати безбрижно и са мало опреза, те према томе да ће је они врло лако моћи изненадити, ако јој се форсираним маршем буду кренули у сусрет, у чему се, што од своје стране морамо признати, још једино не беху преварили. Само што им је претпоставка о правцима, којих ће се ова армија држати при свом наступању на Куманово, била скроз погрешна. На име, они су мислили, да се она неће хтети ломити гребеном Рујна и тешко пролазном долином Пчиње, већ да ће се сва издужити долином Бањске реке, односно у правцу друма Врање—Куманово, право на фронт њиховог VII корпуса. Па зато и план свога рада за следеће дане по доласку V и VI корпуса на линију Новосељане—Орашац беху засновали на једном скроз погрешном рачуну. А то је: да са VII корпусом задржавају поменуту нашу армију испред Куманова с фронта, а са VI и једним делом V корпуса (у колико овај последњи не буде морао бити употребљен за осигуравање десног бока целе армије према Страцину) да са линије Новосељани—Орашац изврше један велики обилазак са циљем да је подухвате с бока преко висова изнад Никуљана.

Са таквом основном идејом Вардарска Армија 9. октобра пред вече стиже на бојиште. VII корпус већ бејаше посео положаје испред Куманова. Обе пак дивизије VI корпуса пребацише се знатним својим делом преко Пчиње, како тврди Зеки-паша, без његовог одобрења. И, стављајући свог армиског команданта пред свршени чин, занокнише и на једној и на другој обали ове реке: 17. низамска дивизија у околини Шупљег Камена, а Битољска редиџска у околини Орашца. Најзад, дивизије V корпуса, који је, пошав из Градишта, упоредо маршовао са VI, разместише се на висовима леве обале Пчиње и то: 13. низамска код села Мургаша и Новосељана, а Штипска редиџска позади ње, код Кутлибега.

Одмах по доласку у Орашац, Зеки-паши стиже од команданта VII корпуса, Фети-паше, извештај: да су према обавештењима његових патрола српске трупе избиле на положаје северно од Г. Коњара и код Младог Нагоричана. То је за њега, који их дотле замишљах негде иза Табановца у долини Бањске реке, било једно велико изненађење које, у вези са нелагодношћу коју је морао осетити кад је чуо да наше трупе избијају и на положај код Страцина, намах бејаше расхладило у њему онај нападни полет са којим је био своју армију овамо довео. Сада му се наједанпут учини да прилике за извођење дотадашње његове намере ни из близа нису тако повољне, као што их је он дотле замишљао. Јер, да наше развојене групе, које наступаху од Врања и Ћустендила једну по једну нападне и потуче, требало му је, и поред све брзине коју је намеравао при нападу развити, прилично времена. Из тога пак произишлаго је и један битни услов: да те развојене групе буду толико удаљено једна од друге, да он са својом армијом може између њих маневровати. Међутим, оне су биле на таквом удаљењу једна од друге да се у току једнога дана могаху сјединити на бо-

јишту и, ако би се он бацио између њих, напасти га концентрично, и то: Прва Армија с фронта а наша колона од Страцина с бока. Зато, да му се то не би десило, нашао је да ће бити боље да се постави у положај да, ако баш и буде принуђен на дефанзиву, може примити фронталну битку према обема тим нашим групама, с тим да, остајући, ипак у неколико доследан својој првобитној идеји, прву згодну прилику искористити за прелаз у контра-напад. И у то име, одлажући за извесно неодређено време остварење своје намере да нападом извојује победу над нашом Првом Армијом, издаде заповест за постављање армије у степенести поредак, из кога би, у случају потребе, могла образovati фронт и према северистоку.

По тој заповести, VI корпус имао је остати на положајима испред Куманова. VI корпус цео и претходница 13. низамске дивизије из V корпуса имали су да се пребаце у току ноћи преко Пчиње и да тамо до зоре поседну такозване Слатинске положаје, од везе са десним крилом VII корпуса косом испред Зебрњака до Голубице закључно, односно Пчиње, фронтом према Младо-Нагоричанским положајима. А за остатак V корпуса, упркос наваљивању Давид-пашином да се и тај корпус сав пребаци преко те реке и ујутру рано настави офанзива против наше Прве Армије, наређено је било да се задржи на њеној левој обали. Главнина 13. низамске дивизије имала је да се помери у десно и постави ближе својој претходници и за нешто у поље, тако да може одмах парирати евентуалан напад наше колоне од Страцина. А што се тиче Штинске редиџке дивизије, њој је било стављено у задатак да из Кутлибега пређе у Новоселане и тамо образује армиску резерву.

Срећа је била за нашу Дунавску дивизију I позива што командант Вардарско Армије није послушао овог потчињеног, који је због свог оштроумља и своје енергије у нашем народу, и као про-

тивник, остао врло штован. Јер би се иначе још првог дана Кумановске Битке пре подне на њу, онако осамљену и неспремну за битку, једновремено сручили и V и VI корпус. Овако, како је било урађено, удар, који она имађаше да издржи од часа кад се Зеки-паша бејаше уверио да му од Страцина још не долази никаква опасност и кад се, према томе, поново бејаше решио на офанзиву, наступио је прилично касно и, због делимичног увођења турских снага у битку, знатно је био ублажен, тако да је она имала и времена и могућности да из једне тешке и опасне кризе часно исплива.

2. Наступање наших армија и Кумановска Битка.¹

I

Случај је хтео да се наше армије, са полазних положаја које беху заузеле на завршетку уводних борби, отиснуше једновременно кад и Вардарска Армија из троугла Скопље—Велес—Штип, а то ће рећи 8. октобра изјутра. И док је Прва маршовала између Карадага и Козјака Куманову, у сусрет турској армији, дотле крилне армије продираху у правцу објеката, који ће им послужити за ослонац у спровођењу пројектованог двоструког крилног маневра. Десило се и то, да све три достигну прву етапу свог засада још широког марш—маневра једновременно кад и Вардарска Армија стиже код Куманова и на Пчињу. 9. октобра, Прва Армија посела је линију Ваксинце—Четирце—Нагоричане пред Кумановом, где је, по директиви Врховне Команде од 7., требала да чека даље наређење, што ће рећи док се са њом не поравња Трећа. Трећа Армија, после слабијих борби на правцу наступања Шумадиске I и Моравске дивизије II позива, заузела је Приштину. А што се тиче Тимочке дивизије I позива, она је избила на Страцин, одакле је, по директиви Врховно Команде, одмах имама да скрене у лево, ка Кратову, што ће рећи према десном боку Овчег Поља и у исто време према десном боку и позадини Вардарске Армије.

Прва Армија, не знајући још ништа о приближавању ове турске армије, одједном се нађе с њоме

¹ Овде у изводу, а опширније биће говора у другој књизи.

лице у лице. И већ сутра-дан, 10. октобра приметну се између њих двеју дводневна битка, у којој крилно армије не стигаше да узму директног учешћа. Трећој Армији, која је и иначе била прилично закаснила са заузећем Приштине и која је према томе сада била знатно удаљена од места где се решаваше судбина целокупне Кумановске операције, њен командант поврх тога даде означеног дана код ове вароши још и одмор. Зато на крају 11. октобра, кад Турци са Кумановског бојишта беху у пуном повлачењу, њена лева колона, у којој су биле Моравска бригада и Шумадијска дивизија I позива са задатком да се дохвате Карадага, стиже челом својим тек у Гилјане, а десна је, коју наместо Дринске дивизије II позива задржане у Приштини, образваше Моравска дивизија II позива са задатком да се пробије кроз Качанички теснац, доспела тек до Феризовића. И према томе, уместо да Трећа олакша Првој Армији заузимање Куманова и Скопља, ова је напротив помогла њој да се пребаци преко Карадага и да својим десним крилом прође кроз именовани теснац. Код Друге Армије, Тимочка дивизија I позива посела је у току 10. положаје испред Кратова. Али је, држећи се строго директиве Врховне Команде по којој је код овога места имала да чека даље наређење, пропустила да поседне и врло важан Црни Врх, који је тада био потпуно празан. Турци то искористеше и одмах следеће ноћи доведоше на њ један пешад. пук, задржан дотле привремено у Штипу. А што се тиче бугарске Рилске дивизије, од ње, противно наређењима Врховне Команде и Команданта Армије, само 1. бригада одмаршова на Кочане, око кога се беху окупили 15. и 16. низамска дивизија, а 2. и 3., пошто одбише појединачне контра-нападе делова самосталног Струмичког корпуса, упутише се, циљајући на Солун, ка Пехчеву и низ Струму. Укупно узев, мада је ова армија према главној снази турске војске била у знатно повољнијем положају од

Треће, на крају крајева ни она није много више допринела општој ствари.

Према томе и бојеви, који се 12. октобра деснише десно и лево од Кумановског бојишта, и то код Феризовића и на Црном Врху, били су одјек онога што се код Куманова дотле већ беше одиграло. Код Феризовића слабе регуларне трупе Приштинског одреда са Арнаутима из тамошње околине и једним батаљоном, приспелим као помоћ из 17. низамске дивизије, VI корпуса, одупреше се овог дана Моравској дивизији II позива, јер је постојала намера да се код Скопља према Првој Армији припреми понован отпор. А на Црном Врху онај пешад. пук, доведен из Штипа, штитио је десни бок одступајућих корпуса турских од Куманова и леви бок 15. и 16. низамске дивизије, које претходног вечера, због пораза у Кумановској битки, напустише Кочане и пођоше да се повлаче за Штип.

II

У зору 10. октобра, дакле још по мраку, трупе V и VI корпуса кренуше се да поседну положаје, који им беху назначени заповешћу команданта Вардарске Армије. Трупе VI корпуса кретаху се у двама колонама и у неку руку бочно према положајима XVIII пешад. пука на левом крилу Дунавске дивизије I позива код Младог Нагоричана, с тим да, када буду дошло наспрам својих одсека, обрну фронт у десно и да се поставе с обе стране Зебријака. Десно од ове најмаркантније тачке на целом бојишту, имала је да се развије 17. низамска дивизија, која је била у десној колони, а лево Битољска редифска, која је сачињавала десну колону. Претходница 13. низамске дивизије из састава V корпуса, у тежњи да се пребаци преко Пчиње и продужи десно крило VI корпуса, поседајући истакнути положај Голубицу, ударила је преко Довезанаца и Кљочовца, опет бочно према

Сртевици на крајњем левом крилу Младо-Нагоричанских положаја, где се, као осигурање за Дунавску дивизију I позива, налазаше четнички одред Војводе Вука. Главнина ове турске дивизије ишла је за својом претходницом док није стигла на висове изнад села Клечовца, па је ту стала, да би ако би загрозила каква опасност од Страцина, могла образовати фронт и у ту страну. А Штипска редифска дивизија прешла је у Новосељане, с тим да тамо образује армиску резерву за цео фронт, подразумевајући ту и VII корпус, који је у главном већ био распоређен на одсеку Црно Поље—Режановце испред Куманова.

Трупе Дунавске дивизије I позива, која је била доста јако истакнута унапред и против које за овај мах бејаше управљено маневровање двеју дивизија из VI и једног пешад. пука из V корпуса, нису ни слутиле да се непријатељ већ прикрада њиховим положајима. По ондашњем општем уверењу да ће одсудна битка бити тучена тек на Овчем Пољу, оне су га, заваране још и погрешним извештајима извиђачких органа армиске и дивизиске коњице и даље замишљале да се још увек тамо налази. И зато, када једног момента кроз маглу њихове предстраже назреше турске колоне на неколико само километара пред собом, биле су неко кратко време у недоумици, не знајући да ли су то наши или Турци. У штабу Коњичке дивизије, која се бејаше затекла одмах иза Младо-Нагоричанских камењара и која се сада спремаше да се вине напред и испред фронта своје армије предузме стратешко извиђање ширих размера, већ је постојало извесно предубеђење да је једна турска дивизија потучена код Страцина и да ће се она сада повлачити ка Куманову. Тако је била преко ноћ објашњена ситуација и команданту четничког о'реда на Сртевици, те је он предстражни распоред свој окренуо истоку, ради одбране прелаза преко Пчиње у захвату друма Крива Паланка—

Страцин—Куманово. И сад, када беху јављени ови бочни покрети турске војске који су бар привидно на тако што и личили, особљу штаба Коњичке дивизије, које је одмах изашло да их осматра, учини се као да Турци теже да се провуку испред фронта Дунавске дивизије I позива и дохвате Никуљанских висова, А с друге стране, и мртве страже на десном крилу четничког одреда, опазив кроз маглу артилерију претходнице 13. низамске дивизије у долини Пчиње, на путу од Клевовца за Голубицу, помислише да је то комора уображене турске дивизије која се повлачи од Страцина.

Командант Коњичке дивизије онда нареди да коњичка артилерија изађе на средњи камењар и да се III коњички пук крене у правцу Зебријака. Са остатком дивизије намеравао је да, кад се мало разбистри ситуација, предузме и ширу акцију у истоме правцу нападом на турску дивизију у десни бок. Ни командант XVIII пешад. пука није мировао. Чим је добио први извештај о приближавању Турака, дошао је на леви камењар, да осматра предтерен. Али због магле ништа није видео, нити је уопште имао могућности да провери истинитост тога извештаја. И док је он узалуд лупао главу, шта то може бити, стиже му од команданта Коњичке дивизије са суседног камењара обавештење о природи ових турских покрета, како их штаб поменуте дивизије беше замислио. Одмах затим допаде један четник, кога је послао Војвода Вук са Сртевице, да му саопшти, како би била велика штета ако се пусти да нам измакне комора, примећена у долини Пчиње. И он тада, подбуњен овако са две стране, нареди свом левокрилном 2. батаљону да пређе у наступање и зароби ту комору.

Ове наше трупе, упућене тако насумце, убрзо се сукобише са непријатељском 17. низамском дивизијом. III коњички пук био је заустављен одмах испред средњег и двају десних камењара. А 2. батаљон XVIII пешад. пука одмакао је и нешто

даље, али је у изненадном судару, због магле, са надмоћнијом непријатељском снагом био разбијен, којом му приликом погине командант, мајор Војислав Велимировић. Осогољен овим неочекиваним успехом и сазнањем да се још не примећују никакви покрети наших трупа од Страцина, Зеки паша, који се дотле држаше резервисано, нареди општи напад. У то име, главнина 13. низамске дивизије са висова изнад села Клевовца пребаци се преко Пчиње и, чим је стигла код своје претходнице на Голубицу, упути се за њом на најисточнији камењар са задатком да тамо изврши обухват нашег левог крила. Када пак и Битољска редифска стиже на свој нападни правац и, после завршеног захођења, отпоче се развијати према положају IX пешад. пука на десном крилу Дунавске дивизије I позива, обе дивизије VI корпуса кренуше се да поседну положаје, са којих ће моћи својом ватром заимати наше трупе дуж целе линије Младо-Нагоричанских положаја. Дивизије VII корпуса, које, због своје удаљености, нису биле у непосредном додиру са нашим трупима пред собом, почеше се примичати положајима ових и рокирати у десно, да би закрилиле фронт Моравске I позива на десном крилу а делимично и фронт Дринске дивизије I позива, односно њеног IV пешад. пука, у центру наше Прве Армије. Већи део 19. низамске дивизије из овога корпуса, која се дотле налазаше сва на узвишењу код Режановца испред саме кумановске железничке станице на десној, прелазно је сада на леву обалу Бањске реке, потискујући у десно Скопску редифску дивизију, која је дотле држала Црно Поље одмах испред Куманова. Једном речју, тек сад настадоше код турске Вардарске Армије покрети, који наговештаваху нападну тенденцију, и то у толико да се са трупима VI и VII корпуса, негде јаче негде слабије, притискује на фронт, а са 13. низамском дивизијом из V корпуса да се наткрили лево крило наше Прве Армије.

Под таквим околностима стаде се развијати битка на целом фронту. И већ у подне, када јој се турске трупе примакоше на даљину домета, ступила је у дејство и артилерија Моравске дивизије I позива. Тада се крену и Дринска дивизија I позива, али само за толико што је њена главнина, која се дотле налазаше у бивацима око села Сушева, иза Никуљанских висова, дошла на ове висове код свог IV пука. А до тога времена већ се одиграше врло важни догађаји код Дунавске дивизије I позива, која је била главни а за овај момент и једини објекат целокупног турског напада.

Тако дакле, III коњички пук, под притиском левог крила 17. низамске дивизије, био је принуђен да се око 9.30 пре подне повуче и закљони иза средњег камењара, где су стајали шћућурени. остали пукови Коњичке дивизије сем II који је био послат да осматра развој турских трупа пред левим крилом Младо-Нагоричанских положаја. Убрзо затим, када турска артилериска ватра учеста, ова дивизија, којој и иначе није било места овде, тако рећи у бојној линији пешадије, одступила је ка Старом Нагоричану, одакле је после пришла ближе крајњем левом крилу Дунавске дивизије I позива. За њом оде, смењена једном батеријом Дунавског пољског артилер. пука, и коњичка артилерија, којој припада част да су њени плотуни први огласили почетак Кумановске Битке. Код 2. батаљона XVIII пашад. пука, поколебаног после оног изненадног судара са десним крилом 17. и подухваћеног сад и бочно од претходнице 13. низамске дивизије, настаде паника. Видећи то командант 4. батаљона, мајор Душан Ђилић који је имао само да поседне седло између левог камењара, на коме је сада био 3., и Сртевице, на којој је ухватио везу са четничким одредом, по својој иницијативи гурну напред да га спасава. Али налете на претходницу 13. низамске дивизије и би растројен.

Лево крило Дунавске дивизије I позива овим за-

паде у велику кризу. На средњем камењару, у центру XVIII пешад. пука, по одласку Коњичке дивизије није било пешадиске посаде. Одбрана левог камењара, испред кога се одиграше ови први али несрећни по нас судари, и Сртевице, против које се сада беше упутила десна побочница 13. низамске дивизије, једном речју две тачке које ће овога дана примити на себе најважнију улогу, спала је била на 3. батаљон, који се и сам, имајући пред очима ове страшне призоре, био почео колебати, и четнички одред, који је по своме устројству био намењен сасвим другим задацима. VII и VIII пешад. пук, који, као дивизиска резерва, у почетку битке беху постројени код Старог Нагоричана, сада беху примакнути десном крилу. т. ј. IX и деснокрилном 1. батаљону XVIII пешад. пука, код којих се ситуација развијаше нормалним током. Чак и командант дивизије у очекивању главног напада од Куманова у правцу његове иначе лабаве везе са Дринском дивизијом I позива, највише је времена проводио на овоме крилу, тако да му је лево у овим критичним тренуцима било остављено само себи. Обратно команданту Коњичке дивизије који је протумачио да примећене турске трупе долазе од Страцина, он је замишљао да ће највећа опасност наступити од Куманова, поводом ноћашњег саопштења једног мештанина да је око овог места окупљено око 30 табора.

Међутим, Турци не умедоше да искористе ову јединствено повољну прилику, када су могли много нашкодити Дунавској дивизији I позива. Изненађени наведеним подвигом 4. батаљона XVIII пука они уобразише, да се на камењарима налази нека велика снага. У том уображењу, обуставише даље напредовање 13. и 17. низамске дивизије и наредише да Штипска редифска, задржана код Ново-сељана као армиска резерва, одмаршује овамо и једним својим делом изведе преко Сртевице обухват нашег левог крила, примајући према томе на себе

задатак који је првобитно био намењен 13. низамској. Уједно је послат и налог команданту VII корпуса, да произведе једну јачу демонстрацију према десном крилу наше Прве Армије, односно према Моравској дивизији I позива. Ситуација на бојишту учини им се сумњива, па су овим хтели да се увере са каквом и коликом снагом имају посла и како је она груписана.

Поводом овог налога, на фронту Моравске дивизије I позива с једне и VII корпуса с друге стране догоди се један јачи судар у сусрету. Турске трупе пођоше ка Табановцу. Случај је хтео да и I пешад. пук, распоређен код овога места, иницијативом команданта 2. батаљона мајора Милана Маринковића коме никако нијешло у главу што дивизија мирује у времену када Дунавска води огорчене борбе, у исто време полети напред, да би осујетио евентуално шиљање појачања трупамa које нападаху ову другу. Борба, која се приметну између њих и у којој погibe овај храбри официр, остаде нерешена. С друге пак стране, на левом крилу Дунавске дивизије I позива, док је Штипска редифска стигла у висину осталих дивизија своје армије, прилике се почеше знатно побољшавати, јер је командант дивизије најзад и сам почео увиђати своју заблуду. Празнину у центру XVIII пешад. пука већ је попунио 1. батаљон VII. Батаљон на левом камењару био је ојачан његовим 2. батаљоном. Најзад, на Сртевцу, где је већ у велико грцао четнички одред, стигоше друга два батаљона из тога пука, и то баш у моменту кад се на њу бејаше попеле чело сада тек приспело Штипске редифске дивизије. Овде се пред мрак сударише две масе које су ишле једна другој у сусрет. И у том страховитом судару из непосредне близине погibe јуначки командант пука, потпуковник Александар Ђилишић. Већи део његових трупа био је растројен. Али се Турци у сам мрак разбегоше.

Ватра артилериска и пешачка дуж целог фронта

Прве Армије, не рачунајући међупростор између Моравске и Дунавске према коме се повучена уназад, на Никуљанским висовима, још увек налазаше Дринска дивизија I позива, овога поподнева била је врло јака. Али се у том код Дунавске дивизије I позива, особито код IX пешад. пука, још више разбукта и тако разбуктана са малим прекидима трајала је сву ноћ. Код нас се мисли да су то Турци вршили огорчене нападе. У ствари, сву ту ларму, која је била израз обостране нервозе, изазвале су њихове патроле, шиљане по наређењу Давид-паше да виде да ли су Срби одступили, јер је код овога постојало неко чудно уображење да се ови неће моћи одржати на својим положајима. Из искуства је познато да они никад не нападају ноћу на уређене положаје. Па ни сада то нису чинили. Због разних њихових невоља чак им није ни било до тога. Командант Битољске редићске дивизије, која је била преморена стигла на бојиште, повукао је, без знања и одобрења Давид-паше, своју артиљерију у Куманово на преноћиште, јер није имао вере у своје трупе. У том стиже глас да је пала Приштина. Маса обвезника из Скопске редићске дивизије, која се попуњаваше и из косовске области, разбеже се кућама да се побрине о својим породицама.

Тимочка и Дунавска дивизија II позива, које бежу у армиској резерви, остадоше целог дана на својим местима, позади десног крила и центра Прве Армије. Додуше, Тимочка дивизија II позива и требала је ту остати ради указивања евентуалне помоћи десном крилу Прве Армије, као што му је збиља беше указала одашиљањем свог XIII пешад. пука пред мрак, када се командант Моравске I позива за исту беше обратио њеном команданту. Али Дунавској дивизији II позива, у време када се усамљена Дунавска дивизија I позива носаше са двама турским корпусима, никако није било место у Бугарињу, позади Дринске I позива, која ни сама није ступала у борбу и којој је према томе њена

помоћ била непотребна. Команданти дивизија, налазећи се још увек у оном општем предубеђењу да ту неће бити одсудне битке, нису били свесни озбиљности ситуације овога момента. Зато и пропустише да међу собом поставе што тешњу везу ради узајамног потпомагања и заједничког деловања у случају какве хитне потребе. А и штаб Прве Армије налазаше се у Зибевчи где је, због велике удаљености од дивизија предње линије, а особито од Дунавске I позива, био лишен сваке везе с њима. Док је он подобљао, средно и проучно извештаје о ономе што се овога дана беше одиграло на бојишту, већ је у велико било доцкан за његову интервенцију. Но чим је наступила ноћ, његова интервенција више није ни била потребна, пошто су дивизије, благодарећи једном срећном случају, за сутрашњи рад већ имале тачно опредељење.

После заузећа Страцина и Приштине од Друге и Треће Армије, Врховна Команда је нашла да за Прву Армију неће бити нимало рискантно, ако је буде померила мало унапред, с оне стране Куманова, на линију Булачани—Ново Село—Биљановци—Слатина. Тим поводом следовала је ноћу између 9. и 10. октобра директива, на основу које је армиски штаб одмах тога јутра, и не слутећи какви ће се догађаји одиграти овога дана на бојишту, изразио и разаслао дивизијама заповест о општем наступању до напред означене линије, које је имало отпочети 11. октобра у 6 сах. изјутра. И та заповест, издата према томе још пре но што ће почети битка, тачно се поклапаше са потребама ситуације на бојишту.

Означеног часа одиста отпоче наступање свима дивизијама сем Дунавске I позива која је још увек била притиснута и принуђена да се држи дефанзивно док Дринска дивизија I позива не избије на њену висину и док Дунавска II позива не стигне да је подупре. Док то не буде, Дунавска дивизија I позива имала је да издржи доста јаке

нападе, али не онако опасне као што су били они од прошлога дана, када се још не беше довољно учврстила на својим положајима. Према њеном десном крилу непријатељ није могао ништа активније предузимати, пошто се још од раног јутра био почео осећати ефекат напада Дринске дивизије I позива у правцу његовог, једним веома слабиим застором заштићеног, левог бока. Али је зато, уз садејство једне обилазне колоне из Штипске редифске дивизије, упућене левом обалом Пчиње у правцу њеног левог бока и позадине, нападао на положаје њеног левог крила: леви камењар и Сртевицу. Но између 10 и 11 сах. пре подне Дунавска дивизија II позива већ је стизала на бојиште и отпочела развијање за излазак на положаје код Младог Нагоричана да одмени преморене и истрошене њене трупе. А до тога времена и Коњичка дивизија бејаше се пребацила на супротну обалу Пчиње у њеном левом боку и отпочела хватати се у коштац са именованом турском заоблазном колоном.

За време док је десно крило турске Вардарске Армије овако безуспешно чинило и последње напоре да се дохвати левог крила Младо-Нагоричанских положаја, лево крило и центар пуцали су пред неодољивим нападима десног крила и центра наше Прве Армије. На десном крилу ове, удружене Моравска I и Тимочка дивизија II позива, наступале су с обо стране Бањско реке, левим крилом право на Куманово. У средишту је продирала Дринска дивизија I позива импозантним борбеним поретком, са IV и V пешад. пуком у првом и VI и XVII пешад. пуком у другом борбеном реду. Она је тако рећи дробила све што јој се бејаше нашло на путу. Око 1 сах. поподне разбила је испред Зебрњака и последње делове непријатељског VI корпуса, које је Цавид паша овамо бацао да би пред њеном навалом, која је нудила ванредно лепу слику, на неки начин спасао везу са удаљеним и од ноћас ослабљеним VII корпусом који је опет,

од своје стране, под притиском снаге Моравске I и Тимочке дивизије II позива, лагано узмицао. На тај начин центар турске Вардарске Армије био је пробијен. Поменута наша дивизија улете у празнину која је овим била проузрокована између V и VI корпуса с једне и VII корпуса с друге стране. Њено лево крило продужило је, повукав за собом и десно крило Дунавске дивизије I позива, ка Пчињи, а десно удари полудесно и, прошав поред Куманова, истаче се пред мрак испред Моравске дивизије I позива, која се у свом напредовању бехе зауставила са своја два пука (I и XVI) на висовима одмах изнад овога места.

Турска Вардарска Армија била је до ноге потучена. Њени корпуси спасавали су се бегетвом, и то: VII ка Скопљу, а V и VI у правцу ка Штипу и Велесу.

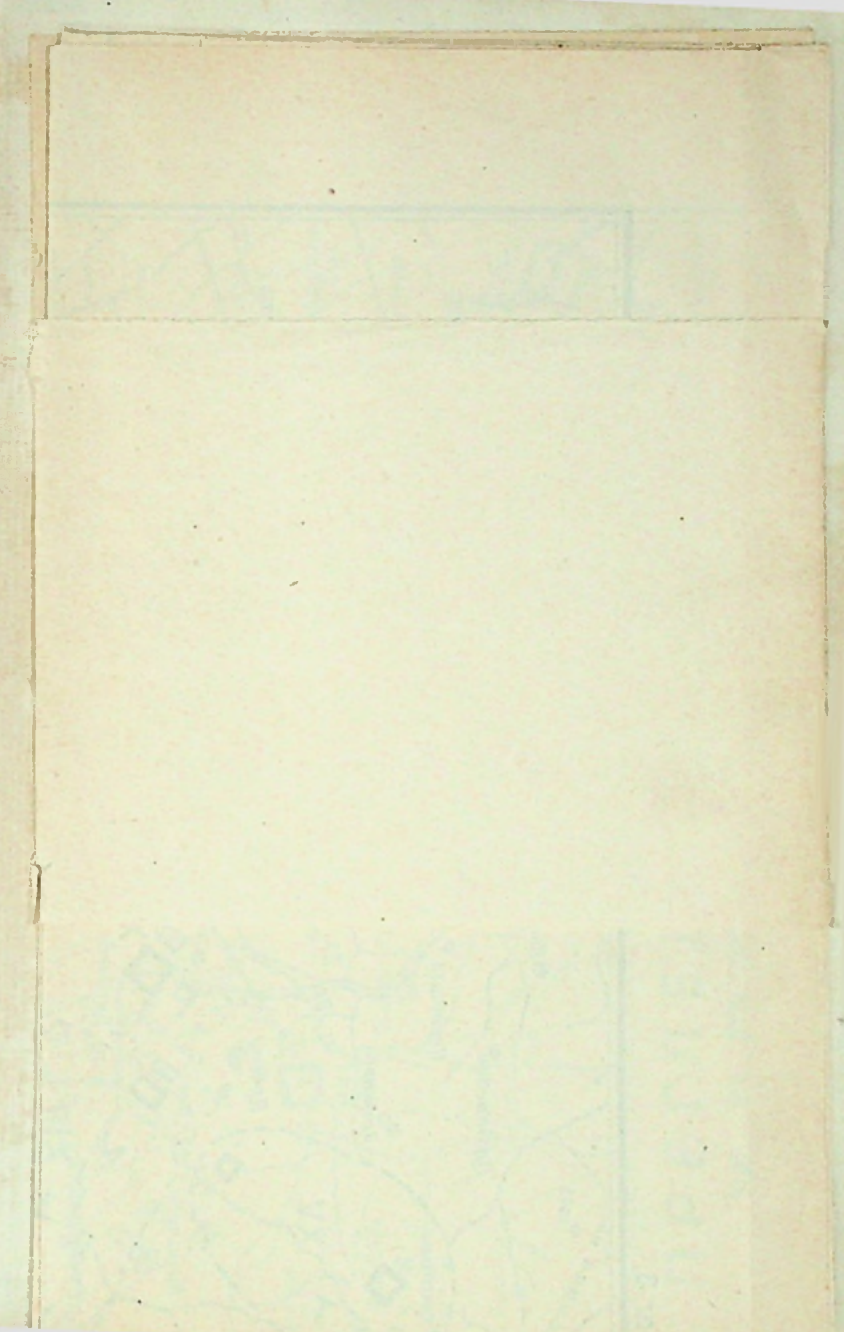
Хиљадама људи из ове генерације бејаше тада положило своје животе уз Александра Глишића, Милана Маринковића и многе друге старешине, који крвљу својом и својих војника, радећи по сопственој иницијативи, постизаваху оно што је више командовање пропушало да предвиди. А што том приликом бехе остало у животу, продужило је својим грандиозним маршем на путу мучеништва, страдања и славе да истим таквим жртвама засипа сва остала разбојишта у многобројним већим и мањим биткама за последњих седам година ратовања.

И те многе разбацане масе светих националних гробова, као јединица мере шта све може један народ поднети за остварење својих задатака, биће предмет особитог дивљења и култа свију доцнијих нараштаја, и сваки ће од њих, потсећати ове доцније на речи великог песника:

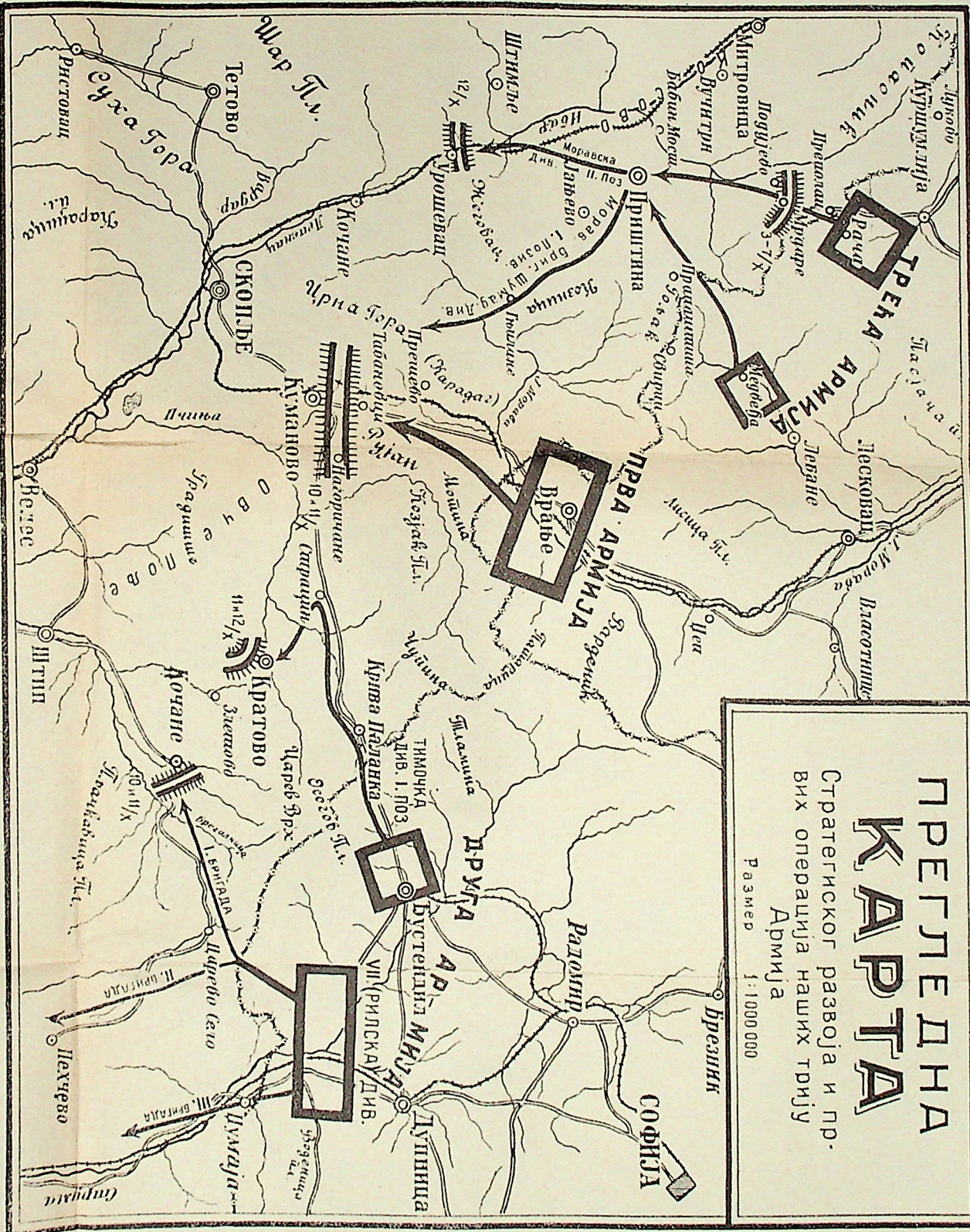
Костију кршних то је гомила,
Што су у борби против душмана
Цедови твоји вољно слагали.

С А Д Р Ж А Ј

	СТРАНА
<i>I Узроци и значај рата 1912 године</i>	3
<i>II Мобилизација, концентрација и стратешки развој на граници</i>	
1. У Србији	6
2. У Турској	37
<i>III Оперативни планови и мере за избегавање њихово на једној и на другој страни</i>	
1. Код нас	49
2. Код Турака	77
КУМАНОВСКА ОПЕРАЦИЈА	
Уводне борбе	91
1. — Бој код Мердара и Подујева на фронту наше Треће Армије	93
2. — Заузимање граничних положаја на фронту наше Друге Армије	226
3. — Граничне борбе и бој код Бијановца на фронту наше Прве Армије	232
Главни судари	265
1. — Наступања турске Вардарске Армије ка Куманову	265
2. — Наступање наших армија и Кумановска Битка	276

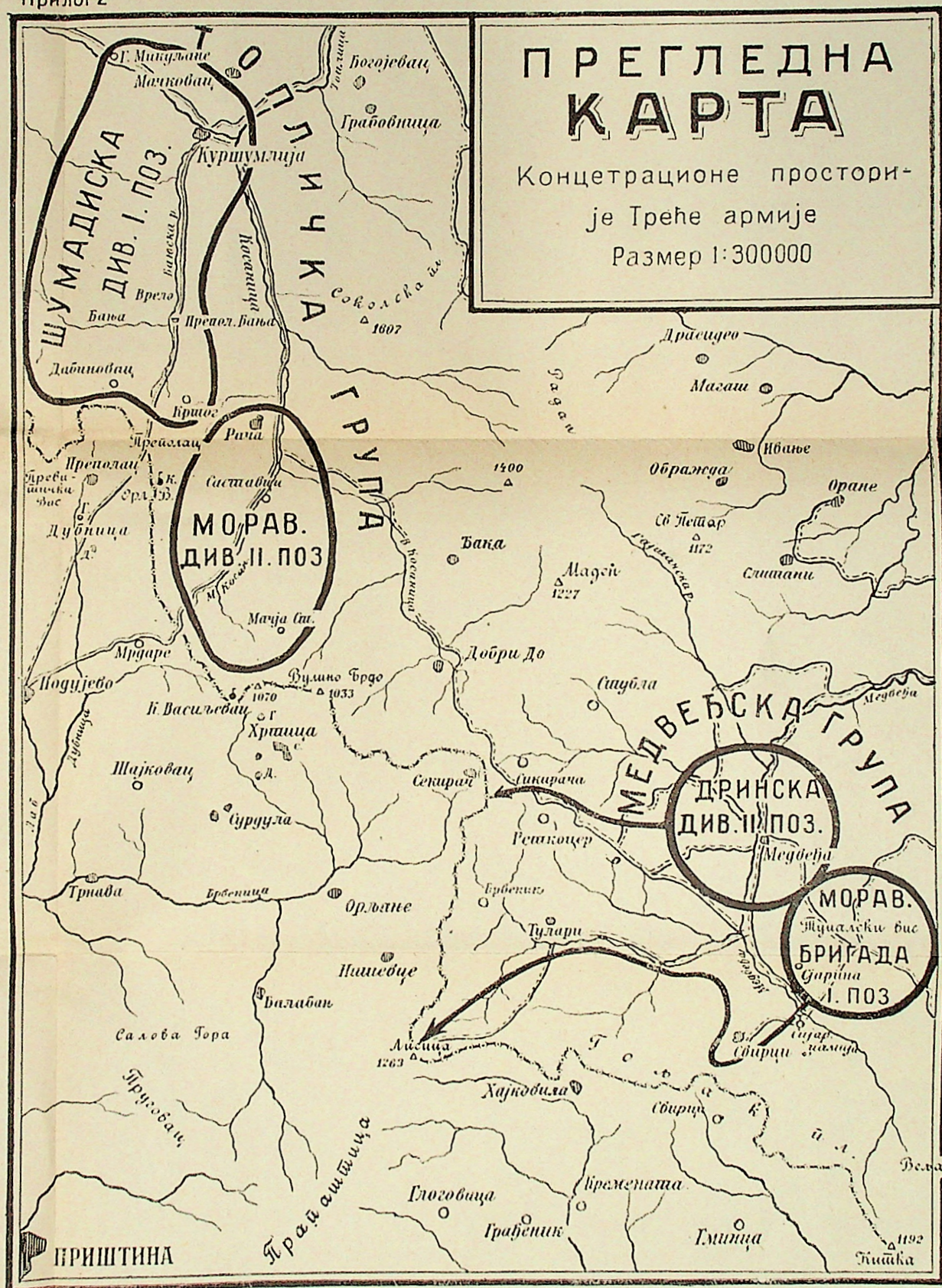

Paзмер 1:1000 000

ПРЕГЛЕДНА КАРТА

Концентрационе простори-
је Треће армије
Размер 1:300000

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОНАКОВИЋ"

ПО 94(497.11)
ЛАЗАРЕВИЋ М. Д.
Наши ратови

000005120

ДЕСКОЈАЦ

COBISS 0